

T.C.
ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI
YENİÇAĞ BİLİM DALI

BURSA'NIN KENT DOKUSU ÜZERİNE TARİHSEL BİR İNCELEME
(17.yy)

YÜKSEK LİSANS TEZİ

109061

Zeynep DÖRTOK

108061

DANIŞMAN: Prof. Dr. Yusuf OĞUZOĞLU

T.C. YÜKSEKÖĞRETİM KURULU
DOKÜMANTASYON MERKEZİ

BURSA 2001

ÖNSÖZ

Yüksek lisans tezi olarak hazırlanan bu çalışmada, içinde yaşadığımız ve kısmen korunmuş tarihsel dokusuyla her gün karşılaştığımız Bursa kentinin, 17.Yüzyıl'daki kent silüeti ortaya konmaya çalışılmıştır.

Kent tarihi araştırmalarının ilgi gördüğü ve yaygınlık kazandığı günümüzde, Bursa kentinin Osmanlı İmparatorluğu'nun eski başkenti olduğu dönemden günümüze değin gelen süreçte geçirdiği evrelerin genel hatları tarihçilerce belirlenmiş ve incelenmiş olmasına karşın bu, konuda daha detaylı bilgilerin ortaya çıkarılmasında bu çalışmanın küçük de olsa bir faydası olması amaçlanan tek hedeftir.

Bu çalışmanın en önemli özelliği büyük ölçüde arşiv malzemelerinden olan şer'îye sicillerinin kullanılarak hazırlanmasıdır. Gerek kaynakların sağlanmasında gerek karşılaşılan sorunların çözümünde yardımlarını esirgemeyen aynı zamanda tez danışmanım olan Sayın Prof.Dr.Yusuf Oğuzoğlu'na teşekkürlerimi sunarım.

Araştırmada bulunabilecek eksiklik ve yanlışlıklara karşı yapılabilecek eleştirilerin, bu işin başında olan biri için katkı sağlayacağı şüphesizdir.

BURSA 2001

ÖNSÖZ	I
İÇİNDEKİLER	II
KISALTMALAR	V
GİRİŞ	1

BİRİNCİ BÖLÜM; 17.YÜZYIL BAŞINDA BURSA KENTİ'NİN GENEL ÖZELLİKLERİ

I.BURSA KENTİNİN KONUMU

A.Topografik Yapı	5
B.Yol Sistemi	6

II.KENTİN FİZİKSEL GÖRÜNÜMÜ

A.Hisar	7
B.Ticari Fonksiyonlu Yapılar	11
1.Hanlar	12
2.Çarşılar	18
C.Dini ve Sosyal İşlevli Yapılar	20
1.Cami ve Mescidler	22
2.Zaviyeler	23
3.Imâretler	24
4.Medreseler	25
5.Hamamlar	31
6.Köprü ve Yollar	33
D.Mahalleler	35

III.BURSA'NIN DEMOGRAFİK DURUMU

A.Nüfus	38
B.Nüfusu Oluşturan Topluluklar	42

IV.KENTİN YÖNETİMİ

A.Hüdâvendigâr Sancağı ve İdari Yapılanma	43
1.Merkezi Yönetim ve Kent Yöneticileri	45
a.Sancakbeyi	45
b.Subaşı	46
c.Kadı ve Kaza Örgütü	47
2.Mâli Görevliler	50
a.Muhtesib	50
b.Çeşitli Eminler	51
	52

İKİNCİ BÖLÜM; 17.YÜZYIL'DA BURSA KENT DOKUSUNU ETKİLEYEN OLGULAR

I.XVII.YÜZYIL'DA MEYDANA GELEN İÇ GELİŞMELER

A.Siyasi Gelişmeler	57
B.Celâli İsyanları	60

II.İKTİSADİ FAALİYETLERİN KENT DOKUSUNA ETKİLERİ

A.Üretim Etkinlikleri ve Kapasitesi	70
1.Sanayi	70
2.Tarım	74
3.Ticaret	75
B.Kırsal Kesimin İktisadi Kapasitesi ve İstanbul'un Tüketim İhtiyacı	77
C.Mukataalar	79

III.VAKIFLARIN KENT DOKUSUNA ETKİLERİ

A.Vakıfların Kuruluşu, İşleyişleri	81
1.Vakıfların Görevlileri	85
2.Vakıfların Gelir Kaynakları	87
C.Vakıflara Ait Yapıların Onarımı	88
1.Mimarbaşı	88

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM; 17.YÜZYIL'DA BURSA'NIN KENTSEL DOKUSU

ÜZERİNDEKİ DEĞİŞİKLİKLER

I.KENTİN FİZİKİ YAPISINDAKİ DEĞİŞİMLER

A.Yeni Yapılar	91
B.Onarımlar	98
C.Dokusal Değişiklikler	116

SONUÇ	123
--------------	-----

KAYNAKÇA	125
-----------------	-----

EKLER	134
--------------	-----

Ek I Bursa Hanları'nın Listesi	135
--------------------------------	-----

Ek II Bursa Câmi ve Mescitleri'nin Listesi	136
--	-----

Ek III Bursa'daki Tekke ve Zâviyelerinin Listesi	137
Ek IV Bursa Mahallelerinin Listesi	138
Ek V Hisar Ve Kaleiçini Gösteren Plan	139
Ek VI Kentin Surdışına Doğru Genişlemesini Gösteren Plan	140
Ek VII Ticari Merkezlerin Oluşumunu Gösteren Plan	141
Ek VIII Ulucami Çevresindeki Dini Ve Ticari Yapıları Gösteren Plan	142
Ek IX Emir Hanı'nın İşlevini Gösteren Belge	143
Ek X Saray Mutfağı İçin Bursa'dan İstenen Tarhana İle İlgili Belge	144
Ek XI Kemalzâde Mehmed Efendinin Onarım Hücceti	145
Ek XII Vakıf Eserlerin Tamir Edilmelerinde Kullanıcıların Rolünü Gösteren Belge	146
Ek XIII Hatice Hatun Hamamı'nın Onarım Hücceti	147
Ek XIV İpek Hanı'ndaki Kiracılar Arasında Sınır Anlaşmazlığını Gösteren Belge	148
Ek XV Komşular Arası Sınır Sorununu Gösteren Belge	149

KISALTMALAR

A.g.e., a.g.e . Adı geçen eser

A.g.m. , a.g.m. Adı geçen makale

Ans. Ansiklopedisi

AÜDTCF. Ankara Üniversitesi Dil Tarih ve Coğrafya Fakültesi Dergisi

Bkz. , bkz. Bakınız

BŞS Bursa Şer'iyeye Sicilleri

c. Cild

çev. Çeviren

DV Diyanet Vakfı Yayını

ed.Editör

haz. Hazırlayan

IA İslam Ansiklopedisi

İÜ. İstanbul Üniversitesi

Krş. Karşılaştırınız

MEB Milli Eğitim Bakanlığı Yayını

No. Numara

s. Sayfa

TTK Türk Tarih Kurumu

GİRİŞ

Kentler, canlı varlıklar gibi doğup büyüyen ve belirli bir olgunluğa eriştikten sonra genişlemeye başlayan dokulardır. Kentlerin doğuşunu, yani kökenlerini anlamak, karakterlerini ortaya koyup onlara belirli bir tip atfetmek, geçirdiği tecrübelerin dokularında yarattığı farklılaşmaları açığa çıkarmak konularında herkesçe kabul edilebilecek çözümlemeler ortaya koymak oldukça zordur. Kentlerin anılan bu gelişme evrelerinin açıklanması ve niteliklerinin belirlenmesi ayrı disiplinleri ilgilendirmektedir¹.

Kentlerle ilgili olarak yapılan araştırmalarda kentlerin kökenleri ve zaman içindeki değişimleri öncelikle tarih disiplinin ilgi alanına girmektedir. Genel olarak bakıldığında tarihçiler için kent tarihinin önem kazanması son yıllarda ortaya çıkan bir olgudur denilebilir. Çalışmamızın konusu olan Osmanlı kentleri ile ilgili araştırmalar ise başlangıçta belirli bir zaman dilimi içinde, belirli bir saha ile ilgili idari, askeri, iktisadi ve sosyal yapıyı belgelerle ortaya koymak şeklinde gerçekleşmiştir. Ancak geçen süre içinde araştırmacılar daha karmaşık görünen sorunların yanıtlarını aramaya başlamışlardır.

"Kent tarihi" çalışmalarında Osmanlı kentleri "doğu kenti" tipolojisi içinde algılanmaktadır. Osmanlı kentlerinin yönetimi ve denetimi teorik olarak merkeze ve dolayısıyla padişaha bağlanmıştır². Ancak Osmanlı sisteminde bir

¹Kentlerle ilgili konularda çalışma yapan araştırmacıların arasında, tarihçiler, sosyologlar, kent planlamacıları, çevre bilimcileri, mimarlar vb. bulunmaktadır. Bu disiplinlerin kentlere bakış açılarındaki farklılıklar ilgi alanları ve kullandıkları yöntemlerle açıklanabilir. Örneğin V.Gordon Childe ve Lewis Mumford gibi yazarlar kentlerin kökeni ile ilgilenirken, Max Weber ve Gideon Sjoberg gibi sosyologlar farklılıkları ortaya çıkarmaktan çok, ideal bir kent tipi oluşturmaya çalışmışlardır. Coğrafyacılar, geçmişte bazı kentleri dini bir mekana yakınlığı ya da idari durumu nedeniyle konumlandırılmış olmalarına karşın, kentlerin konumundaki temel nedeni ulaşım olanaklarıyla açıklamaya çalışmışlar, tarihçiler kentlerin gelişiminde bölgesel faktörlere dikkat çekmişlerdir. Kentlerin oluşumu ve kökenleri ile ilgili örnek bir çalışma için bkz. Aslanoğlu Rana, "Kentlerin Kökeni Üzerine Bir Değerlendirme", *Kent, Kimlik ve Küreselleşme*, Bursa, 1998, s.13-23.

² Ze'evi Dror, *Kudüs 17.Yüzyıl'da Bir Osmanlı Sancağı'nda Toplum ve Ekonomi*, İstanbul, 2000, s.15,16.

çok alanda olduğu gibi, bu konuda da teori ile uygulamalar arasındaki farklar ya da çelişkiler ortaya çıkmaktadır. Çünkü Osmanlı toplumunda ayan ve eşraf adı altında toplanan kişiler kentle ilgili olarak alınacak kararlarda kendilerine danışılan ve kendilerini ilgilendiren konularda görüş bildirebilen kişilerdir. Kentte yaşayan insanlar kendilerini bir bütünün parçası olarak görmekte ve mahkemede kendilerini tanıtırırken bile bu özelliklerini vurgulamaktadırlar. Bahsedilen olgu kişilere göre bütün, kente göre ise bir parça oluşturan “mahalle” dir. Aynı mahallede yaşayan insanlar arasında dayanışma, aidiyet duygusu ve birlikte karar alabilme yetisi bulunmaktadır. Bu insanlar bir kimliğe sahip, kendilerini kentli olarak gören insanlardır. Ayrıca uygulanan iltizam yöntemi ve havale usulüyle bir çok mali ve idari görev kentin ileri gelenleri arasında bulunan zengin kişiler tarafından üstlenilmektedir³. Bu durum da kent idaresinde yerleşiklerin payını arttıran bir unsurdur.

Kısaca Osmanlı kentleri ile ilgili olarak yapılan çalışmaların⁴ geçirdiği sürece değinildikten sonra bu çalışmanın konusu olan 17.Yüzyıl’da Bursa’nın kentsel dokusu ile ilgili olarak, öncelikle konunun sınırlarının çizilmesi gerekmektedir. 17.Yüzyıl’da Bursa kentinin kent dokusunu anlamak için ilk olarak çalışmanın konusu olan dönemde kentin idari, askeri ve mali durumu ortaya konmaya çalışılmıştır. İkinci olarak, kentin fiziki yapısını oluşturan ticari, dini ve sosyal işlevli yapılar ile sivil yerleşim birimleri olarak mahalleler belirtilmiştir. Daha sonra 17.Yüzyıl’da kentsel dokuya etkileri olan siyasi, sosyal ve mali gelişmeler anlatılarak bu gelişmelerin kent dokusundaki yansımaları saptanmaya çalışılmıştır.

Çalışmanın kaynakları arasında yer alan, şeriye sicilleri Osmanlı mahkemelerinde tutulan kayıtlar olup, birinci elden kaynak olmaları ve kent ve kasabalar hakkında farklı nitelikte pek çok bilgiyi içermeleri açısından çok önemlidirler. Farklı nitelikte bilgiler içeren kayıtlar içinde, İstanbul’dan kadiya gönderilen ferman ve beratlardan, boşanma, ev satışı, köle azadı, tamir, hırsızlık,

³ Ergenç Özer, “Osmanlı Şehirlerindeki Yönetim Kurumlarının Niteliği Üzerine Bazı Düşünceler”, *VIII.Türk Tarih Kongresi Bildiriler*, c.II, Ankara, 1981, s.1267-1269.

⁴ Osmanlı kent tarihçilerinin konuya yaklaşımlarını anlama da örnek için bkz., Özer Ergenç, “Şehir Tarihi Araştırmaları Hakkında Bazı Düşünceler”, *Bellekten*, c.LII, sayı 203, Ankara, 1988, s.668.

cinayet, veraset ve vekalet gibi konulara kadar bilgiler veren çok sayıda belge bulunmaktadır.

Çalışmanın diğer kaynakları arasında, Osmanlı tarihi ile ilgili olarak yapılan, idari , iktisadi, askeri, sosyal ve dini yapılanma konularını içeren ikinci el kaynaklar dediğimiz kitaplar ve makaleler bulunmaktadır.

Bu çalışmada kullanılmaya çalışılan yöntem kısaca genel ve bilinen bilgileri örneklendirme, birbirine benzer olaylardan yararlanarak genellemeler ortaya çıkarma ve genel uygulamaların özele yansımalarını belirlemeye çalışma olarak özetlenebilir.

Bu araştırmanın genel amacı bir süre başkentlik yapan, İstanbul'a yakın olması nedeniyle başkentlik etkilerinin fazlasıyla görüldüğü, Anadolu'da yer alması nedeniyle taşraya ait özellikler de gösteren Bursa kentinin gelişim süreci içinde kent dokusunun bir yüzyıl boyunca geçirdiği değişimin ortaya konmasıdır.

Bir Bursalı olarak benim bu araştırmayı yapmamdaki özel amaç ise, günlük yaşantı içinde işe ya da alış verişe giderken önünden geçtiğim hatta bizzat bazen içinde vakit geçirdiğim tarihi yapıları yani kentin tarihsel dokusunu tanıma ve bu mekanlarda yaşayan insanların yaşam tarzlarını kısıtlı da olsa anlama isteği olmuştur.

BİRİNCİ BÖLÜM

17.YÜZYIL BAŞINDA BURSA KENTİ'NİN GENEL

ÖZELLİKLERİ

I. BURSA KENTİ'NİN KONUMU

A.Topografik Yapı

Bursa Uludağ'ın (Eski adıyla Keşiş Dağı) kuzeybatı eteğinde ve Marmara Denizi sahil dağlarının (Mudanya Dağları) denizden ayırdığı bir ovanın güney kenarındadır. Kentin kurulmuş olduğu eğimli zemin, deniz seviyesinden 150-300m. yüksekliktedir ¹. Yeryüzü şekillerini, birbirlerinden ayrılmış çöküntü alanlarıyla, önemli bir yükseklik göstermeyen dağlar belirler. Çöküntü alanlarının en önemlilerini Iznik ve Ulubat gölleri ile Bursa, Yenişehir ve Inegöl ovaları oluşturur ².

Güneydoğu-kuzeybatı doğrultusunda uzanan, bünyesi granit ve şistlerden oluşan, zirvesinde mermerleşmiş bir kalker bloğu taşıyan Uludağ'ın Bursa üzerine hakim dik yamaçlarından nehirlerle kuvvetli seller iner. Bunlardan biri olan Gökdere, derin yatağı ile Uludağ'ın daha doğuda kalan asıl yüksek kısmını, güneyden gelen Nilüfer Çayı'nın ovaya çıktığı yere kadar uzanan batıdaki daha alçak kısmından ayırır. Bursa kentinin büyük kısmı, Uludağ'ın bu alçak ucu önünde yer almıştır. Dağın eteği burada hemen hemen düz olarak, güneydoğu-kuzeybatı doğrultusunda uzanır. Bursa Ovası, kuzeyde Mudanya Dağları'nın eteğine doğru 90 metre'ye kadar alçaldığı halde, güneye yani Uludağ'a doğru ayırık olarak yükselir ve travertenlerden meydana gelmiş dik yamaçlı bir basamağın (taraça) eteğine varır. Bu basamak Bursa'nın kurulduğu yer olan Hisar mevkiinde, geniş bir düzlük halini alır. Daha doğuda özellikle Gökdere Vadisi'nin ötesinde bu traverten taraçası "birikinti şevi" ile örtülmüş eğimli bir yüzey oluşturur. İşte Bursa kenti, bir taraftan ovaya doğru diğer taraftan da eğimi uygun olan yerlerde dağın yamaçlarına doğru uzanarak bu taraça ve şev üzerinde kurulmuştur. Dağdan gelen sellerin derin yatakları, Bursa'nın kurulmuş olduğu taraçayı yararak, şehri enlemesine 4 büyük semte ayırırlar. Bu semtler

¹ Darkot Besim, "Bursa" , IA, MEB, c.II, İstanbul, 1986, s.806,807.

² "Bursa", *Yurt Ans.*, c.III, İstanbul, 1982, s.1612.

doğudan batıya doğru şöyledir: 1-Kentin doğu ucu Yıldırım Tepesi ve güneye doğru ışıklar yüksekliğinin gerilerine kadar uzanır. 2-Yeşil Câmî'nin bulunduğu semt, batıdaki mahallelere oranla daha yüksek bir konumda yer alır. 3-Şehrin orta kısmı, Ulucâmi, bedesten, çarşı hanlar ve mahalleler, bunun batısında Bursa'nın eski iç kalesi, Hisar Mahallesini barındıran semtler. 4-En batıda ise Hisar Mahallesinden Cilimboz Deresi vadisi ile ayrılan Muradiye semti bulunur.³

Kentin bu konumda yer almasında; bol su kaynakları ve verimli ovaların bulunuşu etkili olmuştur.

B. Yol Sistemi

Bursa'nın coğrafi konumunun kente zenginlik kazandırdığı bilinmektedir. Bu zenginliğin başlangıcı Osmanlı Devleti'nin kurulmasından önceki dönemde 13. yüzyılda Anadolu'nun doğu-batı ticaretinin geçidi olmasına kadar geri gider. Moğol İmparatorluğu'nun sağladığı genel güvenlik sonucunda Anadolu'da artan ticaret hacminin ağırlığı, Osmanlıların yükselmesi ile beraber Bursa'ya kaymıştır. 14. yüzyılın sonunda Bursa doğu-batı ticaretinin en önemli merkezidir denilebilir. Bu önemin arkasında Osmanlı idarecilerin bilinçli olarak Bursa'ya yaptıkları yatırımlar vardır. Örneğin Batı Anadolu'da kontrol altına alınan Efes ve İzmir gibi önemli merkezler Bursa'ya bağlanmıştır. Buna ek olarak ilerleyen zaman içerisinde Osmanlıların doğuya doğru ilerlemesi ve Anadolu'da güvenliğin sağlanması Bursa'nın ekonomik açıdan güçlenmesini beraberinde getirmiştir.

15. yüzyılın ikinci yarısında Karamanlıların yıkılmasından sonra Bursa'nın ekonomik güçlenmesi hız kazanmıştır. Artık İran ve diğer uzak bölgelerden Bursa'ya gelen kervanların önünde güvenlik ya da aşırı vergilendirme gibi engeller kalmamıştır. Bu gelişmelerin sonucunda başlangıçta ağırlıklı olarak İran ipeğinin batı pazarlarına aktarıldığı bir depo görevi üstlenen Bursa zamanla kendi üretimini de geliştirmiştir. Kentin zenginleşmesini sağlayan ticaret ve üretim faaliyetleri aynı zamanda demografik yapıya da damgasını vurmuştur⁴.

³ Darkot Besim, *a.g.m.*, s.807.

⁴ Inalcık Halil, *The Ottoman Empire Its Classical Age:1300-1600*, trans by. Norman Itzkowitz and Colin Imber, New York, 1973, s. 121. Inalcık Halil, *The Ottoman Empire*, olarak kısaltılacaktır.

Uzun yıllar boyunca Bursa'nın kentsel yapısı izleri bugün de görülen üretim ve pazarlama mekanları tarafından belirlenmiştir.

II.KENTİN FİZİKSEL GÖRÜNÜMÜ

A.Hisar

Osmanlılar, fethettikleri yerleşimlerde bir hisar varsa buraya kentin yönetim merkezi olma fonksiyonunu yüklemişler, fethedilen yerde böyle bir yapı yoksa inşa etme yolunu seçmişlerdir⁵.

Bursa hisarı, Romalılar tarafından üç yanı sarp uçurumlar üzerinde kenti kolay savunabilmek amacıyla yapılmıştır. Bizans devrinde de kent, etrafı surlarla çevrili olarak kalmış ve yer yer inşa edilen burçlarla surlar sağlamlaştırılmıştır. Bursa hisarı çevreden yüksek bir düzlük üzerinde kuzey ve yıldız yönünden uçurumlar oluşturarak, Uludağ'ın eteğinde lodos ve doğu rüzgarlarından korunmuş bir konumda yerleşmiş, hisarın duvarları çok iri taşlarla inşa edilmiştir.⁶ Duvarların boyu yaklaşık olarak dört eni ise bir metredir⁷.

Bursa Hisarı'nın 5 kapısı bulunmaktadır. Bu kapılardan üçü kente açılır: Kuzeydeki Debbaghane Kapısı, doğudaki Yerkapı ve batıdaki Kaplıca Kapısı'dır. Diğer iki kapı ise Zindan Kapı ve Sukapısı olup Uludağ'ın eteklerine açılır.⁸ Zindan Kapı ve Sukapısı yolu işlek değildir. Bu iki kapı şehre bazı mallar getiren köylüler tarafından kullanılan, az sayıda kişinin kullandığı kapılardır. Hisar'ın kapıları tuğladan yapılmış üzerine mermer geçirilmiştir. İmparator Teodor Laskaris'in duvarların bânisi⁹ olduğuna dair bir kitâbe bulunmaktadır. Batı

⁵ Kale içinde yer alan bazı yapılar için bkz. Ek V.

⁶ Yenen Zekiye, Vakıf Kurumu-İmaret Sistemi Bağlamında Osmanlı Dönemi Türk Kentlerinin Kuruluş ve Gelişim İlkeleri, basılmamış doktora tezi, İstanbul, 1987, s.92.

⁷ Texier Charles, *Küçük Asya I*, çev.Ali Suat, İstanbul, 1339, s.218.

⁸Ergenç Özer, *XVI.Yüzyılın Sonlarında Bursa Yerleşimi, Yönetimi, Ekonomik ve Sosyal Durumu Üzerine Bir Araştırma*, basılmamış doçentlik tezi, Ankara, 1979, s.13. Bundan sonra Ergenç Özer, *Bursa*, olarak kısaltılacaktır.

⁹Hisarı kimin yaptırdığını Texier'in bahsettiği kitâbe sayesinde bugün bilmekteyiz. Ancak Evliyâ Çelebi'nin bu konudaki sözlerinden 17.Yüzyıl'da hisarın bânisinin kim olduğunun bilinmediği anlaşılmaktadır.

tarafından duvarların aşağı kısmı eskidir, büyük kalker taşlarla inşa edilmiş ve taşlar biri enine biri boyuna koyulmak suretiyle dizilmiştir. Kuzey tarafında yani dağa karşı gelen yüzünde şehir mükemmel bir istihkâm ile müdafaa olunmuştur. Kalesiyle geniş bir hendeği vardır, burçların arası yirmişer metredir. Şeklen dört köşeli olan burçlar traverten denilen bir cins kalker ve büyük kısmı eski eser kalıntılarından alınmış mermer taşlarla binâ edilmiştir. *"Surların öte tarafı yüksek ve güzel selviler büyütülmüş mezarlıklardır. Hendekler dut ağaçlarıyla kaplıdır"*¹⁰.

Bursa 1326 yılında Orhan Bey tarafından fethedildikten sonra, hisar (kale içi) ilk yönetim merkezi olarak kullanılmış, Bey Sarayı, Orhan Mescidi, Lala Şahin Hamamı, Şahadet Câmî ve Alâeddin Câmî gibi yapılarla kentin bu bölümü hızla ve tamamen iskân edilmiştir¹¹. Evliya Çelebi Bursa hisarı ve kale içi hakkında şu bilgileri vermektedir:

*"Bursa kalesinin bânisi bilinmemektedir ancak eski bir yapıdır. Kalenin surları sağlam, duvarları yüksektir. Doğudan batıya doğru uzanan kale yalçın bir kaya üzerinde yapılmıştır. Kuzey ve yıldız tarafı yüksek kayalar üzerine inşa edilmiş olup bu tarafı uçurumdur. Üç tarafında asla hendeği olmayıp, Pınarbaşı, Değirmenler Mahallesi ve Kebîr Mahallesi taraflarında hendekler vardır. Zaman içerisinde hendekler imâr edilmemiş Karayazıcı, Saîd-i Arabî ve Kalenderoğlu adlı celâîler, Bursa'yı kuşatınca bu hendekleri kum ve toprakla doldurmuşlardır. Kalenin dört tarafının temellerinde, hamam kubbesi kadar büyük taşlar vardır. Bu kale, Keşiş Dağı'nın (Uludağ) eteğinde bulunması ile lodos ve doğu rüzgarlarından emindir. Çoğu evler kuzey ve yıldız rüzgarı tarafındadır, bu evler Filader Ovası'nın bağ, bahçe ve bostanlarına nazırdır. Kale çepeçevre on bir bin adımdır ve altı bin beden ve altmış yedi kule ve beş kapıdır"*¹².

¹⁰ Texier Charles, *a.g.e.*, s.218.

¹¹Cezar Mustafa, *Typical Commerical Building of the Ottoman Classical Period and the Ottoman Construction System* , İstanbul, 1983, s.35.

¹² Çelebi Evliya, *Seyahatnâme II*, haz.Zekeriya Kurşun ve diğerleri, İstanbul, 1999, s.10.

Evliya Çelebi kale içini ise şöyle anlatır:

“İç kalede bağı ve bahçesi olmayan iki bin süslü ve güzel ev vardır ve bu evler genelde küçüktür. Kale içinde yedi mahalle¹³, yedi câmi ve bir hamam bulunur. Çarşı ve pazarında yirmi tane dükkan vardır. Tûlen ve arzen (yani uzunluk ve genişliği) yüz on ayak olan Sultan Orhan Câmii buradadır. Orhan Gazi buraya defnedilmiş olup, Orhan davulu dedikleri, kırmızı kılıflı büyük bir davul bu câminin kemerinde asılıdır. Devlet-i Âli Osman’da ilk olarak bu davul çalınmıştır. Kale içinde yollar büyük taşlarla döşelidir ve kaldırımlar temizdir. Evlerin bazıları Müslümanlarca yapılmış bazıları ise kafirlerden kalmıştır. Kafirlerden kalan evlerin taş ve tuğla duvarlarında binaları inşa eden mimarların düştüğü tarihler vardır ki göya bunlar birer hüsn-ü hat (güzel yazı)tır. Bu evlerin ne zaman yapıldığı üzerlerine düşülmüş tarihlerden bilinir. Taştan ve tuğladan yapılmış, çatıları lâle renkli kiremit ile örtülmüş evlerin selviye benzeyen yuvarlak bacalı yüksek ocakları bulunur. Kale içinde yer yer selvi ve ceviz ağaçları bulunur. Havası ve suyu güzel, zemini yüksek olan kalenin halkı da sağlıklıdır”¹⁴.

Görüldüğü gibi Evliya Çelebi hisar ve kale içi hakkında detaylı bilgiler vermektedir. Onun bu anlattıkları bizzat o çağı yaşamış olması nedeniyle çok önemlidir. Ancak Evliya Çelebi’nin verdiği bilgileri kullanırken, onun Osmanlı toplumunun bir üyesi olması nedeniyle yazdıklarının objektifliği ve gerçekçiliği konusunda dikkatli olmak gerekir.

Edirne feth edilinceye kadar Bursa hisarı ve içinde yer alan saray, sultanların ikâmetgâhı olarak kullanılmış kentin yönetimi buradan gerçekleştirilmiştir. Evliya Çelebi padişaha ait sarayın kale içinde olduğunu, Fatih Sultan Mehmed’e gelinceye kadar buranın padişahların ikâmetgâhı olduğunu belirtir. Ayrıca Gazi Murat Hüdavendigâr’ın da Edirne’yi feth ettikten sonra

¹³ Oysa incelenen defterlerde XVII.yüzyılda “kal’a dahilinde” olarak belirtilen 16 mahalle ismi belirlenmiştir. Bu mahalleler: Bâb-i Zemîn (Yerkapı), Filiboz, Imâret-i Isabey, Çınarlı, Çırağ Bey, Nakkaş Ali, Şeyh Paşa, Veled-i Yaniç, Bâb-i Sicîn (Zindankapı), Manastır, Tefsirhân, Veled-i Helvayî, Alâaddin Bey, Tekye Mescit, Câmî-i Kal’a ve Molla Cürânî’dir.

¹⁴Evliya Çelebi , a.g.e., s.10,11.

bazen burada oturduğunu, Fatih İstanbul'u feth edip ikinci başkent yaptıktan sonra, Bursa ve Edirne'ye eskisi kadar rağbet kalmadığını, ancak bu tarihten sonra Bursa sarayı kullanılmasa da içinde serdarlar, bennâlar ve bostancıların bulunduğunu anlatır¹⁵. Bursa'nın Osmanlı idaresindeki fiili önemi azalmasına rağmen sultanların nezninde manevî açıdan hâlâ önemli bir yer olduğu görülmektedir. Örneğin, IV.Mehmed 17.Yüzyılın ikinci yarısında hisar içinde var olduğundan bahsedilen ama bugüne kadar nerede olduğu tespit edilemeyen ikinci bir saray inşa ettirmiştir. Bahsedilen ikinci sarayın varlığını ve bulunduğu yeri 14 Ağustos 1659 (1069) tarihli bir belge açıkça göstermektedir:

*"...mahrûse-i Bursa'da müceddeden binâ olunan saray-ı hümâyunum kapısı kurbunda vâki' merhûme Selçuk Hatun evkâfına yevmî on beş akçe icâresi olub üç bâb oda saraya lâzım olmağla yıkılıb iktizâ' eden mahallin ilhâk olunub evkâf-ı mezbûre hüddâmına verilmek üzere vakfın kirâsı Bursa'da vâki' mizân-ı harîr mukâtaasından ta'yin olunmak fermânım olmağın ağa-yı muşârun ileyhin 'arz ve ruûs-u hümâyunum sûreti mûcebince evkâfı mezbûre odaları icâresi mukâbelesinde bin altmış dokuz zilka'desinin yirmi ikinci gününden mukâtaa-i mezbûreden yevmî on beş akçe vazîfe ta'yin edüb bu berât-ı hümâyunu verdim ve buyurdum ki vech-i meşrûh üzere evkâf hüddâmına ta'yin olunan yevmî on beş akçe vazîfe mukâtaa-i mezbûre emîni olanlardan alub mutasarrıf olub devâm-ı ömr-i devletim ..."*¹⁶.

Ayrıca 13 Ağustos 1659 tarihli başka bir belge de bu konuda bilgi vermektedir;

"...mahrûse-i Bursa'da vâki' müceddeden binâ olunan saray-ı âmiremin ...olmayıb...üzere olmağla saray-ı âmireme muttasıl lmâret-i İsabey Mahallesi'nden alınub zam ve ilhâk olunan evler mukâbelesinde mahalle-i mezbûrenin üzerinde olan otuz avârız

¹⁵ Evliya Çelebi , a.g.e., s.12.

¹⁶ BŞS, B-131/66a. BŞS, B-68/57b, 24 Eylül 1647 (1057), tarihli bu belgede Bursa'da Yıldırım Bayezid Han evkâfının mütevellisi saray-i cedid ağası Yusuf'un terk-i hizmet eylediğinden şikayet ediliyor. Buradaki saray-ı cedid ağası ibâresi bu tarihte Bursa'da yeni saray olarak adlandırılan bir yapının olduğunu düşündürmektedir.

hânelerinden bir miktar hâneleri ref' ve tenzîl olunmak bâbında mahalle-i mezbûre ahâlisi inâyet ricasına ahvâllerin i'lâm eyledikleri ecilden mahalle-i mezbûrede saray-ı âmireme zam ve ilhâk olunan evler mukâbelesinde on beş avâriz hâneleri ref' olunub mahalle-i mezbûre ahâlisi üzerlerinde on beş avâriz hâneleri kalduğuna hazîne-i âmiremden ellerine mûhürlü ve nişanlı mevkûfat defteri sûreti verilmeğın mûcebince amel olunub ..."¹⁷.

Bu belgelerden anlaşılan IV.Mehmed Bursa'da hisar içinde İmâret-i İsabey Mahallesi'ne bitişik bir yerde yeni bir saray inşa ettirmiş ve Bursa'ya geldiğinde bu sarayda kalmıştır¹⁸.

Hisar ya da iç kale devlete ait belgelerin, ahaliden toplanan vergilerin ve tüccarların değerli mallarının saklandığı yerdir. Taşradaki kapıkulu askerleri de genellikle kalelerde yerleşmişlerdir. Kenti tehdit eden bir tehlike karşısında hisar, şehir halkının sığınabileceği güvenilir bir yerdir ayrıca zindan (hapisane) da burada bulunmaktadır¹⁹.

Günümüzde kaleden Çakır Hamamı-Tophane arasında biri yuvarlak, diğeri dört köşe iki burç, Hisar kapı başında bir burç, Zindan kapının doğusunda dört köşe bir burç, Zindan kapıdan Yer kapıya kadar uzanan en sağlam kısımlar, Yer kapı aralığı içinde Gûranlı Mescidi doğusunda eski Bizans kemerleri kalmıştır²⁰.

B.Ticari Fonksiyonlu Yapılar

Osmanlı kent merkezinin sabit göstergesi, merkez câmi ve bedestendir. Çarşı ya da çarşılar bu iki yapının etrafında gelişir. Dükkanlar bunlara yapışık veya

¹⁷ BŞS, B-131/67a.

¹⁸ BŞS, B-131/6b. Bu belgede IV.Mehmed Bursa'ya gelmek için yük develerinin hazırlanmasını ve bunun masrafının da Bursa mukâtaası emîni tarafından karşılanmasını emreder.

¹⁹ Ergenç Özer, *Bursa*, s.14.

²⁰ Baykal Kâzım, *Bursa ve Anıtları*, 2.baskı, İstanbul, 1982, s.51. Bundan sonra Baykal Kâzım, *Anıtlar*, şeklinde kısaltılacaktır.

ayrık düzende yerleşmişlerdir²¹. Câminin yarattığı kalabalık yani talep ile talebi karşılayabilecek arz yani çarşı, Pazar, bedesten ve han gibi mekanlar fiziksel olarak birbirine yakın konumdadır.

Orhan Bey'in Bursa'yı ele geçirdikten sonra zaten var olan hisar ve kale içini kentin yönetim merkezi olarak seçtiğini belirtmiştik. Ancak artık kale içi yerleşim için yetmemeye başlayınca kentin genişleme yönü de tayin edilmiştir²². Orhan Bey kenti doğuya doğru genişletmek amacıyla Orhan Câmii, bir hamam ve bir imaret yaparken bir de Bursa'nın ilk bedestenini olan Emir Hanı'nı yaptırmıştır. Bundan sonra Ulucâmi gibi dini yapılar ile hanlar, bedestenler ve çarşılar bu çekirdek yapılar etrafında inşa edilmiş, kentin bu kısmı dini ve ticari merkez olma işlevi kazanmıştır ve bu konum bugüne kadar devam etmiştir²³.

1-Hanlar²⁴

Bu bölümde kentin merkezini oluşturan ticari yapılardan hanlar, bedestenler ve çarşılar incelenecektir.

Emir Hanı (Han-ı Bezzâziye, Eski Bedesten, Bey Hanı)

Han Ulucâmi'nin kuzey doğusunda yer alır. Emir Hanı'nın Orhan Bey tarafından yaptırıldığı bilinmekle beraber yapım tarihi tam olarak belirlenememektedir. Yapı genellikle Emir Han olarak anılmakla birlikte Hân-ı Bezzâziye ve Eski Bedesten olarak da adlandırılmaktadır. Hanın da içinde yer aldığı Orhan Külliyesi yapıldığı zaman büyük bir duvarla çevrilmiştir²⁵. Bu duvarın inşa edilmesinin nedenlerinin henüz hisar dışında tam olarak yerleşimin tamamlanması ve güvenlik endişesi olduğu düşünülebilir. Bursa'ya gelen kepenekçilerin bu handa oturmaları zorunlu tutulmuştur²⁶. Anılan han kent içi

²¹ Tankut Gönül, "Osmanlı Şehri'nde Ticârî Fonksiyonların Mekânsal Dağılımı", VII. TTK Bildirileri, c.III, Ankara, 1973, s.778.

²² Hisar ve çevresini gösteren plan için bkz. Ek VI.

²³ Ulucâmi ve Çevresi'ndeki Dini ve Ticari İşlevli Yapılar için bkz. Ek VIII.

²⁴ Bursa'da bulunan hanların listesi için bkz. Ek I.

²⁵ Kepecioğlu Kâmil, *Bursa Hanları*, Bursa, 1935, s.3,4. Bundan sonra Kepecioğlu Kâmil, *Hanlar* şeklinde kısaltılacaktır.

²⁶ BŞŞ, B-59/32a, 1634 tarihli belgede, kebeciler tâifesi kethüdâsı ve diğerleri, mahkemeye gelerek, sanatımıza mahsus olan kebe kadîmü'l-eyyâmdan beri Emir Hani diye bilinen hana

ticaret birimlerinin gerektirdiği bütün özellikleri taşımaktadır. İki katlı olarak inşa edilen yapının alt katında önü revaklı ve penceresiz eşya mahzenleri yer alırken üst katında pencereli ve ocaklı odaları bulunmaktadır²⁷. Anlaşılan kent tüccarı altta deposunu tutarken üst odalarda da ticaretini yürütmektedir. Hanın Ulucâmi'ye doğru olan tarafında ahırları bulunmaktaydı. Bu, gezici tüccarların ve kervanların da burada konakladığını düşündürür. Ancak Ulucâmi yapılırken bu ahırlar yıkılmış ve yeri doldurulmuştur. 74 adet odası bulunan han çeşitli dönemlerde zararlara uğramış ve birçok tamir görmüştür²⁸.

İpek Hanı (Sultan Hanı)

Sultan Çelebi Mehmed tarafından Yeşil Câmi'ne gelir getirmesi amacıyla yaptırılmıştır²⁹. Hanın inşa tarihi tam olarak bilinmemektedir. Eserin mimarının, Sultan Çelebi Mehmed'in mimari, Hacı İvaz Paşa olduğu düşünülmektedir³⁰. Bursa'da ipek alıp satan ve bunların büküm işlerini yapan kazzâzlar hanın iki tarafında bulunan dükkanlarda çalışırlardı. Bu nedenle hanın bulunduğu yere Büyük Kazzâzhâne denirdi³¹. Han bu adı çevresinde ipekçilik faaliyetlerinin gerçekleşmesi nedeniyle almış olmalıdır. Sicillerdeki kayıtlardan hanın 80 odası bulunduğu tüccarların ve kervanların konaklamasına da uygun olduğu anlaşılmaktadır³².

Kapan Hanı

Kapan Hanı'nı Murat Hüdâvendigâr yaptırmıştır, inşa tarihi kesin olarak bilinmemektedir. Tahte'l-kal'a (Tahtakale) ile Ulucâmi arasında bulunan yapının

gelmekte ve burada taksim edilmektedir, ancak bazıları kebe hana gelmeden tüccarlardan bu maddeyi almakta ve bizi zarara uğratmaktadırlar diye şikayette bulunmuşlardır. Belge için bkz.Ek IX.

²⁷ Ayverdi Ekrem Hakkı, *Osmanlı Mimarisi'nin İlk Devri I*, 2.baskı, İstanbul, 1989, s.97. Bundan sonra Ayverdi Ekrem Hakkı, *İlk Devir*, olarak kısaltılacaktır.

²⁸Emir Hanı'nın gördüğü tamirler için bkz. Ayverdi Ekrem Hakkı, *İlk Devir*, s.96-101.

²⁹ BŞS, B-68/19a, "...merhûm Sultan Mehmed Han evkâfından mahrûse-i Bursa'da hân-ı harîr demekle ma'rûf handa vâki...".

³⁰ Kepecioğlu Kâmil, *Hanlar*, s.4.

³¹ Dilsar Fahri, *Bursa'da İpekçilik*, İstanbul, 1960, s.256.

³² Kepecioğlu Kâmil, *Hanlar*, s.5.

kayıtlardan 29 odasının bulunduğu anlaşılmaktadır³³. Kapan hanları her biri tek bir cins ticaret maddesinin toptan satış ya da dağıtımına hizmet eden kapalı alışveriş yerleridir. Devlet açısından satılan yiyecek maddeleri üzerinden alınan vergilerin toplandığı yer olması bakımından önemlidir. Kapan hanlarında malların kantarlanması ve satıcı ile alıcı arasındaki işlem açık avluda gerçekleşir. Bu hanlar un kapanı, pamuk kapanı, piriñç kapanı, yağ kapanı gibi genellikle toplayıp dağıtma işini yaptıkları malın adı ile anılmaktadırlar.³⁴

Koza Hanı (Hân-ı Cedîd-i Evvel, Simkeş Hanı)

Han, mescidi ile beraber II.Bayezid tarafından İstanbul'daki câmi ve medresesine akar olarak yaptırılmış, yapım masrafını sultan tamamen kendisi karşılamıştır. Hanın mimarı Abdül-Ulâ bin Pulad Şah, inşaat emini Şüca bin Karaca'dır ve hanın yapıldığı arazinin bir kısmı Orhan vakfına aittir. Han yabancı tüccarların da gelip kaldığı önemli bir merkezdir. Bugün hanın üst katında 50 alt katında 45 oda bulunmaktadır. Doğu bitişigindeki depolar ikinci bir han gibidir. Büyük kapısı kuzeye açılır, üst kattan güneye açılan küçük bir kapısı bulunduğu gibi avludan bitişikteki ilave depolara açılan geniş bir kapı bu ilaveden Orhan Câmii tarafına açılan büyük bir kapı daha vardır³⁵. Han ile birlikte yapılan ve günümüze de ulaşan mescidin yanında eskiden ilave bir ahşap mescit olduğundan belgelerde söz edilmekle birlikte bu ahşap mescitden bir iz kalmamıştır.³⁶

Piriñç Hanı (Hân-ı Cedîd-i Sâni)

II.Bayezid tarafından 1507(913) tarihinde İstanbul'daki câmi ve imaretine gelir temin etmesi için³⁷ yaptırılmıştır. Mimarı Yakupşah bin Sultanşah ve Ali bin Abdullah'tır. Bu hanın yeri de Orhan vakfına aittir³⁸. Üst katta 40 odası ve alt katta 38 deposu vardır. Piriñç Hanı'nın yapıldığı tarihlerde Bursa'ya pek çok

³³ Ayverdi Ekrem Hakkı, *İlk Devir*, s.276.

³⁴ Doğru Halime, *XVIII.Yüzyıla Kadar Osmanlı Kentleri'nin Sosyal ve Ekonomik Görüntüsü*, Eskişehir, 1995, s.118.

³⁵ Baykal Kâzım, *Bursa Koza Hanı ve Mescidi*, Bursa, 1946, s.8,9.

³⁶ A.g.e., s.18.

³⁷ BŞS, B-68/15a, "...Sultan Bayezid Han vakfından olub piriñç hanı demekle ma'ruf handa vâki...".

³⁸ Kepecioğlu Kâmil, *Hanlar*, s.10.

Venedikli, Rus ve diğer yabancı ülkelerden tüccarlar gelip gidiyordu. Bu yabancılardan büyük kısmının Pirinç Hanı ve hemen yakınındaki Şehreküstü Mahallesi'nde oturdukları anlaşılmaktadır. Özellikle değerli kürk ticareti bu handa yapılırken , ipekli üretimi ve boyacılığı da gelişmişti³⁹.

Geyve Hanı (Hacı İvaz Paşa⁴⁰ Hanı)

Geyve Hanı'nı Sultan Çelebi Mehmed Yeşil Câmî'ne vakıf olarak yaptırmıştır. Hanın mimarı ve yapılış tarihi hakkında bir bilgiye rastlanamamaktadır. İki katlı olan handa 54 oda bulunmaktaydı⁴¹.

Kütahya Hanı (Kite Hanı)

Küyahya Hanı Yıldırım Bayezid'in damadı, Buharalı Emir Efendi (Emir Sultan)'nin vakfıdır. Bu hanı Emir Efendi'nin mi yaptırdığı, yoksa başka birinin yaptırıp Emir Efendi adına vakıf mı ettiği bilinmemektedir⁴². Ekrem Hakkı Ayverdi, kadı sicillerinden birinde bulduğu bir kayıta, bu hanın Kite Hanı diye adlandırıldığını belirtir⁴³. Han bugün Çukur Han olarak anılmaktadır.

Fidan Hanı (Mahmud Paşa Hanı)

Fatih Sultan Mehmed'in sadrazamı Mahmud Paşa tarafından yaptırılmıştır. Mahmud Paşa bu hanı İstanbul'daki câmî ve imaretine gelir getirmesi amacıyla inşa ettirmiştir. Yapı Koza Han'ın kuzey doğusunda yer alır. Kapısı güneye çarşıya doğru açılır, doğuya açılan kapısının dışında eskiden ahırları ve depoları yer almaktaymış. Üst katta 70 oda, alt katta ise 75 oda ve 18 mahzen bulunmaktadır⁴⁴. Bugün de aynı adla anılan han ipek tâcirlerinin konakladığı yerdî.

³⁹ Ergenç Özer, *Bursa*, s.27.

⁴⁰Hacı İvaz Paşa, II.Murad dönemi emirlerindendir. Ahi Bayezid'in oğludur ve 1429-1430'da ölmüştür. Paşa aynı zamanda Sultan Çelebi Mehmed döneminin önemli mimarlarından.

⁴¹ Kepecioğlu Kâmil, *Hanlar*, s.12.

⁴² A.g.e., s.13.

⁴³ Ayverdi Ekrem Hakkı, *Osmanlı Mimarisinde Çelebi Mehmed ve Sultan II.Murad Devri II*, İstanbul, 1989, s.355. Bundan sonra Ayverdi Ekrem Hakkı, *Çelebi ve II.Murad*, olarak kısaltılacaktır.

⁴⁴ Baykal Kâzım, *Anıtlar*, s. 104.

Katır Hanı (Mehmed Ağa Hanı)

Bu hanı Hasan Paşa adıyla bilinen sarraf Mustafa yaptırmış, gelirlerinin yarısını Medine'ye vakfetmiş, onun ölümünden sonra hanı Koca Mehmed Ağa satın almıştır. Bu kişi Fatih Sultan Mehmed'in sadrâzamı ve Mahmud Paşa'nın babası olarak bilinir. Hanın mimarı ve yapıldığı tarih bilinmemektedir. Bu handa dışarıdan getirilen keçenin satışı yapıldı⁴⁵.

Bezir Hanı (Vezir Hanı, Lala Şahin Paşa Hanı, Demir Hanı)

Bezir Hanı 1376 (778) yılında ölen Rumeli Beylerbeyi Lala Şahin Paşa tarafından Orhan Bey döneminde yaptırılmıştır. Üst katında 25 odası alt katında ise 32 dükkânı olan hanın alt katında mutafların işlediği sicil kayıtlarından anlaşılmaktadır⁴⁶.

Bâli Bey Hanı

Fatih dönemi emirlerinden Hamza Bey'in oğlu Bâli Bey tarafından yaptırılmıştır. Han, adı geçen beyin Yenişehir'deki imâretine vakfedilmiştir. Hisar'a çıkan yolun sağında yer alan hanın çevresi Balıkpazarı olarak adlandırılıyordu⁴⁷.

Bedesten

Yıldırım Bayezid tarafından yaptırılan bu yapının inşa tarihi tam olarak bilinmemektedir. Bedesten doğudan batıya uzanan, iki sıra kurşun örtülü, 10 kubbeli bir yapıdır. Dört yanında dört kapısı vardır. Ayrıca Bedesten'e bitişik 56 dükkân Yıldırım'ın , 12 dükkân da Orhan Gazi vakfıdır⁴⁸.

Kanber Hanı

Atpazarı'nda Kanberler Mahallesi'ndedir. Hamza Bey'in torunu Kara Mustafa Paşa tarafından yaptırılmıştır⁴⁹. Han Kara Mustafa Paşa'nın Eskişehir'deki Mustafa Paşa İmaret'i'ne vakfedilmiştir.

⁴⁵ Kepecioğlu Kâmil, *Hanlar*, s.16.

⁴⁶ A.g.e , s.17,18.

⁴⁷ Ergenç Özer, *Bursa*, s.25.

⁴⁸ Ayverdi Ekrem Hakkı, *İlk Devir*, s.469.

⁴⁹ Kâmil Kepecioğlu Kanber Hanı'nın Kara Mustafa Paşa'nın Gebze'deki camine vakfedildiğini söylerken , Özer Ergenç, hanın Eskişehir'deki Mustafa Paşa İmaret'i'nin vakfı olduğunu sicil kayıtlarıyla belgelemektedir.

Tuz Hanı

Tuz Han'ı Kara Demirtaş Paşa'nın oğlu Umur Bey tarafından vakfedilmiştir. Umur Bey bu hanı 1454 yılında vakfeylediğine göre han o tarihte mevcuttur. Hanın üst katında 18 odası, alt katında ise 17 deposu bulunmaktadır⁵⁰.

Karacabey Hanı

Gelincik Çarşısı'nın kuzeyinde yer alan han, Fatih dönemi emirlerinden Dayı Karaca Paşa tarafından, kendi adıyla anılan kasabadaki câmi ve imâreti için yaptırılmıştır⁵¹.

Hacı İvaz Paşa Hanı (Sandıkçılar Hanı)

Bugün yeri tam olarak tespit edilemeyen hanın Uzunçarşı civarında bulunduğu ve İvaz Paşa tarafından yaptırıldığı sanılmaktadır. Kâzım Baykal bu hanın Tavukpazarı'nda Paşa'nın kendi adıyla anılan câminin arkasında olduğunu ve bazı duvar kalıntılarının görülebildiğini söylemektedir⁵².

Yeni Galle Pazarı Hanı (Ali Paşa Hanı)

Kanunî Sultan Süleyman'ın sadrazamı Semiz Ali Paşa'nın (ölümü 1564) vakfıdır. Han Karakedi Mahallesiindedir. Kesin yapılış tarihi bilinmemektedir⁵³. Bu han yapıldıktan sonra tahıl pazarı olarak kullanılmaya başlanmıştır. Bu nedenle adının başında bir *yeni* ifadesi bulunmaktadır. Eski tahıl pazarı ve hanı Tuzhanı civarındadır. Yeni Galle(Tahıl) Pazarı Hanı'nın yapılmasıyla kentin işlek ticaret kesimi doğuya doğru genişlemiştir.

Bu hanların yanısıra Uzunçarşı'da Tahtakale civarındaki *Bayezid Paşa Hanı*, Kapan Hanı'nın karşısındaki Başcı İbrahim adlı bir kişinin vakfettiği *Kuşbazlar Hanı*, Gelincik Çarşısı yakınındaki *Eski Yeni Han*, var olduğunu dönemin kayıtlarından anladığımız ancak haklarında fazla bilgi sahibi olmadığımız diğer hanlardır.

Emir Hanı'nın yapılması ile Bursa ticaret merkezinin temeli atılmış, Sultan Yıldırım Bayezid devrinde Bedesten'in yapılmasıyla çarşı bir çekim merkezi

⁵⁰ Kepecioğlu Kâmil, *Hanlar*, s.20.

⁵¹ Dalsar Fahri, *a.g.e.*, s.261.

⁵² Baykal Kâzım, *Anıtlar*, s.10.

⁵³ Kepecioğlu Kâmil, *Hanlar*, s.21.

olmaya başlamıştır. Sultan Çelebi Mehmed döneminde yapılan yeni hanlar bu çekirdeğin çevresinde yer almıştır⁵⁴.

İstanbul'un fethedilmesinden sonra da Bursa ticari önemini korumuştur. Bu dönemde yapılan Fidan Hanı, Eski Yeni Hanı, Koza Hanı ve Piring Hanı Bedesten çevresinde ikinci ticari halkayı oluşturmuştur.

2-Çarşılar

Bedesten ve Uzunçarşı

İslam şehirlerinde, önceleri dokuma ürünlerini satmak için yapılmış, daha sonra ise değerli mal ve antikaların alım satımına ayrılmış kapalı çarşılarla bedesten denir. Bedesten Bezzazistan kelimesinin bozulmuş şeklidir. Bedestende satılan değerli mallar arasında kumaş (kemha, bürümcük, tafta), kadife, kaftan, astar malzemesi (bogası), battaniye, mücevherat, altın, gümüş yer almaktadır⁵⁵. Kentin kapalı alış veriş merkezini bedesten oluşturmaktadır. Bedestendeki dükkanlar duvar içine açılmış dolap ve bir kerevetten ibarettir. Güvenlik nedeniyle bedestenlerin kapıları akşam kapanıp sabah açılmaktadır.

Bedestenler kentlerin ekonomik potansiyellerine göre bir ya da birden fazla olabilmektedir⁵⁶. Bursa'nın ilk bedesteninin Emir Hanı olduğunu ve Yıldırım Bayezid döneminde asıl bedestenin yapıldığını daha önce söylemiştik⁵⁷. Dolayısıyla Bursa'nın ticari potansiyeline paralel olarak iki bedesteni bulunmaktadır.

Bedestenden başlayan ve diğer esnaf çarşılarına merkez teşkil eden büyük çarşı, Osmanlı şehrinde Uzunçarşı olarak adlandırılmıştır. Bursa'da da Bedesten'den başlayan ve doğuda At Pazarı, batıda Kapan Hanı ve oradan da Tahte'l-kale'ye ulaşan çarşının adı Uzun çarşı'dır. Uzunçarşı tek esnaf grubunun bulunduğu bir ticari alandan çok her tür esnaf grubunun bulunduğu en kalabalık

⁵⁴ Cezar Mustafa, a.g.e., s.37.

⁵⁵ Faroqhi Suraiya, *Osmanlı'da Kentler ve Kentliler*, çev.Neyyir Kalaycıoğlu, 3.baskı, İstanbul, 2000, s.32. Bundan sonra Faroqhi Suraiya, *Kentler ve Kentliler*, olarak kısaltılacaktır.

⁵⁶ Halime Doğru, a.g.e., s.116.

⁵⁷ Ticari Yapıların yoğunlaşması ve Kentin Ticari Merkezinin Oluşumu için bkz. Ek VII.

alış veriş yeridir. Bu mekanda dükkan sahibi esnafın yanında sergici satıcılar da bulunmaktadır⁵⁸.

Eski Tahte'l-kale Çarşısı

Hisar'ın hemen altında, güney doğu ucundaki ticaret alanıdır. Burada çeşitli esnaf gruplarının sokakları ve Bayezid Paşa Hanı bulunmaktadır. Kanuni döneminde kentin doğusunda gelişen kesime de Tahte'l-kale denilmeye başlanınca burası Eski Tahte'l-kale olarak adlandırılmıştır⁵⁹.

Yeni Tahte'l-kale Çarşısı

Bu çarşı Kanuni döneminde daha işlek hale geldikten sonra bu adla anılmaya başlanmıştır. Çarşı Karakedi Mahallesinde Bitpazarı civarında yer alır⁶⁰.

Hacı İvaz Paşa Çarşısı

Bânisinin Hacı İvaz Paşa olduğu vakfiyesinde belirtilmiştir. Bedesten yakınında birbirine bitişik 80 dükkandan oluşan çarşı, Neccarlar çarşısından sofpazarına kadar uzanır. Bu çarşı zamanla Gelincik Çarşısı ile bütünleşmiş ve birlikte anılmaya başlanmıştır.⁶¹

Gelincik Çarşısı

Bedesten'in kuzeyinde uzanan çarşıdır. Ekrem Hakkı Ayverdi Hallaclar ve Gelincik Çarşısı'nın aynı çarşılar olduğunu 40 dükkandan oluştuğunu söyler⁶². Ancak sicillerdeki kayıtlardan bu çarşının, çeşitli kişilere ait birçok vakıf dükkanından oluştuğu anlaşılmaktadır.

Sipahi Çarşısı

Gelincik Çarşısı ile sırt sırta, sıra dükkanlardan oluşan bir çarşıdır. Yakınında Karacabey Hanı ve Yorgancılar, Çuhacılar ve Sandıkçılar çarşıları ile bir bütün teşkil eder⁶³.

⁵⁸ Ergenç Özer, *Bursa*, s.30.

⁵⁹ A.g.e., s. 30.

⁶⁰ Dalsar Fahri, *a.g.e.*, s.262.

⁶¹ Ayverdi Ekrem Hakkı, *Çelebi ve II.Murad*, s.357.

⁶² Ayverdi Ekrem Hakkı, *Osmanlı Mimarisinde Fatih Devri III*, İstanbul, 1989, s.130. Bundan sonra Ayverdi Ekrem Hakkı, *Fatih Devri*, olarak kısaltılacaktır.

⁶³ A.g.e., s.131.

Bu çarşılardan başka etraflarındaki esnaf sûkları ile bir bütünlük gösteren ve çevresine adını veren başka çarşılar da vardır. Bedesten'den batıya ve güney batıya doğru Eski Tahte'l-kale'ye, doğuya doğru ise Yeni Tahıl Pazarı ve At Pazarı'na doğru uzanan Uzunçarşı çevresinde esnaf çarşıları yer almıştır. Bezzâzlar Çarşısı, Taftacılar Çarşısı, Attarlar Çarşısı, Kebeciler Çarşısı, Pabuçcular Çarşısı ve Tavukpazarı, Tahıl Pazarı gibi adlarından da anlaşılacağı gibi belli malların üretildiği veya ticaretinin yapıldığı mekanlar da bulunmaktadır.

C.Dini ve Sosyal İşlevli Yapılar

Osmanlı kentlerinin büyümesi yeni mahallelerin kurulması, bir mescit, câmi ya da vakıf tesisinin çevresinde gerçekleşmiştir⁶⁴. Bursa'nın hisar dışında genişlemesi de çeşitli dini ve sosyal yapılar çevresinde olmuştur. Birbirine uzak, kente hâkim tepelerde özellikle ilk beş Osmanlı hükümdarı döneminde binâ edilen câmi, medrese, han, dârüşşifâ gibi yapıları içine alan imâret siteleri klasik kent dokusunun oluşumunda etkili olmuştur. Kentin büyüme halkalarını oluşturan bu yapılar ve özelliklerine değinmek gerekmektedir.

Orhan Külliyesi

Bursa'nın fethedilmesinden sonra Saint Elie manastırı câmiye dönüştürülerek kullanılmış daha sonra burası Osman Gazi'nin türbesi olmuştur. Bu türbenin hemen yanında Orhan Bey'in yaptırdığı medrese yer almaktadır.

Orhan Gazi hisar dışında da imâr faaliyetlerini sürdürmüştür. İlk olarak, günümüzde de Tahtakale olarak anılan Tahte'l-kale kesiminde yerleşim gerçekleşmiş, Orhan Gazi Külliyesi içinde yer alan Orhan Gazi Câmi, imâreti, medresesi, hamamı ve bedesteni (Emir Hanı), inşa edilmiştir⁶⁵. Bu külliye hemen yakınında bir de ticaret kesiminin oluşmasına neden olmuştur.

I.Murad Külliyesi

Üçüncü Osmanlı padişahı I.Murad 1399 yılında Kosova'da şehit edildikten sonra Bursa'daki câmi ve medresesinin karşısındaki türbesine defnedilmiştir. I.Murad yaptırdığı câminin yanında bir imaret ve misafirhâne, karşısında ise bir

⁶⁴ Kuban Doğan, "Anadolu Kentleri'nin Tarihsel Gelişimi ve Yapısı Üzerine Cözlemler", *Türk ve İslam Sanatı Üzerine Denemeler*, İstanbul, 1995, s.181.

⁶⁵ Oguzoğlu Yusuf, "Osmanlı Döneminde Bursa", *Bursa*, Ankara, 1996, s.36.

muallimhâne ve tabhâne inşa ettirmiştir. Âşık Paşazâde I.Murad'ın Biga'nın fethi ve Sırp Sındığı Zaferi'nden sonra oğullarını sünnet ettirdiğini ve "*Bursa'da kendüye imâret ve imâret üzerine medrese yaptığını*" kaydeder⁶⁶. I.Murad Külliyesi'nin bulunduğu Eski Kaplıca, 17.Yüzyıl'ın ikinci yarısına değin ayrı bir kasaba olarak addediliyordu. 1530 tarihli tahrîr defterinde ise hâsılatı I.Murad evkâfına ayrılmış bir kasaba olarak gösterilmektedir. 1573'lerde ise Bursa kentinin mahalleleri arasında sayılmaktadır. Ancak bu bölge bir Bursa mahallesi olmasına rağmen bahsedilen dönemde bir subaşının güvenliği altındadır⁶⁷.

Yıldırım Külliyesi

Kentin doğusunda câmi, medrese, imâret ve dârüşşifadan (hastane) oluşur. Câminin doğusundaki 14 odalı dârüşşifa 1399'da Yıldırım Bayezid tarafından yaptırılmıştır⁶⁸. Câmi türbe ve mescit karşı karşıya üç yapıdır.

Yıldırım Külliyesi inşa edildikten sonra kentin doğu ucunun merkezi olmuş ve mahalleler bu merkez etrafında oluşturulmuştur.

Sultâniye (Yeşil Külliyesi)

Ovaya ve kentin büyük bir kısmına hakim bir alanda, Sultan Çelebi Mehmed tarafından yaptırılan câmi, medrese, imâret ve türbeden oluşur. Câmi 1419 yılında tamamlanmıştır. Mimarı Hacı İvaz Paşa'dır, iç tezyinatı Nakkaş Ali ve çinileri de Mecnun Mehmed tarafından yapılmıştır. Külliyenin ortasında sekizgen planlı bir yapı olan türbe çinileriyle ünlüdür. Türbenin doğusunda bir imâret bulunmaktadır⁶⁹. Bugün bu türbe çevresi Yeşil olarak adlandırılmaktadır. Sicillerde ise Yeşil Imâret Mahallesi, Sultan Mehmed Mahallesi gibi isimler yer almaktadır⁷⁰.

⁶⁶ Âşık Paşazade, *Tevârih- Âli Osman, Osmanlı Tarihleri I*, haz.Nihal Atsız, İstanbul, 1947, s.129.

⁶⁷ Ergenç Özer, *Bursa*, s.65.

⁶⁸ Baykal Kâzım, *Anıtlar*, s.155.

⁶⁹ A.g.e., s.139.

⁷⁰ BŞS, B-68/22b., "*Mahmiyye-i Bursa'da merhûm Sultan Mehmed Han mahallesinde vâki' Köse Rahman'ın yevmî altı akçe ücret tevcihiyle müste'cir olan...*". BŞS, B-131/43b., "*mahmiyye-i Bursa'da Yeşil Imâreti mahallesinde sâkin olan () nâm kimesne gâib olub*".

Murâdiye Külliyesi

Cilimboz Deresi'nin batısında câmi, medrese, imâret ve türbelerden oluşan bir külliye'dir. Câmînin doğusunda imâret hemen yakınında da medrese bulunmaktadır. Osmanlı hânedanının bir çok üyesinin türbesi buradadır. Bu külliye'nin bulunduğu mahalleye, Murâdiye, Sultan Murad Han Mahallesi denildiğini sicillerdeki kayıtlardan öğreniyoruz⁷¹.

1.Câmi ve Mescitler⁷²

Osmanlı kentinde mahalle olmanın temel koşullarından birisi yerleşim biriminde mescit ya da câmînin bulunmasıdır. Câmî ve mescitler ibadet yeri olmanın dışında insanların dini konularda bilgi sahibi oldukları, toplu halde bulundukları nadir mekanlardır, kısaca toplumsal merkez durumundadırlar. Özellikle akşam ve yatsı namazları mahallenin bütün erkeklerinin katılımıyla kılınır. İmam câmî veya mescitteki görevinin yanı sıra mahallenin temsilcisi durumundadır. İmam bir açıdan devlet merkezinin dini açıdan temsilcisi başka bir açıdan mahalle halkının ve mahalle çıkarlarının koruyucusu durumundadır⁷³. Mahkemeye yansıyan herhangi bir olayda mahalle imamının ve mahallede yaşayan insanların tanıklığının büyük önemi vardır.

Osmanlı toplum hayatında câmî ve mescitlerin görevlilerinin önemli yeri vardır. Bu görevliler arasında, imam, hatib, müezzin, vâiz, kayyım, devirhân, cüz'ân ve ihlashân sayılabilir. Bu görevliler belirli bir ücret karşılığında hizmetlerini gerçekleştirmektedirler⁷⁴.

Câmî ve mescitler aynı amaçla yapılmakla birlikte bazı farklılıkları bulunmaktadır. Genel olarak mescit kelimesi, içinde Cuma ve Bayram namazı

⁷¹ BŞŞ, B-60/62, "Bursa mahallâtından Murâdiye mahallesinde sâkine Emine binti Süleyman nâm hatun...".

⁷² Bursa'da bulunan cami ve mescitlerin isimleri için bkz. Ek II.

⁷³ Ergenç Özer, "Osmanlı Şehrindeki Mahallenin Nitelikleri Üzerine", *Osmanlı Araştırmaları*, c.IV, İstanbul, 1984, s. 73,74. Bundan sonra Ergenç Özer, *Mahallenin Nitelikleri*, şeklinde kısaltılacaktır.

⁷⁴ Öcalan Hasan Basri, *B-97/302 Nolu Bursa Ser'ıye Siciline Göre Bursa'da Hayat (Sosyal ve Dini)*, basılmamış yüksek lisans tezi, İstanbul, 1992, s.43. Bundan sonra Öcalan Hasan Basri, *Tez* olarak kısaltılacaktır.

kılınmayan daha küçük bir ibadet yerini ifade eder. Mescit ve câmler bazen bulundukları mahallelere isimlerini vermişlerdir⁷⁵. Bursa'da Osmanlı İmparatorluğu döneminde yapılmış câmi ve mescitlerin bulundukları yerler ve isimlerinin tam listesi ekte verilmiştir.

2.Zâviyeler⁷⁶

Zâviye kelimesi, herhangi bir tarikata mensup dervişlerin, bir şeyhin idaresinde topluca yaşadıkları ve gelip geçen yolculara bedava yiyecek, içecek ve yatacak yer sağlayan, yerleşme merkezlerinde veya yol üzerindeki bina ya da bina topluluğunu ifade etmektedir⁷⁷.

Zâviyeler, normal olarak diğer bütün sosyal kurumlar gibi bulundukları zaman ve mekânın gerektirdiği, sosyal ekonomik ve dini koşullara bağlı olarak dini-tasavvufi fikirlerin yayılması ve yaşaması amacıyla kurulan müesseselerdir. Herhangi bir tarikata bağlı bir şeyh yanındaki belli sayıdaki müridiyle bir kent, kasaba veya köyde ya da yol üzerinde uygun mevkide zâviyesini açmaktadır. Zâviye için gerekli saha, hükümdar, bir devlet adamı ya da varlıklı bir kişi tarafından sağlanmaktadır. Kurulan zâviye kentte ise masraflarını karşılamak üzere belli bir miktardaki arsanın veya emlakın geliri vakfedilmekte veya devlet hazinesinden tahsisat ayrılmaktadır. Eğer zâviye köyde ya da yol üzerinde kurulduysa kendi ihtiyaçlarını Ortaçağ Avrupa'sında olduğu gibi kendi üretim gücü ile karşılamaktadır⁷⁸.

Zâviyelerin kurucuları olan şeyhler, yerleştikleri yerlerde bir hânedan kuran ve yaşadıkları topluluğun yöneticisi durumundaki kişilerdir. Bu şeyhler tüm akrabaları ve aşiretleri ile beraber yaşarlar. Zâviyelerine tahsis edilen vakıf gelirinin tasarruf hakkı kendilerinden sonra evlatlarına geçmektedir. Bu durum

⁷⁵BŞS, B-60/117, "Mahrûse-i Bursa'da Tekye Mescit Mahallesi'nde bundan akdem fevt olan Ümmü Gülsüm binti Halil nâm hatun..." , B-60/304, "Mahrûse-i Bursa'da Alaca Mescit mahallesi sâkinlerinden olan Ayse binti Abdullah nâm hatun meclis-i ser'ide zevci...".

⁷⁶ Bursa'da bulunan Zâviye ve tekkelerin isimleri için bkz Ek III.

⁷⁷ Ocak Ahmet Yaşar - Faroqhi Suraiya, "Zâviye", İA, MEB, c.XIII, İstanbul, 1986, s.468.

⁷⁸ Ocak Ahmet Yaşar, "Zâviyeler (Dini , Sosyal ve Kültürel Tarih Açısından Bir Deneme)", *Vakıflar Dergisi*, c.XII, İstanbul, 1978, s.262. Bundan sonra Ocak Ahmet Yaşar, *Zâviyeler*, şeklinde kısaltılacaktır.

zâviye şeyhliğinin babadan oğula geçmek suretiyle aile içinde kalmasına neden olmuştur⁷⁹.

Zâviyeler genellikle şu kısımlardan oluşmaktadır; Kurucu şeyhin türbesi, mescit, içinde âyin yapılan bazen de ders okunan geniş bir oda, dervişlerin odaları, misafir odaları, hamam, mutfak, erzak ambarları ve ahır. Ayrıca bu yapılarda, şeyh, dervişler, virdhân (vird okuyan), zâkir (zikir yaptıran), kelime-i tevhidhân, hatimhân, imam, müezzinler gibi dini görevlilerle, tabbah (aşçı), helvacı, vekilharç, bevvâb (kapıcı), kayyim (bakıcı), ferraş (hizmetçi) ve çerâği (aydınlatıcı) gibi hizmetliler bulunmaktadır⁸⁰.

Bursa kentinde yaygın tarikatlar , halvetîlik, bayrâmîlik, bektâşîlik, celvetîlik, gülşenîlik, kadirîlik, mevlevîlik, nakşibendîlik, kâzerunîlik, semerkandîlik ve zeynîlik⁸¹. Kentte bu tarikatlara ait zâviyeler bulunmaktadır.

3. İmâretler

Osmanlı kentlerinin gelişiminde vakıf yoluyla kurulup idare edilen imâret sitelerinin önemli etkileri olmuştur. İmâretler çoğunlukla padişahlar ya da yüksek derecedeki devlet adamları tarafından kurulmuşlardır. Bu tesisleri devlet eliyle kurulmuş ve devlet geliriyle işleyen fakat idari ve mali bakımdan özel bir statüye sahip amme hizmeti gerçekleştiren müesseseler olarak nitelendirebiliriz⁸².

Osmanlı kentlerinde külliyelerin önemli bir kısmını oluşturan imâretlerin işlevleri şöyle sıralanabilir: İmâretler öncelikle kendi görevlilerine, sonra medrese

⁷⁹ Barkan Ömer Lütfi, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Bir İskan ve Kolonizasyon Metodu Olarak Vakıflar ve Temlikler I: İstila Devirlerinin Kolonizatör Türk Dervişleri ve Zâviyeler", *Vakıflar Dergisi*, c.II, İstanbul, 1942, s.284,285. Bundan sonra Barkan Ömer Lütfi, *Vakıflar ve Temlikler* olarak kısaltılacaktır.

⁸⁰ Ocak Ahmet Yaşar, *Zâviyeler*, s.265.

⁸¹ Öcalan Hasan Basri, *Bursa'da Tasavvuf Kültürü (XVII. Yüzyıl)*, Bursa, 2000, s.59-157. Bundan sonra Öcalan Hasan Basri, *Tasavvuf Kültürü*, olarak kısaltılacaktır.

⁸² Barkan Ömer Lütfi , "Osmanlı İmparatorluğu'nda İmâret Siteleri'nin Kuruluş ve İşleyiş Tarzına Ait Araştırmalar", *İ.Ü.İktisat Fakültesi Mecmuası*, c.XXIII, sayı 1-2, İstanbul, 1963, s.240. Bundan sonra Barkan Ömer Lütfi, *"İmâret Siteleri"*, olarak kısaltılacaktır.

öğrencilerine, fakirlere ve misafirlere günde iki defa yemek vermektedirler. Külliye içinde yer alan imâretler dışında sadece fakir kişilere yemek çıkaran daha dar fonksiyonlu olanları da vardır. Imâretin tabhâne kısmı yolculara parasız kalacak yer sağlanan bir misafirhane niteliğindedir. Yolcular üç günlük konaklamaları sırasında para vermeksizin yiyecek ve kalacak ihtiyaçlarını karşılayabilmektedirler. Imâretlerde ekmeğin yanı sıra sabahları pirinç çorbası, bal, akşamları ise et (yahni), pirinç pilavı, zerde gibi yiyecekler dağıtılan yemekler arasında bulunmaktadır.⁸³ Bursa'nın en büyük imâretleri Sultan Orhan, Murad Hüdâvendigâr, Sultan Yıldırım Bayezid, Çelebi Mehmed, II.Murad ve Hamza Bey imâretleridir. İncelenen defterlerde imâretlerde verilen yemek ve ekmek miktarı ile bu işi tasarruf edenlerle ilgili olarak bir çok belgeye rastlanmıştır. Örneğin 12 Temmuz 1648 tarihli bir belgede Yeşil imâretinde pişirilen yemekten günde iki kez fakirlere dağıtıldığı anlatılmaktadır⁸⁴. Orhan Gazi Imâreti, geliri fazla ve kentin en işlek vakıf kurumlarından biridir.

Imâretlerde verilen yemek ve ekmeğin (fodula) belirli ölçü ve standartlara uyması gerekiyordu, ihtiyacı olan insanlara bu hizmet verilirken bile belirli bir kalitenin aranması ilginç bir konudur. Örneğin, Yıldırım Bayezid Han Imâreti'nde fakir ve muhtaç Müslümanlar için verilen ekmeğin (fodula) eskiden beri dördü bir vukiyye gelmekte ve günlük on altı buçuk Bursa kilesi un, ekmek yapımında kullanılmaktadır. Görüldüğü gibi ekmeğin ağırlığı ve ekmek yapımında kullanılacak un miktarı bile belirlenmiştir⁸⁵.

4-Medreseler

Medrese "ders görülen ve öğretim yapılan yer anlamında"dır. Medreseler Osmanlı Devleti'nde günümüzün ilköğretim okulları durumundaki sıbyan mekteplerinden sonra ileri seviyede tahsilin görüldüğü orta ve yüksek öğretim kurumlarıydı⁸⁶. Osmanlı döneminde ilk medrese Orhan Gazi tarafından Iznik'te inşa edilmiş ve ilk müderrisi ünlü bilgin Davud Kayseriyevî olmuştur. Daha sonraki yıllarda Osmanlı sultanları da Bursa'da yeni medreseler inşa ettirmişlerdir.

⁸³Barkan Ömer Lütfi, "Imâret Siteleri", s.261.

⁸⁴ BŞS, B-68/11a.

⁸⁵ BŞS, B-59/53b.

⁸⁶ Pakalın Zeki, *Osmanlı Tarih Deyimleri Ve Terimleri Sözlüğü*, c.II, İstanbul, 1993, s.436.

Fatih devrine gelindiğinde inşa edilen Sahn-ı Semân veya Semâniye medreseleri imparatorluğun en yüksek dereceli eğitim kurumu haline gelmiştir. İstanbul'daki bu medreselerin altında II.Murad'ın Edirne'de yaptırdığı Dârü'l-hadis medreseleri ve onların altında da ilk sultanların Bursa'da kurdukları medreseler gelmektedir⁸⁷.

Bu genel açıklamalardan sonra Bursa medreselerine ilişkin bilgileri şöyle sıralayabiliriz.

Manastır Medresesi

Orhan Gazi 1326 yılında Bursa'yı feth ettikten sonra hisardaki Saint Elie manastırının yanına inşa ettirdiği için medrese bu adı almıştır. Medrese kurucusunun adına atıfla Orhan Gazi Medresesi olarak da bilinir. Bu eserin yapıldığı tarih kesin olarak belirlenememektedir. Ancak tamir kayıtlarından yapının 15 oda ve bir dershaneden oluştuğu ahşap olarak inşa edildiği anlaşılmaktadır⁸⁸. Medreseye tahsis edilen vakıflar arasında: Hisar'da Manastır Hamamı, Alışar'da bir çiftlik, Delicesu, Kurudereli, Ormanlı ve Filader köylerinin çevrelediği Kadı Çiftliği, Hâlâc ve Çeltikçi çiftlikleri, Alâeddin Bey vakfından Bukluç Köyü bulunmaktadır⁸⁹.

Lala Şahin Paşa Medresesi

Sicillerden medresenin, hisarın Darphanekapısı yakınlarında olduğunu öğreniyoruz⁹⁰. Medreseyi yaptıran Orhan Gazi ve I.Murad'ın komutanlarından Lala Şahin Paşa'dır. Medrese derslane ile birlikte sekiz oda üç tuvalet ve bir çamaşırhaneden oluşmaktadır. Müderrisine her gün sekiz akçe nakit ve her yıl da yirmi yedi mūd buğday verilmekte öğrencilere ise her gün üç akçe dağıtılmaktadır. İlk dönem Osmanlı beylerinin en önemlilerinden olan Lala Şahin Paşa'nın Bursa'da medresesi Kirmastı (M.Kemal Paşa)'da da tekke, köprü ve medresesi vardır⁹¹.

⁸⁷ Inalcık Halil, *The Ottoman Empire*, s.167.

⁸⁸ Hızlı Mefail, *Bursa Medreseleri*, İstanbul, 1998, s.20. Bundan sonra Hızlı Mefail, *Medreseler* olarak kısaltılacaktır.

⁸⁹ A.g.e., s.21.

⁹⁰ BŞS, B-60/6a.

⁹¹ Hızlı Mefail, *Medreseler*, s.26.

Kaplıca Medresesi

Çekirge'de Hüdâvendigâr Câmii'nin üst tarafındadır, bugün hâlâ ayaktaadır. I.Murad tarafından 1365-66 tarihinde yaptırılmıştır⁹². Medrese aynı tarihlerde gerçekleşen Sırp Sındığı savaşında kazanılan ganimetle inşa edilmiştir. Medrese 2 büyük derslane ile 16 odadan oluşmaktadır⁹³.

Esediye Medresesi

Medreseyi Hacı İvaz bin Hacı Bekir bin Hacı Arslan yaptırmıştır. Yapı Ulucâmi'nin güney doğusunda cenaze namazlarının kılındığı bölgede bulunmaktaydı. Bu nedenle Musallâ medresesi denilmektedir. Müderrisine günde on talebelerden beş kişiye de günlük beş akçe verilen medrese 12 odadan oluşmaktadır. Ahşap olarak inşa edilen yapı bir çok kez tamir görmüştür⁹⁴.

Yıldırım Medresesi

Yıldırım Bayezid'in Bursa'da iki medresesi vardı. İlki külliyesinde câmi, imâret ve dârüşşifâsı ile birlikte olan medrese, ikincisi ise Ulucâmi'nin batısındaki medresedir⁹⁵. Yıldırım Medresesi 20 öğrenci odası ve büyük bir derslaneden oluşur. Bu yapının en önemli özelliği önü kapalı ilk Osmanlı medresesi olmasıdır.

Sultâniye (Çelebi Mehmed) Medresesi

Çelebi Mehmed'in Çanlı (Yeşil) deresinin üstünde yaptırdığı medresedir. Medrese câmi ve imâret ile birlikte 1418-19 yılında yaptırılmıştır. Molla Hüsrev, Hayali gibi ünlü bilginlerin yer aldığı önemli bir eğitim kurumudur. Yapı 14 oda ve geniş bir derslaneden oluşur⁹⁶.

⁹² Ergenç Özer, *Bursa*, s.74.

⁹³ Hızlı Mefail, *Medreseler*, s.32.

⁹⁴ A.g.e., s.38.

⁹⁵ Ayverdi Ekrem Hakkı, *İlk Devir*, s.448.

⁹⁶ Baykal Kâzım, *Hanlar*, s.137.

Murâdiye Medresesi

II.Murad tarafından, kendi adıyla anılan câminin batısında yaptırılmıştır. 14 oda ve 1 büyük dershaneden oluşur. Medrese, câmi, imâret, Zâviye, muvakkithâne, hamam ve bir de misafirhânenin yer aldığı külliye içinde⁹⁷.

Ali Paşa Medresesi

Çandarlı Halil Hayrettin Paşa'nın oğlu Ali Paşa I.Murad döneminde 1368'de kazasker, 1386'da ise babasının ölümü üzerine vezir-i azamlık görevine getirilmiş, 1407'de vefat etmiştir. Ali Paşa'nın Bursa'da câmi, medrese ve imâreti kendi adını taşıyan semtte olup sadece câmi ayakta kalabilmiştir⁹⁸.

Molla Yegân Medresesi

Medrese, Tatarlar caddesinden Yıldırım'a sapan yol üzerinde bulunuyordu. Önce Yıldırım Bayezid dönemi beylerinden Kara Eyne Bey tarafından yaptırılmış, ancak yarım yüzyıl sonra Molla Yegân tarafından ihyâ edildiğinden, onun adıyla anılmıştır. Molla Yegân II.Murad döneminin önemli bilginlerindendir⁹⁹.

Subaşı Eyne Bey Medresesi

Ulucâmi'den Maksem'e giden yol üzerindedir. Medreseyi I.Murad ve Yıldırım Bayezid devrinin ünlü kişilerinden biri olan Eyne Bey yaptırmıştır. 9 oda ve bir büyük dershaneden oluşan medreseyi Bursa'daki diğer bir çok medreseden ayıran özelliği bir kütüphaneye sahip olmasıdır¹⁰⁰.

Ferhâdiye Medresesi

Yıldırım Bayezid külliyesi yakınında Karadavut ve İncirli Caddesi kavşağındadır¹⁰¹. Medreseyi yaptıran Ferhat Paşa Yıldırım Bayezid'in önce hazinedarlığını sonra vezirliğini yapmıştır. Medresenin kaç oda ve derslikten oluştuğu konusunda bilgimiz bulunmamaktadır.

⁹⁷ Hızlı Mefail, *Medreseler*, s.92.

⁹⁸ A.g.e., s.38.

⁹⁹ Ergenç Özer, *Bursa*, s.81.

¹⁰⁰ Baykal Kâzım, *Anıtlar*, s.97.

¹⁰¹ Koyunluoğlu A.Memduh, *Bursa ve İznik Tarihi*, Bursa, 1935, s.158.

Molla Fenâri Medresesi

Molla Fenâri Yıldırım Bayezid dönemi âlimlerinden olup, Osmanlı Devleti'nin ilk şeyhülislamı kabul edilmektedir. Molla Fenâri'nin Kudüs'te bir medrese ve mesciti, Bursa'da üç câmi, bir medresesi mektebi ve türbesi vardır. Medrese Pınarbaşı'nda câminin üst sokağında , avlu kapısının karşısındadır. Günümüzde medreseden herhangi bir iz yoktur¹⁰².

Vâiziye Medresesi

Medreseyi kendi adıyla anılan külliye de bir medresesi daha bulunan Yıldırım Bayezid yaptırmıştır. Bir adı da mahkeme medresesidir. Yapının 21 odası ve 1 de açık dershanesi bulunmaktaydı. Müderrisine günlük 7, öğrencilere ise 4 akçe verilmekteydi¹⁰³.

Bayezid Paşa Medresesi

Sultan Çelebi Mehmed ve II.Murad döneminin vezirlerinden Bayezid Paşa tarafından yaptırılmıştır¹⁰⁴. Medrese, Yeşil Câmi ile Emirsultan Câmii arasında kalan bölgenin tam ortasında, Hoca Taşkın Câmi'i'nin karşısında kendi adıyla anılan câminin yanındaydı. Sultâniye Medresesi'nin küçük bir örneği yapılmak istenen medrese, bir büyük derslane ve 11 odadan meydana gelmekteydi¹⁰⁵.

Hacı İvaz Paşa Medresesi

Medreseyi Çelebi Mehmed ve II.Murad devri vezirlerinden Hacı İvaz Paşa yaptırmıştır. Hacı İvaz Paşa aynı zamanda ünlü bir mimardır. Bursa'daki Yeşil Câmi'i'ni inşa etmiştir¹⁰⁶. Ulucâmi'nin kuzeyinde yer alan medrese 1 derslane, 2 küçük sofa ve 14 odadan oluşmaktadır¹⁰⁷.

İsa Bey Medresesi

Hisar'da bugünkü Devlet Hastanesi civarındaydı. Medreseyi Sultan Çelebi Mehmed'in vezirlerinden, Bayezid Paşa'nın oğlu İsa Bey yaptırmıştır. İsa Bey

¹⁰² Hızlı Mefail, *Medreseler*, s.48.

¹⁰³ A.g.e., s.59.

¹⁰⁴ Âşıkpaşazâde, *a.g.e.*, s.190.

¹⁰⁵ Baykal Kâzım, *Anıtlar*, s.143.

¹⁰⁶ Ergenç Özer, *Bursa*, s.80.

¹⁰⁷ Hızlı Mefail, *Medreseler*, s.99.

Bursa’da medreseden başka, mescit, mektep, imâret ve han da yaptırmıştır¹⁰⁸. Eski Saray Medresesi’de denilen yapı 8 oda ve 1 dershaneden oluşmaktadır.

Hasan Paşa Medresesi

Akçalı Mektep olarak da bilinen medrese Deveciler Mezarlığı’nın (Şimdiki Demirtaşpaşa Endüstri Meselek Lisesi’nin bulunduğu yer) karşısında bulunmaktaydı. Alâeddin Ali Esved’in oğlu Hasan Paşa tarafından yaptırılmıştır. Dönemin ilim adamlarından özellikle Cemâleddin Aksarâyi’den, Molla Fenâri ile birlikte ders alan Hasan Paşa 1423 ’de kazasker, sonra da vezir olmuştur. II.Murad devrinde ölen Hasan Paşa, Bursa’daki medresesine defnedilmiştir

Molla Hüsrev Medresesi

Fatih devri şeyhülislamlarından Molla Hüsrev adıyla tanınan Mehmed bin Ferâmuz bin Ali tarafından yaptırılan medrese Zeynîler’dedir. 14 odalı olan medrese, kubbeli ve kargir olarak inşa edilmiştir¹⁰⁹.

Çendik Medresesi

Medreseyi, Fatih Devri’nde yaşadığı tahmin edilen Kazzazoğlu Süle Mehmed Paşa yaptırmıştır. Bursa’da yaşayan ve Meydancık, Veled-i Enbiyâ, Tomrukönü ile Kayan câmilerinin yaptıran Mehmed Paşa’nın medresesi Kara Şeyh Câmii civarındaydı. Kazzazoğlu, Kazzazhane, Gazzâziye’de denilen medresenin 12 odası bulunuyordu¹¹⁰.

Başçı İbrahim Medresesi

Başlangıçta Zâviye olarak inşa edilen yapıyı geçimini kelle satarak sürdüren ve Abdal Mehmed’in müridlerinden olan Abdullah oğlu İbrahim Bey¹¹¹ yaptırmıştır. Ulucâmi’den Maksem’e doğru çıkarken sol tarafta bulunan bu yapı 16.Yüzyıl’da medrese olarak kullanılmaya başlamıştır.

¹⁰⁸ Ayverdi Ekrem Hakkı, *Çelebi ve II.Murad*, s.295.

¹⁰⁹ Hızlı Mefail, *Medreseler*, s.110.

¹¹⁰ A.g.e., s.119.

¹¹¹ Baldırzâde Selîsî Seyh Mehmed, *Ravza-i Evliyâ*, haz. Mefail Hızlı - Murat Yurtsever, Bursa, 2000, s.90. Bundan sonra, Baldırzâde, *Ravza-i Evliyâ* olarak kısaltılacaktır.

Kâsım Paşa Medresesi

Fatih Devri'nin ileri gelenlerinden Mısırlı Cezerî Kâsım Paşa yaptırmıştır. Medrese Emir Sultan Türbesi'nin batı tarafında 10 oda ve bir dersane olarak inşa edilmişti. Kasım Paşa'nın Bursa'da medresesinden başka bir hamam ve imâreti de bulunmaktadır¹¹².

Sarrâfiye Medresesi

Medrese Hoca Muslihiddin Mustafa Çelebi bin Hoca Taceddin tarafından Tahtakale civarında inşa edilmiştir. Bu kişinin aynı zamanda Gökdere Vadisi'nde bir mesciti ve sıbyan mektebi de bulunmaktadır.

Bursa 'da en önemlilerini incelediğimiz bu medreselerin yanısıra; Musa Baba yakınında Hançeriye Medresesi, Ulucâmi yakınında Müftî Medresesi, Murâdiye Câmii ile bugünkü Kültürpark arasında bulunan Veliyüddin Ahmet Paşa Medresesi, Emir Sultan civarında Fazlullah Paşa Medresesi, Zeynîler'de Ma'lulzâde Medresesi, Yeşil Câmi yakınında Turşucu Medresesi, Çatalfırın'da Fenâri Ahmed Paşa Medresesi, Murâdiye'de Süleyman Paşa Medresesi, Zeynîler'de Muallimzâde Dârülhadisi, İbrahim Paşa Mahallesinde Emircan Dârülhadisi gibi daha bir çok medrese bulunmaktadır.

5-Hamamlar

Hamamlar, suyun ısıtılması suretiyle insanların yıkanması için yapılmış tesislerdir. Yer altından fışkıran, içinde çeşitli maddelerin bulunduğu, bazı hastalıklara şifâ verici özellikleri olduğu söylenen suların kullanıldığı yapılara bazen hamam denilmekle birlikte bunlara daha çok kaplıca ve suyun doğal olarak sıcak olmasından dolayı ılıca adı da verilmektedir¹¹³. Bursa'da bulunan hamamların bazılarının suyu külhan denilen ocaklarla ısıtılırken, bazıları doğal yer altı suları kullanılarak işletilmektedir¹¹⁴. Çifte hamamlarda binanın erkeklere ayrılan kısmının kapısı yola doğru açılmış, kadınlar bölümünün kapısı ise arkaya görülmeyecek şekilde yapılmıştır. Bursa'da bulunan hamamlar ve yapılış tarihleriyle bânilerini gösteren liste aşağıda verilmiştir.

¹¹² Gül Ahmet, *Osmanlı Medreselerinde Eğitim-Öğretim ve Bunlar Arasında Dâru'l-Hadîslerin Yeri*, Ankara, 1997, s.119.

¹¹³ Eyice Semavi, "Hamam", *IA, DV*, c.XV, İstanbul, 1997, s.402.

¹¹⁴ Ülgen Ali Sami, "Hamam", *IA, MEB*, c. V/I, İstanbul, 1977, s.177.

Bursa'da Bulunan Hamamların Listesidir¹¹⁵

ADI	TARİH	BULUNDUGU YER	YAPTIRANIN ADI
Çekirge	1326	Çekirge	Bilinmiyor
Alâeddin	1336	Alâeddin Câmii yanındadır	Alâeddin Bey
Eski Yeni	1336	Satı Fakih Mahallesi	Orhan Gazi
Eski Yeni	—	Koza Han'ın batısındadır	Orhan Gazi
Eski Kaplıca	1389	Çekirge	Osmanlı öncesi
Kükürtlü	1389	Çekirge civarında	Sultan I.Murad
Nalincılar	1389	Tuz Pazarı	Sultan I.Murad
Yıldırım	1390	Yıldırım	Yıldırım Bayezid
Ali Paşa	1393	Ali Paşa Mahallesi	Çandarlı Ali Paşa
Eski Yeni	1397	Abdal Mahallesi	Yıldırım Bayezid
İnebey	1401	İnebey çarşısı civarı	Ahmet Çavuş
Pınarbaşı	1405	Bilinmiyor	Hasanzâde Muhittin
Kadı Hamamı	1405	İsmet İnönü caddesi	Hasanzâde Muhittin
Demirtaş	1420	Demirtaş Mahallesi	Demirtaş'ın oğlu Oruç
Başçı İbrahim	1420	Başçı İbrahim Mahallesi	Başçı İbrahim
Oruç Bey	1420	Oruç Bey Mahallesi	Oruç Bey
Mahkeme	1421	Mahkeme Mahallesi	İbrahim Bey (Çandarlı)
Tavuk Pazarı	1426	Pirinç Hanı yakınında	II.Murad
Emir Sultan	1426	Emirsultan Mahallesi	Hundi Hatun
Murâdiye	1426	Murâdiye Mahallesi	II.Murad
Umur Bey	1430	Umur Bey Mahallesi	Umur Bey
Mehmed Ağa	1439	Kayhan Mahallesi	Mehmed Ağa
Nasuh Paşa	1477	Hoşkadem Mahallesi	Abdullah bin Nasuh
Reyhan	1478	Reyhan Mahallesi	Reyhan Paşa
Çakır Ağa	1484	Tophane Caddesi	Abdullah bin Çakır Ağa
Davut Paşa	1485	Bit Pazarı	Vezir Davut Paşa
İbrahim Paşa	1485	Hisar'da	İbrahim Paşa (Çandarlı)
Yeşil	1485	Yeşil Mahallesi	Sofu Bedreddin-Köse Ali
Kara Mustafa	1490	Kara Mustafa Semti	Hamzabeyoğlu Kara Mustafa

Yukarıda görülebileceği gibi belirtilen hamamların Eski Kaplıca dışındakilerin hepsi, Osmanlılar döneminde Türkler tarafından yaptırılmıştır¹¹⁶. MS.VI.Yüzyıl sonlarında Bizans İmparatoru Jüstinyen Çekirge (Pitya)

¹¹⁵ Tablonun hazırlanmasında Kepecioğlu Kamil, *Bursa Hamamları*, Bursa, 1935, Bundan sonra Kepecioğlu Kâmil, *Hamamlar*, olarak kısaltılacaktır. BŞS B 68, Baykal Kazım, *Anıtlar* isimli eserlerden yararlanılmıştır.

¹¹⁶ Kepecioğlu Kâmil, *Hamamlar*, s.47

kasabasındaki maden suyunun üzerine herkese yarıyacak şekilde ilk olarak bir hamam ve imparator için bir saray yaptırmıştır. İşte bu hamamın Eski Kaplıca olduğu düşünülmektedir¹¹⁷.

Ayrıca sicillerde Köseler Hamamı, At Pazarı Hamamı¹¹⁸ ve Bıçakçılar Hamamı¹¹⁹ (Uzun Çarşı'da) adlarında başka hamamlardan da bahsedilmektedir.

Osmanlı kentlerinde ve Bursa'da bu kadar çok hamamın bulunması ve hatta kadınlar arasında bir hamam kültürünün oluşmasında, kabul edilen İslam dininin temizliğe verdiği önemin etkisi çok fazladır.

6-Köprü ve Yollar

Osmanlı Devleti, ulaşım ve buna bağlı olarak haberleşme ve ticaret faaliyetlerinin sorunsuz olarak gerçekleşebilmesi için yolların ve köprülerin yapım ve onarımına önem vermiştir. Yolların inşa faaliyetlerini iki şekilde ele alabiliriz. İlk olarak barış zamanında yolların yapım ve tamir faaliyetleri, diğeri ise savaş zamanında bu faaliyetlerin gerçekleştirilmesidir. Şüphesiz savaş zamanı olağan üstü bir durum olarak değerlendirilebilir. Ordu sefere çıkmadan önce geçeceği yollar incelenmekte ve gereksinim duyulan yerlerde yollar onarılıp düzenlenmektedir. Gereksinim duyulan yerlerde yol yapımı ile görevli kaldırımcıların yanı sıra askerler de çalışmaktadır.

Yolların yapım ve onarımının özellikle kentlerde önem kazandığını belirtmek gerekir. Çünkü yollar kentlerde hem sayı olarak fazla hem nitelik olarak daha geniş ve düzenlidir¹²⁰. Kent içinde kaldırımcılar tarafından yapılan yollar tarîk-i âm olarak adlandırılmıştır. Kentlerde yolların yapımında takip edilen bir başka yol herkesin kendi ev ve dükkanı önüne isabet eden sokağı tamir etmesi, inşa etmesidir. Büyük vakıf ve imâret binaları civarında bulunan

¹¹⁷ Erler Seref, *Bursa'da Eski Eserler Eski Şöhretler*, 3.baskı, Bursa, 1966, s.82.

¹¹⁸ BŞS, B-68/ 24a ve 45a.

¹¹⁹ BŞS, B-60/18b.

¹²⁰ Orhonlu Cengiz, "Mesleki Bir Teşekkül Olarak Kaldırımcılık ve Osmanlı Şehir Yolları Hakkında Bazı Düşünceler", *Güneydoğu Avrupa Araştırmaları Dergisi I*, ayrı basım, İstanbul, 1972, s.96.Bundan sonra Orhonlu Cengiz, *Kaldırımcılık*, olarak kısaltılacaktır.

yolların tamir ve inşası vakıf mütevellileri tarafından vakıf gelirlerinden karşılanarak yapılmaktadır.

Her esnaf grubunda olduğu gibi yolların yapımını gerçekleştiren kaldırımcıların da bir kethüdası bulunmaktadır. Kaldırımcılar her kentte mimarbaşının kontrolü ve emri altındadırlar. Bursa’da böyle bir teşkilatın bulunduğu dair bir bilgiye rastlanmamaktadır. Zaten genellikle İstanbul’da bulunan kaldırımcı esnafından gereksinim olan yere gerektiği kadar kaldırımcı gönderilmektedir¹²¹.

Gerek kent içinde gerekse kentler arasında ulaşımın kesintisiz olarak gerçekleşebilmesi için doğanın sekte koyduğu yerlerde köprüler yapılarak ulaşımın sürekliliği sağlanmaya çalışılmıştır. Ayrıca Türkler Müslüman olduktan sonra köprü inşasının sevap olduğuna dair yayılan inanç nedeniyle bir çok, padişah, vezir ve varlıklı kişiler köprüler yaptırmışlardır. Bursa ve çevresinde de bir çok köprü bulunmaktadır ve bu köprülerden bazıları şunlardır:

Abdal Köprüsü: Çekirge’de Abdal Câmii hizasında Nilüfer Çayı üzerindedir. Abdal Çelebi adlı bir tüccar tarafından üç senede inşa ettirilmiştir.

Babacan Köprüsü: Yeşil Medresesi’nin batısında Çanlı Dere’nin üzerinde ve medreseye bitişiktir.

Boyacıkulu Köprüsü: Irgandı Köprüsü’nün altında, iki ayaklı bir köprüdür.

Çığalızâde Köprüsü: Yeni Kaplıca civarındadır.

Çalkıyeri Köprüsü: Maksem Mahallesi’nde Gökdere vadisindedir.

Geredeler (Meydancık) Köprüsü: Ahmed Dâi Mahallesi’nde Gökdere üzerinde inşa edilmiştir.

Irgandı Köprüsü: Bursa’nın en eski köprülerinden biridir. Mimarı meçhul olmakla beraber Hacı İvaz Paşa’nın öğrencilerinden mimar Abdullah oğlu Demirtaş tarafından yapıldığı düşünülmektedir. Bu köprüyü diğerlerinden ayıran en önemli özelliği üzerinde kurşun örtülü kâgir dükkanların bulunmasıdır.

¹²¹ Cengiz Orhonlu, *Kaldırımcılık*, s.99.

Kızılcıklı Köprü: Namazgâh civarındadır.

Setbaşı Köprüsü: Bursa'nın en işlek köprüsüdür. Kimin tarafından yaptırıldığı bilinmemektedir. Ancak Gele olarak tanınan Mustafa oğlu Mehmed Çelebi'nin köprüünün tamiri için vakıfları vardır.

Soğucak Pınar Köprüsü: Maksem'e yakın Pınarbaşı Suyu'nun Gökdere Vadisi'nde çıktığı yerde idi. Köprüyü ilk önce Hacı Mehmed oğlu Hacı Hayreddin yaptırmış daha sonra da Münzevî Abdullah Efendi tamir ettirmiştir.

Şible Köprüsü: Devlengeç Suyu üzerinde ve Şible'den Emirsultan'a giden yol üzerindedir.

Tatarlar Köprüsü: Bu köprüyü kimin yaptırdığı meçhuldür¹²².

Bursa kentinin yolları ve köprüleri bakımlı ve düzenliydi. Köprüleri yaptıran kişiler zaman içinde bu yapıların zarar göreceğini düşünerek bakım ve onarımları için vakıflar tayin etmişlerdir.

D.Mahalleler

Osmanlı kentinde mahalle, birbirini tanıyan, belli ölçülerde birbirinin davranışlarından sorumlu, sosyal dayanışma içinde olan kişilerden oluşmuş bir topluluğun yaşadığı yerdir. Yani aynı mescitte ya da câmide ibadet eden kişilerin aileleri ile birlikte ikamet ettikleri şehir kesimidir¹²³. Genel olarak Orta Doğu'da ve İslam kültür çevresinde mahalleler birbirinden ayrılmış üniteler olarak nitelendirilir ve kent mahallelerden oluşan bir bileşim olarak tanımlanır. Ayrı dine veya millete mensup kişiler farklı mahallelerde yaşamaktadırlar¹²⁴. İslam kentleri için genel olarak yapılan bu tanımlama Osmanlı kentleri ve özelde Bursa için ne kadar geçerlidir?

Osmanlı kentlerinde genellikle aynı dine mensup olan insanlar birlikte yaşamaktadırlar. Yani müslümanlar ve gayr-ı müslimler birbirlerinden ayrı

¹²² Kepecioğlu Kâmil, *Bursa Kütüğü III*, s.362, Bursa Yazma ve Basma Eserler Kütüphanesi, Genel bölümü, No: 4521. Bundan sonra Kepecioğlu Kâmil, *Kütük III*, şeklinde kısaltılacaktır.

¹²³ Ergenç Özer, "Mahallenin Nitelikleri", s 72.

¹²⁴ Can Yılmaz , *İslam Şehirlerinin Fiziki Yapısı*, Ankara, 1995, s.134.

yerlerde oturmaktadırlar. Aslında bu devlet tarafından istenen ve desteklenen yerleşim biçimidir. Çünkü devlet için kişilerin dinlerine göre farklılaşan bazı vergileri sorunsuz olarak toplamada aynı dinden olan insanların aynı yerde oturmaları bu işi kolaylaştırıcı bir etkidir. Ayrıca bazı meslek grupları kendi mesleklerinin adıyla anılan mahallelerde ikâmet etmektedirler¹²⁵. Mahallelerin birbirinden ayrılmış olması onların kent içinde ayrı bir savunma alanı oluşturdukları anlamına gelmemektedir. Mahalleler birbirinden ayrılmış olmakla beraber arada bu derece keskin sınırlar yoktur.

Osmanlı kentinde mahalle temel yönetim birimidir. Devletin yapısı gereği, vergilerin aksamadan toplanabilmesi ve vergi mükelleflerinin yerlerinin belirli olması zorunluluğu olduğu için mahalle düzeninin devamı önemlidir. Vergi yükümlüsü reâyâ tahrir defterlerine ve diğer vergi kayıtlarına tek tek bulundukları mahallelere göre yazılmışlardır. Ayrıca süregelen geleneğe göre biçimlenen Osmanlı yasaları mahalle yerleşiklerini birbirlerinin yaptıkları işlerden sorumlu tutmakta, mahalleliyi birbirine kefil kabul etmektedir. Mahkeme kayıtlarında karşılaşılan bir çok olayda mahallede evinde ya da başka bir mekanda ölen ya da yaralanan bir kişi olduğunda, mahalleliler tarafından mahkemeye yapılan başvuruda kadıdan olay yerinin denetlenmesi için bilirkişi ve nâib göndermesi istenmektedir. Nâib ölen kişinin vücudunda herhangi bir darp izi olup olmadığını inceledikten sonra olay kayıtlara geçirilmektedir. Eğer kişi yaralıysa yaraları ve darp izleri tam olarak tanımlanmaktadır. Bu hassasiyetin nedeni kişi bir cinayet sonucu öldürüldüyse ya da yaralandıysa ve bunu yapan kişi ortada yoksa olaydan mahallenin tüm fertlerinin sorumlu tutulması , cürm ve cinayet resminin (vergisinin) mahalleliden tahsil edilmesidir. Mahallede yaşayan insanlar birbirleri hakkında şahitlik yapabilmektedir. Mahallede yaşayanların ve özellikle de mahalle imanının mahkemede şahitlikleri makbul kabul edilmektedir.

¹²⁵ Örneğin Bursa'da Debbaglar, Çömlekçiler gibi mahallelerin bulunması insanların meslekleri nedeniyle birada yaşadıklarının göstergesidir.

¹²⁶ Bursa mahalleleri hakkında daha fazla bilgi bulunabilecek pek çok eser bulunmaktadır. Bunlardan en önemlileri arasında; Köseoğlu Neşet, *Tarihte Bursa Mahalleleri*, Bursa, 1946,

17.Yüzyıl'da Bursa 'da 158'den fazla mahalle bulunmaktadır¹²⁶. Bu mahallelerden günümüzde hala aynı adla yaşayanlar¹²⁷ var olmakla birlikte gerek zaman içerisinde meydana gelen yangın deprem gibi afetler sonucunda, gerekse plansız ve düzensiz imar faaliyetleri nedeniyle bazı mahalleler yapısal değişiklere uğramışlar ve tarihsel dokularını kaybetmişlerdir. Hatta bazı mahallelerin varlığından mahkeme kayıtlarında adı geçtiği için haberdar olunmaktadır.

Mahallelerde ikâmet edilen evler insanların yaşam biçiminin kent dokusuna etkilerini göstermektedir. İnsanlar yaşam kalitelerini yükseltmek amacıyla içinde oturacakları yapıları mümkün olduğunca fonksiyonel olarak inşa etmeye çalışmışlardır. Bu dönemde Bursa kentindeki evler aynı özellikler göstermektedirler¹²⁸. Evler genellikle 2 katlıdır. Bazı binalarda arazi eğiminden faydalanarak bir yarım kat daha ilâve edilmiştir. Ender olarak tek katlı binalara rastlanmaktadır. İki katlı evlerde zemin kat çoğunlukla kârgir olup üst kat dolma olarak inşa edilmiştir. Evin içinin dışarıdan görülmemesi için zemin katlarda yola doğru pencere açılmamıştır. Bu nedenle ışiksiz ve güneşsiz olan bu katlar genellikle ikâmete ayrılmamış, üst katlar oturmak için tercih edilmiştir. Evlerin üst katlarında mümkün olduğunca fazla pencere açılarak güneş ışığından en fazla düzeyde yararlanmaya çalışılmış böylece hareket alanları dar olan kadınlar için buradan dışarıyı görme imkanı sağlanmıştır. Ayrıca aile ortamının mahremiyeti nedeniyle her evde evin erkeğinin misafirlerini kabul edebileceği selamlık adında bir bölüm en azından bir oda bulunmaktadır¹²⁹.

Mahkeme kayıtlarında da ev satışları ve vakıf evlerin onarımı ile ilgili belgelerde Bursa evlerinin özellikleri detaylı olarak anlatılmaktadır. Örneğin 3 Ağustos 1647 tarihli belgede bir evin satışı şöyle anlatılmaktadır.

"Bursa'da Kanberler Mahallesi sâkinlerinden Fatma hatun binti Musa meclis-i şer'i hatîru'l-lâzimü't-tevkîrde sulbi oğlu işbû bâisü'l-kitâb İvaz bin Hızır nâm kimesne ikrâr ve 'itirâf idüb mahalle-i

Uzer İhsan, *Bursa Mahalle ve Sokakları Rehberi*, Bursa, 1945, Kaplanoğlu Raif, *Bursa Yer Adları Ansiklopedisi*, İstanbul, 1996, sayılabilir.

¹²⁷ Bkz. Ek IV.

¹²⁸ Tomsu Leman, *Bursa Evleri*, İstanbul, 1950, s.19.

¹²⁹ A.g.e., s.26.

merkûmede vâki' bir tarafı çeşmeci Mehmed mülküne ve bir tarafı Rıdvan mülküne ve bir tarafı Kara İbrahim Çelebi mülküne ve tarafı râbî'i tarîk-i âm ile müntehî bir beyti suflî ve bir sofa ve bir hâbiye-i mâi cârîyi ve bir kenif ve muhavvata-i zât-ı eşcâr-ı müsmire ve gayr-ı müsmireyi müştemil olan mülkü menzilîmi cem'i levâhiki ve tevâbî'iyle oğlum mezbûr İvaz'a yedi bin üç yüz kadı râyic-i fi'l-vakt akçeye bey ve teslim idüb oldâhi iştirâ ve kabul idtükten sonra meblağ-ı mezburu bi't-tamam kabz eyledim".

Bu bilgilerden belgede adı geçen evin Kanberler Mahallesi'nde, tek katlı (*beyti suflî*) bir ev olduğunu, bir sofa, tuvaletinin olduğunu ve meyve veren ve meyvesi olmayan ağaçlardan oluşan bir avlusunun bulunduğunu, su ihtiyacını karşılamak için bir tesisatın yer aldığını öğreniyoruz. Bu bilgileri kayıtlarda anlatılan diğer evlerle karşılaştırdığımızda, iki katlı olarak yapılan, fırını, ahır, kileri, mahzeni, şadırvanı hatta yanında karhâne denilen ufak işyeri bulunan evlere göre daha mutevazi ve düşük gelirli bir kişinin ikâmetgahı olduğu sonucu ortaya çıkmaktadır. Bursa kadı sicilleri Osmanlı toplumunda yaşayan insanların yaşam alanı olan evlerin özellikleri ve yaşam tarzları hakkında zengin bilgiler içermektedir.

III.KENTİN DEMOGRAFİK DURUMU

A.Nüfus

Osmanlı İmparatorluğu ile ilgili yapılacak demografik ve istatistiksel çalışmalarda kullanılabilecek temel kaynak tahrir defterleridir¹³⁰. Bilindiği gibi, sanayi öncesi tarım toplumuna dayalı çeşitli devlet ve imparatorluklarda ülkenin vergi ve vergi nüfusu potansiyelini belirlemek amacıyla sayımlar yapılmıştır. Bu eğilim Osmanlılar'la çağdaş bazı toplumlarda da görülmektedir¹³¹. Osmanlılar'da tahrir yapılması, devletin mülkünü tanıyıp rasyonel şekilde kullanabilmesi ve nüfus-toprak ilişkisini en iyi şekilde kurabilmesi için

¹³⁰ Gerber Haim, *Economy and Society in an Ottoman City, Bursa, 1600-1700*, Jerusalem, 1988, s.5.

¹³¹ Öz Mehmet, "XVI.Yüzyıl Anadolu'sunda Köylülerin Vergi Yükü ve Geçim Durumu Hakkında Bir Araştırma", *Osmanlı Araştırmaları*, c.XVII, İstanbul, 1997, s.77.

gerekmektedir¹³². Osmanlı klasik devri denilen 15 ve 16.Yüzyıllarda tahrir defterleri , vergi mükelleflerine ait bilgileri, bunların yaşadıkları yerlerden toplanması beklenen vergileri, bu vergilerin hangi kişi ya da kurumun tasarrufunda bulunduğunu tespit eden sancak esasına göre düzenlenmiş resmi belgelerdir¹³³. Bu defterlerden demografik araştırmalarda, şehir, kasaba, köy, mezraa ve cemaat nüfusları, yerleşim birimlerinin büyüklükleri, müslim ve gayr-ı müslimlerin nüfus oranları gibi konularda bilgiler elde edilebilir. Ayrıca üretimin hesaplanması açısından ekilebilir toprak miktarının bilinmesi ve nüfus-toprak-üretim arasındaki ilişkinin anlaşılması açısından da bu defterler önemlidir.

Osmanlı Devleti'nin kesin olarak hangi tarihte bu tür sayımlara başladığı bilinmemekle beraber, elimizde bulunan en eski tarihli defter 1431 tarihli Arvanid Sancağı Tahrir Defteri'dir. Tahrirlerin ne kadar aralıklarla yapıldığı sorusu tam olarak yanıtlanamamıştır. Örneğin Lütfi Paşa Âsafnâmesi'nde tahrirlerin 30 yılda bir yapıldığını kaydetmiştir. Elde bulunan defterler sıralandığında tahrirlerin II.Selim zamanına kadar hemen her padişah zamanında yapıldığı görölmektedir. III.Murad devrinde de yapılmış tahrirler mevcuttur.

Tahrirler niçin ve nasıl yapılmaktadır? Padişahlar tahta geçtiğinde bu olay tahrir yapılması için bir neden oluşturur. Çünkü padişah değişince, her türlü berat ve tezkire sahiplerinin ellerindeki dirlik beratları ile vakıfnâme ve mülknâmelerini yenilemeleri ve padişahtan mukararnâme almaları gerekmektedir. Padişahın anılan bu mukararnâmeleri adil olarak verebilmesi için yolsuzluk ve haksızlık yapıp yapılmadığını denetletmesi gerekmektedir. Tahrirler padişahın bu denetlemeyi yaptırıp haksız vergi alımı, vergi ve resimlerin belirlenen miktarlarda ve düzenli olarak toplanıp toplanmadığı gibi konularda ülkenin durumunu anlamasını sađlamaktadır¹³⁴.

Tahrîr defterlerinde kullanılan ve temel vergi birimini ifade eden hâne terimine dönem dönem farklı anlamlar yüklenmiştir. 1600'lü yıllara kadar hâne

¹³²Barkan Ömer Lütfi, "Türkiye'de İmparatorluk Devirleri'nin Büyük Nüfus ve Arazi Tahrirleri ve Hakana Mahsus İstatistik Defterleri", *İ.Ü.İktisat Faköltesi Mecmuası*, c.II, İstanbul, 1941, s.22. Bundan sonra, Barkan Ömer Lütfi, "*Nüfus ve Arazi Tahrirleri*", olarak kısaltılacaktır.

¹³³Öz Mehmet, "Tahrir Defterlerindeki Sayısal Veriler", *Osmanlı Devleti'nde Bilgi ve İstatistik*, Ankara, 2000, s.17,18.

¹³⁴Barkan Ömer Lütfi, "*Nüfus ve Arazi Tahrirleri*", s.35,36.

ev, aile anlamına gelmektedir. Hâne yani ailenin, koca-karı-çocuk ve ebeveynlerden meydana geldiği diğer akrabaların ise ayrı oturduğu kabul edilmektedir. Hânenin kaç nüfusluk bir topluluğu ifade ettiği konusu ise tartışmalıdır. Demografik araştırmalarda hâneyi 3,5, hatta 7 katsayısına göre kullananlar vardır¹³⁵. 17.Yüzyıl ve sonrasında hânenin kaç vergi mükellefine karşılık geldiği kesin olarak belli değildir. Bu dönemde sistematik tahrirler sona ermiş başlangıçta geçici bir vergi iken sonradan sürekli hale dönüşen avâriz vergisi için yapılan tahrirler eski tahrirlerin yerini almıştır. Artık bu dönemde hâne kelimesi ile kastedilen ev ya da aile değil "Avâriz Hânesi" yani vergi matrahıdır. Bu durum nüfusla ilgili olarak yapılacak araştırmalarda nüfusun tahmin edilebilmesini daha da güçleştirir. Bir vergi terimi olan avâriz hânesinin kaç gerçek hâneye karşılık geldiği yerine ve vergisine göre değişmektedir. Bir avâriz hânesini bazen dört bazen de elli gerçek hâne oluşturabilir¹³⁶. Örneğin, 25 Eylül 1671 (1082) tarihinde Bursa'da Azeb Bey Mahallesi'nde 46 ev (gerçek hâne) bulunuyordu. Kayıtlara mahalle 15 avâriz hânesi üzerinden kaydedilmiştir. Burada 1 avâriz hânesi 3.2 gerçek hâneye ($46:15=3.2$) karşılık gelmektedir¹³⁷. Oysa aynı tarihlerde 12 Mayıs 1671 (1082) tarihli başka bir belgede, Filader Köyünde 191 ev 20 avârizhânesi olarak hesaplanmıştır. Burada 1 avârizhânesi, 9.5 gerçek hâneye ($191:20=9.5$) karşılık gelmektedir¹³⁸. Bir avâriz hânesinin kaç gerçek hâneye karşılık olduğu konusundaki bu farklı sonuçlar nedeniyle nüfus hesaplamaları sorunlu bir konu olma özelliği göstermektedir. Örneğin 28 Kasım 1647 (1057) tarihli bir kayıta Bursa kentinin

¹³⁵Göyünç Nejat, "Hâne Deyimi Hakkında", *I.Ü.Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, c.XXXII, İstanbul, 1979, s.331,332.

¹³⁶Sahillioglu Halil, "Avâriz", *IA*, c.4, DV, s.108.

¹³⁷Mahallenin kendi içinde avâriz vergisini nasıl paylaştığı konusu henüz çok açık değildir. Haim Gerber, mahallelinin vergi yükünü kendi arasında oturdukları evlerin büyüklüğüne göre paylaştıklarını düşünmektedir. Gerber hâne terimini farklı bir şekilde ifade eder. Sultânî Hukuka göre 400 zirâlık her yapı 1 hâne olarak hesap edilir. Burada hâne fizik olarak bir binaya karşılık gelir. Eğer ev yani yapı 400 zirâdan küçükse o zaman büyüklüğüne göre 1/4 ya da yarım hâne olarak ifade edilir ve avâriz vergisinden düşen pay ona göre hesaplanır. Burada verginin paylaşımı günümüzdeki emlak vergisi özelliği gösterir. Gerber bu konuda sicillerde karşılaştığı kayıtlardan örnekler verir.

¹³⁸Abacı Nurcan, "Avâriz Vergisi'nin Tahsilinde Vergi Mükelleflerinin Rolü Hakkında Bazı Bilgiler", *VIII.Türkiye'nin Ekonomik ve Sosyal Tarihi Kongresi, Bildiriler*, yayınlanacak.

tamamında 2390 avârizhânesi bulunduğu belirtilmektedir, ancak bahsedilen sorun nedeniyle bu bilgiden kesin bir nüfus tahmininde bulunmak mümkün görünmemektedir¹³⁹.

Ayrıca bahsedildiği gibi bir gerçek hânenin kaç kişiden oluştuğu da belirsizdir. Genel olarak Osmanlı tarihinde demografik araştırmalarla ilgili olarak karşılaşılan bu sorunlar kentlerin nüfuslarının belirlenmesinde de karşımıza çıkar. Tüm bu gelişmeler 17.Yüzyıl'da Bursa'nın nüfusunu belirlenmesinde sorunlara neden olmaktadır.

Halil Inalcık 15.Yüzyıl'da Bursa'da 5000 avâriz hânesi bulunduğunu belirtir ve bu verilerden hareketle kentin nüfusunun 40-50 bin olabileceği tahmininde bulunur¹⁴⁰. Başka bir araştırmacı Özer Ergenç ise 16.Yüzyıl'da Bursa nüfusunu 1530-31 tarihli Hüdâvendigâr Livâsı Mufassal Tahrîr Defterine dayanarak 35-40 bin olarak belirtmektedir¹⁴¹. Albert Gabriel ise Bursa'da 1573'de 12.852 hâne (burada kastedilen gerçek hânedir) olduğundan yola çıkarak kentin nüfusunu 64.260 olarak hesaplar¹⁴². 17.Yüzyıl'a gelindiğinde Anadolu'daki karışıklıklar nedeniyle kale kentlere göçler artmış, Celâli isyanları sırasında kırsal kesimde yaşayan halk güvenli olan surlarla çevrili kentlere göç etmeye başlamıştır¹⁴³. Özellikle Bursa, Kayseri, Ankara ve Edirne gibi kentlerde nüfus yoğunluğu artmıştır¹⁴⁴. Haim Gerber 17.Yüzyıl'da Bursa nüfusunu, 1631'de 19.714, 1640'da 23.927, 1670'de 39.225 ve 1696'da 27.241 olarak tahmin etmektedir. Kentin Celâli isyanları nedeniyle nüfusunun arttığı düşünülürse, yukarıda belirtilen araştırmacıların tahminleriyle Gerber'in verdiği rakamlar örtüşmemektedir. 17.Yüzyıl'da 1640 yılında Bursa'ya gelen Evliya Çelebi iç kalede 2000, kale dışında 2300 olmak üzere 25000 ev saymaktadır.

¹³⁹ BŞS, B-68/53a.

¹⁴⁰ Inalcık Halil, "XV.Asır Sanayi ve Ticaret Tarihine Dair Vesikalar", *Osmanlı İmparatorluğu Toplum ve Ekonomi*, 2.baskı, İstanbul, 1996, s.203. Bundan sonra Inalcık Halil, *Vesikalar*, şeklinde kısaltılacaktır.

¹⁴¹ Ergenç Özer, *Bursa*, s.108,109.

¹⁴² Gabriel Albert, *Une Capitale Turque Brousse*, Paris, 1958, s.3.

¹⁴³ Faroqhi Suraiya, *Kentler ve Kentliler*, s.337.

¹⁴⁴ Cengiz Orhonlu, "Şehir Mimarları", *Osmanlı Araştırmaları*, c.II, İstanbul, 1981, s.4. Bundan sonra Orhonlu Cengiz, *Mimarlar*, olarak kısaltılacaktır.

Her evde yaklaşık olarak 5 kişi olduğu varsayılırsa ortaya 125000¹⁴⁵ gibi bir rakam çıkmaktadır ki bu sayı oldukça abartılı görünmektedir. Yine 1670'lerde Bursa'ya gelen gezgin George Wheler kentin nüfusunu 50 bin kişi olarak belirtmektedir¹⁴⁶. Tabi ki gezginlerin verdiği bu bilgilerin tahminlere dayandığını unutmamak gerekir. Buraya kadar anlatılanlardan da anlaşılacağı üzere genel olarak 17.Yüzyıl'da genel olarak Osmanlı toplumunun nüfusunu ve özelde de Bursa'nın nüfusunun belirlenmesi sorunlu bir konudur ve tam olarak bir rakam ortaya koymak olası görünmemektedir.

B.Nüfusu Oluşturan Topluluklar

Osmanlı İmparatorluğu'nda nüfusu oluşturan toplulukları ayırmada genel olarak din temel alınmakta reâya müslim ve gayr-ı müslim olarak ayrılmaktadır. Şüphesiz bu Osmanlı toplum yapısıyla ilgili çalışanların yaptığı bir ayırmadır. Toplum içinde Müslüman ya da gayr-ı müslim olmak vergi mükellefiyetindeki ayrılıklardan giyime kadar hayatın bir çok alanında farklılıkları beraberinde getirmektedir. Gayr-ı müslimleri de kendi aralarında Yahudiler, Rumlar ve Ermeniler olarak ayırmak mümkündür. Mahkeme kayıtlarında genellikle (bazen farklı olmakla birlikte) gayr-ı müslimler için "zımmî" ve onların mensub oldukları toplulukları belirtmek için de "tâife" ibaresi kullanılmıştır¹⁴⁷.

Nüfusu oluşturan toplulukları anlamada başka bir belirleyici de vergi mükellefi olma ya da olmamadır. Yönetim kademelerinde yer alan ve vergi bağışıklığına sahip olan gruba "askerî" üreten ve vergi veren gruba da reâya denir. Askerî ve reâya da kendi içinde alt gruplara ayrılabilir. Askerî sınıfı ulemâ ve ümerâ diye iki gruba ayırdığımızda kadı ve medrese mensupları ulemâyı, tımarlı sipahiler, kapıkulu askerleri ve devlet erkânı ise umerâyı oluştururdu¹⁴⁸. Askerî sınıf dışında bazı geçici görevleri nedeniyle vergiden muaf olanlar

¹⁴⁵ Çelebi Evliya, a.g.e , s.14.

¹⁴⁶ Wheler George, *A Journey into Greece*, London 1682, s.215.

¹⁴⁷ BŞS, B-60/8b, "Mahmiyye-i Bursa'da Koca Nâib Mahallesi sâkinlerinden Aslan veledi Yorgi nâm zımmî meclis-i ser'îye gelib". B-60/11a, "Ermeni Tâifesinden Minos ve Behiyan mahfel-i kazada Bâli veledi Nikola nâm Ermeni muvâheccesinde".

¹⁴⁸ Inalcık Halil, "Osmanlılarda Raiyyet Rûsûmu", *Osmanlı İmparatorluğu Toplum Ve Ekonomi*, İstanbul, 1996, s.49,50. Bundan sonra Inalcık Halil, *Raiyyet* olarak kısaltılacaktır.

kişilerde vardır. Bu görevliler arasında, yasakçılar, altıbölük süvarileri, cizyedârlar, mukâtaa eminleri, muhtesipler ve muhızrlar sayılabilir¹⁴⁹.

Bursa'nın nüfus yapısı ile ilgili bilgilere gelince, Evliya Çelebi 1640'da Bursa'ya geldiğinde Bursa'da 176 Müslüman, 7 Ermeni, 9 Rum, 6 Musevî, 1 Kipti (Çingene) ve 1 Miskin (cüz zamlılar) olmak üzere toplam 198 mahalle bulunduğunu söylemektedir¹⁵⁰.

Albert Gabriel 1522 ve 1573 yıllarında nüfus yapısı ile ilgili olarak aşağıdaki bilgileri vermektedir:¹⁵¹

	1522		1573
Müslüman	6165 hane- %97.1		12121 hane-%94.5
Musevî	117 hane- %1.8		308 hane-%2.4
Hristiyan	69 hane- %1.1		423 hane-%3.3

Bu verilerden de anlaşılacağı gibi Bursa kentinde 16.Yüzyıl'da gayr-ı müslim sayısında artış gerçekleşmiştir. Bursa'nın önemli limanları olan Mudanya ve Gemlik'te Rum nüfus yoğun olarak yaşamaktadır.

IV.KENTİN YÖNETİMİ

A.Hüdâvendigâr Sancağı ve İdari Yapılanma

Osmanlı Devleti'nin taşra teşkilatı eyalet, sancak ve kazalardan oluşuyordu. Bu idari yapıda askeri ve sivil olmak üzere iki ayrı bölümlenmenin olduğunu söylemek mümkündür. Sivil alandaki bölümlenme olan "kazâ" dan daha çok yargısal ve beledi işlerin yürütülmesi anlaşılırken, "eyalet" ve "sancak" bölümlenmesinden askeri bir yapılanma anlaşılmaktadır¹⁵². Eyalet kendine bağlı sancaklardan oluşan ve beylerbeyi tarafından yönetilen en geniş idari birimdi. Sancaklarda kendilerine bağlı kazâlardan oluşurlar ve sancak beyi tarafından yönetilirlerdi. Sancakbeyinin temel görevi savaş zamanında tımarlı sipahilere

¹⁴⁹ Akdağ Mustafa, *Türkiye'nin İktisâdî ve İctimâî Tarihi*, c.II, İstanbul, 1974, s.116. Bundan sonra Akdağ Mustafa, *İctimâî Tarih*, olarak kısaltılacaktır.

¹⁵⁰ Çelebi Evliyâ, a.g.e., s.15.

¹⁵¹ Gabriel Albert, a.g.e, s.23.

¹⁵² Çadırcı Musa, *Tanzimat Dönemi'nde Anadolu Kentleri'nin Sosyal ve Ekonomik Yapıları*, Ankara, 1991, s.17.

kumanda etmek barış zamanı ise vergilerin düzenli olarak toplanması, reâyanın güven ve düzenini sağlamaktır. İdâri örgütlenme ile kazâî örgütlenme her zaman birbiriyle örtüşmeyebilirdi. Kazalar hem adli hem de idari birimlerdi. Kazaların yöneticisi durumundaki kadılar, adli mâli ve beledi işlerden sorumluydular¹⁵³.

Genel olarak Osmanlı taşra teşkilatı ile ilgili verilen bilgilerden yola çıkarak Bursa kentinin yönetimine baktığımızda: Kent 1326 yılında Orhan Bey tarafından alındıktan sonra 1402 yılına kadar Osmanlı Devleti'nin başkenti olmuştur. Yıldırım Bayezid 1393 yılında Rumeli'ye sefere çıkarken, Anadolu'da bir beylerbeyilik kurma gereği duymuş ve Kütahya merkezli bütün Anadolu'yu kapsayan yeni bir beylerbeyilik kurulmuştur. 1402'de Ankara Savaşı'nda Osmanlı Devleti Timur'a yenildikten sonra başkent Edirne'ye nakledilmiştir¹⁵⁴. Osmanlı İmparatorluğu tam olarak güçlü bir devlet niteliği kazanmaya başladıktan sonra 16.Yüzyıl'da Anadolu'daki topraklarını 6 eyalete ayırmıştır. Bu eyaletler Anadolu, Karaman, Sivas, Diyarbakır, Erzurum ve Maraş'tır. Anadolu beylerbeyliği ilk kurulan beylerbeyliklerden biri olarak özel bir önem taşımakta ve 18 sancaktan oluşmaktadır.

1402'den sonra Bursa Anadolu Eyaleti'nin Hüdâvendigâr Sancağı'nın merkezi olmuştur.¹⁵⁵ Hüdâvendigâr Sancağı 25 kazâdan ve 31 tımar nahiyesinden oluşmaktadır. Bu kazâlar; Bursa, Inegöl, Yarhisar, Ermeni Pazarı, Domaniç, Yenişehir, Söğüd, Gölpazarı, Yenice Taraklı, Geyve, Akyazı, Akhisar, Göynük, Beypazarı, Mihallıç Hisarı, Sivrihisar, Kite, Mihallıç, Aydıncık, Gönen, Kızılca Tuzla, Bergama, Tarhâlâ, Kepsud ve Atranos'tur. Bu kazâlardan bazı nahiye ve köyler yönetim gereksinimleri nedeniyle zaman zaman ayrı bir kazâ bölgesi olarak sancak sınırları içinde ayrıma tâbi tutulmuşlardır. Örneğin Gemlik 1539-40'da Bursa'ya bağlı iken, 1592'de yeni bir kadılık dairesinin merkezi olmuştur. Aynı şekilde Mudanya'da Bursa'nın bir nahiyesi iken 16.Yüzyıl'ın sonlarında Bursa kazâsından ayrılarak müstakil kadıların yönetimine verilmiştir¹⁵⁶.

¹⁵³ Ergenç Özer, *XVI.Yüzyıl'da Ankara ve Konya*, Ankara, 1995, s.81. Bundan sonra *Ankara ve Konya* olarak kısaltılacaktır.

¹⁵⁴ Show Stanford , *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye*, c.I, İstanbul 1982, s.47.

¹⁵⁵ İncalcık Halil, "Adâletnâmeler", *Belgeler*, c.II, sayı 3-4, Ankara, 1965, s.92.

¹⁵⁶ Ergenç Özer, *Bursa*, s.121,122.

Osmanlı idâri örgütlenmesinin yapılanmasını genel olarak belirtmek için yukarıda anlatılanlar geçerlidir. Ancak Bursa kenti eski bir başkent ve İstanbul'a yakın olması nedeniyle farklı özellikler taşımaktadır. Bursa doğrudan padişah hasları içinde yer alır. Yönetimi ve güvenliğinin sağlanması, doğrudan padişahın sorumluluğu altındadır. Bu görev padişahın Bursa'daki hassa harcı emîni tarafından atanan subaşılar verilmekte, kent onların komutasındaki kolluk kuvvetleri tarafından güven ve düzen altında tutulmaktadır¹⁵⁷. Bu nedenle Hüdâvendigâr sancağının beyi diğer sancakbeyleri ile karşılaştırıldığında daha sınırlı bir otoriteye sahiptir.

1.Merkezi Yönetim ve Kent Yöneticileri

a.Sancakbeyi

Osmanlı taşra idaresinde sancakların üzerinde en geniş yönetim biriminin eyalet olduğunu ve sancaklarında kazâlardan oluştuğunu söylemiştik. Yine sancağın yöneticisi olan sancakbeyinin askeri sınıftan bir yönetici olduğunu belirtmiştik. Aslında sancakbeyleri en ufak sipahiden beylerbeyine kadar uzanan tımar sistemi görevlileri içinde bir zincirin halkasını oluştururlar. Tımar sistemi imparatorluk yönetimine temel olduğu için sancakbeyleri aynı zamanda mülki yöneticilerdir. Bu yöneticilerin hepsi kul sisteminden yetişme bağılılıkları daha önceki görevlerinde denenmiş devlete ve padişaha yaralarından dolayı bu göreve getirilmişlerdir¹⁵⁸.

Sancakbeylerinin atanmasında şu yol izlenmektedir: İlk olarak daha önceki görevinde başarılı olan bir kulun, bağlı bulunduğu makam sahibinin arzı üzerine veya re'sen padişah tarafından atanması planlanır ve bu durum kendisine ve atandığı sancağın kadılarına bir fermanla bildirilirken, divân-ı hümayunda tahvîl kaleminde hangi yıl ve ayın hangi gününden itibaren, ne kadar has ile görevlendirildiği rûznamçeye kaydedilirdi. Atanan kişi fermanı alınca görevlendirildiği sancağın kadılarına durumu bildirirken, berat almak için merkeze başvururdu. Berat gelince atama işlemi tamamlanmış olurdu¹⁵⁹.

¹⁵⁷Ergenç Özer, *Bursa*, s.132.

¹⁵⁸ Ergenç Özer, *Ankara ve Konya*, s.65.

¹⁵⁹ A.g.e., s.67.

Örneğin, Bursa’da 17.Yüzyıl’da 1655-1659 tarihleri arasında sırasıyla Yakalu Mustafa, Kurd Ahmed Paşa ve Hüseyin Paşa sancakbeyliği yapmıştır¹⁶⁰.

16.Yüzyıl’a gelindiğinde sancak yönetimi yavaş yavaş değişmeye başlamıştır. Bu döneme gelene kadar sancak beyinin temel görevi savaş zamanında tımarlı sipahilere kumanda etmek¹⁶¹ ve vergilerin düzenli olarak toplanmasını sağlamaktır. Bu yüzyıldan itibaren önceleri sadece vali ya da sancakbeyi göreve başlayınca kadar görevi yürüten mütesellimler görevlerinde sürekli olarak kalmaya başlamışlardır. Vali olması gerekirken sayının çok fazla olması nedeniyle yer bulamayan kişilere görev verilememesi yüzünden bunlara bazı sancakların idari gelirlerinin bırakılması, onların da bu görevlere kendileri gitmek yerine temsilcilerini göndermeleri bu sonucun nedenidir. Bir başka neden ise, devletin, gelirini kullanmak istediği mukataaları doğrudan merkez hazineye bağlaması ve buraları mütesellimler aracılığı ile idare etmeye başlamasıdır¹⁶².

b-Subaşı

Osmanlı Devleti’nin ilk yıllarında, 15.yüzyılın sonlarına ve hatta 16.yüzyılın ilk yarısına kadar, doğrudan doğruya merkezden atanan askerî ve idari görevler üstlenmiş örf tâifesinden önemli bir görevli iken¹⁶³, 17.yüzyılda beylerbeyi ve sancakbeyine bağlı, onlar tarafından atanan bir hizmetli durumuna gelmiştir¹⁶⁴. Sancak düzeni içinde bir yanda kazâ daireleri belirlenmişken diğer tarafta sancak, subaşılıklara ayrılmıştır. Sancakbeyi kazâ dahilindeki subaşılıkların herbirine kendi adamlarından birini görevlendirmektedir. Ancak Bursa’daki mukâataaların büyük bir kısmı padişah hasları arasında bulunduğundan Bursa subaşısını padişah atamaktadır. Subaşı kendi hüküm bölgesindeki güvenliği sağlamakla görevlendirilmiştir. Kent düzeni ile ilgili olan her olay subaşını

¹⁶⁰ Yediyıldız Mustafa Asım, *Şer’iye Sicillerine Göre Bursa’nın Sosyo-Ekonomik Yapısı 1655-1658*, basılmamış yüksek lisans tezi, Ankara, 1988, s.67.

¹⁶¹ BŞS, B-68/55b, 1647 tarihli bu belgede Hüdâvendigar livâsı sancakbeyinden askerleri ile birlikte Midilli adasına gidip oranın muhafazasını sağlaması istenmektedir.

¹⁶² Çadırcı Musa, *a.g.e*, s.65.

¹⁶³ Akdağ Mustafa, *İçtimâî Tarih*, s.71-74.

¹⁶⁴ Yücel Yaşar, “Osmanlı İmparatorluğu’nda Desantralizasyona (adem-i merkeziyet) Dair Genel Gözlemler”, *Belleten*, c.XXXVIII, sayı 152, Ankara, 1974, s.666.

ilgilendirmektedir. Mahkemenin işleyişi açısından da suçluların yakalanması¹⁶⁵ ve verilen cezaların infazı subaşının görevleri arasında yer almaktadır. Subaşı işlenen suçlardan bâd-ı havâ adı altındaki vergileri toplamaktadır. Genellikle tımar erbâbından olan subaşılar, özellikle 17.yüzyıldan itibaren merkezi yönetimin zayıflaması ve her alandaki genel bozulmanın da etkisiyle, “devr” adı altında köylere baskınlar yapıp halktan kaftan-bahâ, ağırlık ve na’l-bahâ gibi şer’î olmayan vergiler talep etmeye, yiyecek, giyecek ve hayvan yemi gasp etmeye başlamışlardır¹⁶⁶.

c.Kadı ve Kazâ Örgütü

Kadılar, kazâların yöneticileri durumunda olup idari, askeri, mâlî ve beledî görevleri vardır. Kadılık kurumu ahali arasındaki anlaşmazlıkların çözülmesi amacıyla islâmî hukuk ve İslâmî toplum içinde Hz.Muhammed dönemine kadar inen bir süreçte görülmektedir. Kadı İslam anlayışında yer alan “emr-i bi’l ma’ruf nehy-i ani’l-münker” kuralına dayanarak görevini yürütür. Kadılar başka bir kurum ya da kişinin aracılığına gerek duymadan merkezle doğrudan yazışma yetkisine sahiptirler¹⁶⁷.

Kadıların nereye, ne kadar süre ile tayin edilecekleri kadiasker tarafından düzenlenir, rûzname denilen deftere yazılırdı ve sırası, zamanı gelen kadının tayini için kadiasker padişaha arzda bulunur, onay aldıktan sonra durum bir mektupla ilgiliye bildirilir ve berat alması istenirdi, berat geldikten sonra tayin işlemi tamamlanmış olurdu. Kadılar bir yere belli bir süre için atanırlardı¹⁶⁸. Kadılık süresi devirlere göre 18 aydan 3 yıla kadar değişmekteydi. Bu süre 17.Yüzyıl’ın sonlarına doğru 1 yıl olarak belirlenmişti¹⁶⁹. Süresi dolan kadı ya bir

¹⁶⁵ Bu suçlar arasında, yaralama, öldürme, hırsızlık, zina, sarkıntılık, sarhoşluk, oruç tutmama gibi fiiller yer almaktadır.

¹⁶⁶ İlğürel Mücteba, “XVII.Yüzyıl Balıkesir Şer’iye Sicillerine Göre Subaşılik Müessesesi”, VIII.TTK Kongresi Bildirileri, c.II, Ankara, 1981, s.1277.

¹⁶⁷ Abacı Nurcan, *Osmanlı Hukukunun Uygulanmasına Yönelik Bir İdari-Sosyal Tarih Araştırması: Bursa Örneği (1650-1700)*, basılmamış doktora tezi, Ankara, 1999, s.7. Bundan sonra Abacı Nurcan, *Tez*, olarak kısaltılacaktır.

¹⁶⁸ Ergenç Özer, *Ankara ve Konya*, s.82.

¹⁶⁹ Halaçoğlu Yusuf, *XIV-XVII.Yüzyıllarda Osmanlılar’da Devlet Teşkilâtı ve Sosyal Yapı*, Ankara, 1991, s.112.

başka kazâya nakledilir ya da İstanbul'da mülâzemet gelirdi. Mülâzemet süresinin ne kadar olduğu tam olarak bilinmemekle beraber 1 ya da 2 yıl olabileceği konusunda farklı görüşler vardır.

Kadı adli görevini resmi bir mahkeme binasında yürütmez kendi evini mahkeme olarak kullanırdı¹⁷⁰. Kadı, kişiler arasındaki anlaşmazlıklarla ilgili davaları dinleyip çözümlemek ve hükme bağlamanın yanında, nikah akdi, vasî tayini, tereke taksimi, vakıfların para ve taşınır-taşınmaz mallarını gözetmekle yetkili ve görevliydi. Bu açıdan kadı davaların dışında bir noter hatta müfettiş gibi çalışıyordu. Aslında kadı kendisine müracaat eden ve aralarında anlaşmazlık olanlara hakemlik eden kimseydi, icra ve infaz kudreti olmadan kanun (örf-i sultânî), şeriat ve geleneğe göre hüküm vermektedir¹⁷¹. Kadının idâri görevleri arasında, kazâ dahilinde görevli bütün askerîleri denetleme, özellikle ilmiye sınıfından görevlilerin tayin ve azillerini gerçekleştirme, avârız vergilerinin toplanması, bunların merkeze veya gerektiğinde seferde bulunan orduya ulaştırılması yer alıyordu. Câmî, mekteb, imâret, hastane, çeşme, gibi beledî hizmetleri gerçekleştiren vakıflar da kadının denetimi altında bulunmaktaydı. Yine çarşı ve pazarların kısaca ekonomik hayatın düzenleyicisi muhtesib ve çeşitli eminler kadının denetimindeydi.¹⁷² Kadının kentte yürüttüğü bu işlerde kendisine yardımcı olan görevliler vardı. Bu görevliler arasında nâibler, muhızırbaşı ve muhızırlar, kâtibler ve kassâmlar bulunuyordu.

Nâib kadının vekili olup onun yargı alanının bir bölümünde görevlerini yüklenen memurdu. Kaza dahilinde bulunan tüm bölgelere dönemin ulaşım koşulları da göz önünde tutulduğunda kadının hizmet vermesi mümkün olmadığından nâibler bu konuda kadıya yardımcı oluyorlardı¹⁷³. İlmiye sınıfına mensub olan naibler doğrudan niyâbet göreviyle kadının yanında bulunabilirlerdi¹⁷⁴. Nâiblerin kazâ nâibleri, mevâlî nâibler olmak üzere çeşitleri vardı. Kaza nâibleri kadının kazâ dahilindeki nahiyelere tayin ettikleri

¹⁷⁰Ortaylı İlber, "Osmanlı Şehirlerinde Mahkeme", *Bülent Nuri Esen Armağanı*, ayrı basım, Ankara, 1977, s.246.

¹⁷¹A.g.e., s.248.

¹⁷²Ergenç Özer, *Ankara ve Konya*, s.86.

¹⁷³Abacı Nurcan, *Tez*, s.64.

¹⁷⁴Ergenç Özer, *Ankara ve Konya*, s.85.

memurlardı. Mevâli nâibleri özellikle büyük kazâlarda kadıların bizzat yanlarında bulunurlardı. Kadıların “bâb nâibi” denilen “kapı nâibleri” ve esnafı kontrol etmek üzere yanlarında bulunan ayak nâibleri bulunmaktaydı.

Muhzırbaşı ve muhızrlar, öldürme, yaralama ve topluma zarar veren diğer hareketler gibi kamu suçlarının dışında¹⁷⁵, alacak verecek gibi kişisel anlaşmazlıklarda davalıları mahkemeye getirmekle görevli kimselerdi ve genellikle merkezden ayrılıp taşra çıkan kapıkulları arasından seçilmekteydiler. Muhızrlar mahkemenin huzur ve düzenini sağlamakla görevli bir çeşit adlî polis niteliği taşımaktadırlar¹⁷⁶. Muhızrların geliri mahkemeye başvuranlardan alınan ihzâriye isimli para ile karşılanırdı. Bu görevlilerin sayısı hakkında kesin bir bilgimiz yoksa da 1523 tarihli bir fermanndan öğrendiğimize göre Bursa’da bulunan muhızır sayısı 40 civarındadır¹⁷⁷.

Kâtibler, mahkemenin içinde ve kadının yanında görevli en önemli memurlardır. Kâtib tarafların iddia ve savunmalarını, şahitlerin beyanlarını doğru olarak zabta geçirirdi¹⁷⁸. Merkezden, beylerbeyinden ve diğer resmi makamlardan kadıya gelen resmi yazılar (berat, ferman, buyruldu, kadıasker mektubu) ve davalara ait siciller sicil-i mahfuz denilen defterlere kâtibler tarafından kaydedilirdi. Yine vakfiye, hüccet ve belgeler kâtibler tarafından usulüne uygun olarak düzenlenirdi¹⁷⁹.

Kassâmlar, vefat eden kişinin terekesini aile üyelerinin isteği üzerine mirasçılara taksim eden şer’î memurlardır. Kassâm memurları taksim işini bizzat yapar ve tereke listelerini tanzim eder bunları kassâm defterine kaydederlerdi. Şer’î, mahkemelere intikal eden mirasın taksimini yapan iki çeşit kassâm mevcuttu, biri askerî kassâm olup askerî sınıfa mensub olan kişilerin terekelerini taksim eder, diğeri ise mahalli kadılıklarda (beledî kassâm) askerî sınıfa dahil

¹⁷⁵ Zirâ bu konularda subaşı ilgili kişileri yakalayıp getirmekle görevliydi.

¹⁷⁶ Ortaylı İlber, *a.g.m.*, s.258.

¹⁷⁷ Ergenç Özer, *Bursa*, s.174.

¹⁷⁸ Ortaylı İlber, *a.g.m.*, s.257.

¹⁷⁹ Ergenç Özer, *Ankara ve Konya*, s.85.

olmayanların terekelerini mirasçılar arasında paylaştırdı. Kassâmlar kadınların nezaretinde yaptıkları bu işten resm-i kısmet adı altında bir ücret alırlardı¹⁸⁰.

2.Malî Görevliler

17.yüzyılda günümüzde olduğu gibi bir belediye kuruluşu yoktu. Belediye hizmetlerinin yerine getirilmesi kentlerde hükümdarın atadığı görevliler aracılığıyla gerçekleşiyordu. Kentin ekonomik faaliyetlerinin denetimi ve düzenli olarak yürütülmesi bu görevliler tarafından yürütülmekteydi. Bahsedilen bu görevlileri incelemek, üretim ve dağıtımda üstlendikleri rolleri ortaya koymak yerinde olacaktır.

a.Muhtesib

Muhtesib çarşı ve pazarların, bir anlamda günlük hayatın düzenleyicisiydi. Önceleri bu görevlinin hisba adı altında uyguladığı kurallar geniş anlamda günlük hayatta Müslümanların birbirleriyle olan ilişkilerini düzenleyen tüm kuralları kapsamaktaydı. Ancak devlet örgütü teşkilatlanmasını tamamladıktan sonra muhtesiblik konum olarak kadının altında bir görev haline gelmiştir.

Muhtesibin temel görevi, çarşı ve pazarlarda satılan bütün mallara narh verilmesinde kadıyla beraber çalışmaktır. Yani fiyatların tesbit edilmesini ve buna uyulmasını sağlamaktır. Malların narhlarının belirlenmesinde muhtesibin ilk ilişkiye geçmesi gereken kişi kadıdır. Narh tesbitinde muhtesibin, kadının yanı sıra kentin üretim sektöründeki ileri gelenlerine de danışması gerektiği kâunnâmelerde belirtilmiştir¹⁸¹. Çarşı ve pazarlardaki işlemlerde kanun ve şer'e aykırı davranışlarda bulunanlardan, yani verilen narhtan fazla fiyata mal satanlardan, kanunlarda belirtilen ve esnaf arasında sürüp giden geleneklere aykırı nitelikte üretimde bulunan üreticilerden alınan cerîmelere, çarşı ve pazara gelen ve perakende olarak satılan maddelere konan vergilere *iẖtisâb rûsûmu* denirdi. Bu rûsûmu alan muhtesibdir. Bu vergilerin üç yıllık tutarı, devlet görevlilerinden kime tahsis edilmişse onun tarafından iltizama verilerek

¹⁸⁰ Özdeğer Hüseyin, *1463-1640 Yılları Bursa Şehri Tereke Defterleri*, İstanbul, 1988, s.11,12.

¹⁸¹ Bu kâunnâme ile ilgili olarak, Bkz, Yücel Yaşar-Pulaha Selami, *I.Selim Kâunnâmesi*,(Tirana ve Leningrad nüshâları), Ankara, 1995, s.39.

toplanmıştır. İhtisâb gelirlerini iltizâm yoluyla üzerine alan muhtesib bu bakımdan bir vergi memuru niteliğindedir¹⁸². Muhtesibin esnaf örgütü üyeleri üzerindeki kontrolünü sağlayan başlıca gerekçeleri, kola çıkmak(çarşı ve pazarları denetlemek), fiyat tespiti ve kontrolü, esnafın fiyat ve diğer konularda nizamla uygun hareket edip etmediğini kontrol ve İstanbul'un iâşesi konularıydı¹⁸³. Ayrıca muhtesib karaborsacılık (istifçilik) yapıp fiyatların yükselmesine sebep olan veya kentin üretiminin bir kısmını dışarıya sevk ederek¹⁸⁴ reâyanın sıkıntıya düşmesine neden olan kişileri de, tesbit edip cezalandırmakla görevliydi¹⁸⁵. Kısaca muhtesib kentteki ekonomik faaliyetlerinin sorunsuz olarak gerçekleşmesinde etkin bir rol oynamaktaydı.

b.Çeşitli Eminler

Osmanlı taşra kentlerinde diğer mâli görevliler olarak karşımıza, genellikle belli bir vergiyi toplamakla görevlendirilmiş çeşitli eminler çıkmaktadır. Bursa kentinde günlük yaşantıda karşılaşılan eminler , padişah haslarından kimi mukataaları üstlenmiş görevlilerdir. Mukataa uygulaması devlet hazinesine hazine gelir sağlama isteğinin bir sonucudur. Mukataalar, maden ocağı, tuzla gibi üretime dayalı gelir kaynakları olabileceği gibi gümrük, damga, mizan, beytü'l mal, ihzâriye gibi kimi hizmetlere dayalı vergiler de olabilirdi. İkinci grupta söz edilen gelir kaynakları, hazine tarafından belirli zamanlarda açık artırmayla satılırdı. Bu satışta genellikle 3 yıl süreyle (bu süreye tahvîl denir) işletme ya da vergi toplama hakkı ilgili kişiye devredilirdi. İşletme hakkını üzerine alan kişiye mültezim denirdi. Mültezim tahvil sonuna kadar hazineye veya mukataa sahibine ödemeyi üstlendiği meblağın bir kısmını peşin vermek ve ortadan kaybolması ya da borçlarını ödeyemediği durumlarda kendi için bir kefil

¹⁸² Ergenç Özer, *Bursa*, s.158,159.

¹⁸³ Kazıcı Ziya, *Osmanlılarda İhtisâb Müessesesi*, İstanbul, 1987, s.77.

¹⁸⁴ Osmanlı Devleti, kent halkına gerekli yiyecek maddeleri ve malzemenin, ihtiyaç fazlası olması dışında kentten başka bir yere götürülüp satılmasını kesinlikle yasaklamış ve bunun dışında bir hareket gerçekleştirenlerin şiddetle cezalandırılmasını kentteki ilgili görevlilere bildirmiştir. Bu yasaklamanın nedenini her alanda olduğu gibi düzenin devamı (devam-ı devlet) ilkesinde aramak gerekir.

¹⁸⁵ Ayrıca muhtesibin verdiği cezalar caydırıcı niteliktedir. Örneğin eksik ölçüyle ekmek imâl eden kişi dayaktan kurtulmak amacıyla ekmeklerini bırakıp kaçmaktadır.

göstermek zorundaydı. Bazen mukataalar iltizama çıkarılmaz, ücretli bir emin aracılığıyla yönetilirdi ve emin has sahibinin adamı olurdu. Mültezim veya emin bulundukları yerde, yetkili ve sorumlu kişilerdi¹⁸⁶.

16.yüzyılın sonlarında Bursa'da zeâmet, ihtisab, ihzâriye, kapan resimleri, mizân-ı harîr, gümrük, damga, darbhâne, beytû'l-mâl, yava ve kaçgun, bazar-ı galle vergileri padişah haslarına bağlıdır ve dolayısıyla bu konudaki hizmetler, onun tarafından görevlendirilen kimseler tarafından yerine getirilmek durumundadır. Eminler görevlerini yaparken dayanakları kânundur ve üzerlerinde kadının denetimi bulunmaktadır¹⁸⁷.

3.Kentin Güvenliği ve Askeri Görevliler

Osmanlı Devleti'nin askeri teşkilatlanması İstanbul'un alınmasına kadar milli bir güç olma özelliği taşımış, 1453 yılından sonra imparatorluk devrinde bütün hükümet kollarında millîlik yerine kozmopolit bir tutum gelişmeye başlamıştır. Bu tutumun en etkili şekilde kendini gösterdiği alan ordu olmuştur. Eyalet askerleri veya Kamu Leşkeri erleri Türk olarak kalmış ancak beylerbeyi ve sancakbeyi gibi görevliler kul sisteminden yetişmiş kişiler arasından seçilmiştir.

Taşra teşkilatında eyalet kuvvetlerinin en önemlisini *tımarlı sipahiler* oluşturmakta ve devlet ihtiyacı olan askeri bu yolla karşılamaktaydı. Tımarlı sipahi veya süvarinin reâyadan almış olduğu resme dirlik ve sipahinin kendisine de sahib-i arz denirdi. Tımarlı sipahiler küçük yerleşimlerde merkezi otoriteyi temsil ediyorlardı. Kadiyla beraber yerel bazda devletin politik ve ideolojik fonksiyonunu yerine getiren bürokratik bir tabaka oluşturmuyorlardı. Tımarlı sipahilerin senelik gelirleri 1000 ile 20000 akçe arasında olur, sipahi kendisine tahsis edilen bu dirliğin gelirine karşılık askeri vazife görür ve sefere giderdi¹⁸⁸.

Tımarlı sipahiler her sancakta bir kısım bölüklere ayrılmışlardı. Her bölüğün "subaşı" denilen çeribaşları ile bayrakdar ve çavuşları vardı. Tımarlı

¹⁸⁶ Ergenç Özer, *Bursa*, s.167, Sahillioğlu Halil, "Bir Mültezim Zimem Defterine Göre XV.Yüzyıl Sonunda Osmanlı Darphane Mukataaları", *İÜ.İktisatFakültesi Mecmuası*, c.XXXIII, sayı 1-2, İstanbul, 1962, s.146,147.

¹⁸⁷ Ergenç Özer, *Bursa*, s.171.

¹⁸⁸ Yusuf Hâlâçoğlu, *a.g.e.*, s.48.

sipahilerden her on bölük (bin kişi) bir alaybeyinin kumandası altında bulunurdu. Alaybeyleri ise sipahileriyle beraber kendi sancakbeylerinin, onlarda eyâlet valisi olan beylerbeyinin kumandası altında sefere giderlerdi.

17.yüzyıla gelindiğinde tımarlı sipahilerin sayıları azalmaya ve daha çok geri hizmetlerde kullanılmaya başlanmışlardır¹⁸⁹. Bu dönemde özellikle 1564-1607 yıllarında meydana gelen Celâli ayaklanmalarını bastırmak için geleneksel silahları kullanan ve bu haliyle Celâlîlerle başa çıkmasının zor olduğu anlaşılan tımarlı sipahilerin yerini yeniçeriler almaya başlamışlardır. Taşradaki yöneticiler *sekban* adı verilen ve herkesin emrine girebilen silahlı kuvvetleri kapılarında bulundurma yolunu seçtiler. Sekbanların yöneticisi bölükbaşısıdır ve bölükbaşı topluluğun her şeyinden sorumludur. Hükümetle ya da herhangi bir yöneticiyle anlaşmaları halinde bölükbaşısı söz konusu bölgeye gidip insanlardan zorla vergi, yiyecek ve hayvan alabiliyorlardı. Ancak kısa bir süre sonra sekbanlar reâyâ üzerine sık sık salguna başvurmaya başlamış ve merkez bunları kontrol altında tutamamaya başlamıştır¹⁹⁰.

Osmanlı Devleti'nde sayılarının artması sonucunda yeniçeriler, kentlere, kalelere, hatta sancaklara garnizonlar halinde gönderilir hale gelmiştir. Yeniçerilerin başında serdar veya yeniçeri zabiti adıyla görevliler tayin edilmiştir. Ancak yeniçeriler sayılarının çok fazla artması sonucunda halktan zorla para ve mal gasp etmeye başlamışlar ve karışıklıklara neden olmuşlardır.

Asesbaşı ve asesler, subaşların hükümleri altındaki yerlerde güvenliği sağlamakla görevli olduklarını belirtmiştik. Subaşına yardımcı olarak kentlerde sancakbeyinin atadığı asesler (yatakçılar) geceleri çarşı ve pazarları bekliyorlardı. Aslında sancakbeyi ve beylerbeyinin üzerinde olan bu görev iltizam yoluyla aseslerin üzerine verilmişti. Genellikle iltizam usûlüyle bir asesbaşının uhdesine verilen bu görev onun tarafından tutulan yeterli sayıdaki asesler ile birlikte

¹⁸⁹ Uzunçarşılı İsmail Hakkı, *Osmanlı Tarihi*, c.III/I, 3.baskı, Ankara, 1989, s.283. Bundan sonra Uzunçarşılı İsmail Hakkı, *Tarih III/I*, olarak kısaltılacaktır.

¹⁹⁰ Halil İnalcık, "Military and Fiscal Transformation in the Ottoman Empire 1600-1700", *Archivum Ottomanicum*, c.VI, İstanbul, 1980, s.295,296. Bundan sonra İnalcık Halil, *Military and Fiscal*, olarak kısaltılacaktır.

yürütölmekteydi. Kentin neresinde kaç tane ases bulunacağı da belirlenmişti¹⁹¹.

Yasakçılar kentte düzen ve güvenliğin sağlanmasında kolluk görevi üstlenen kuvvetlerdendi. Osmanlı Devleti'nde var olan kapıkulu askerleri daimi bir ordu yaratılmasını ve merkezi otoritenin ülkenin her yerinde tesis edilmesi sağlıyordu. Kadı ve belirtilen ehl-i örf kentlerin asayişini sağlarken 16.yüzyılın sonlarına doğru ortaya çıkan eşkiyalık hareketleri bu düzende sağlanamamış ve yasakçı denen bu yeni kuvvetlere ihtiyaç duyulmuştur. Yasakçıbaşılar genellikle yeniçeriler arasından seçilmişlerdir¹⁹².

Kethüdâyerilik, taşrada kapıkulu sipahi bölüklerinden altıbölük denilen görevliler bulunmaktadır (bunlar, sipah, silahdar, sağ ulûfeciler, sol ulûfeciler, sağ garibler ve sol gariplerdir)¹⁹³. Kethüdâyeri taşrada bulunan bu gruplara bağlı askerleri kontrol etmekle yükümlüdür. 18 Eylül 1659 (1070) tarihli Bursa kadısına hitaben yazılan bir emirde "taşrada bulunan altıbölük "yoldaşları" üzerine zabıt ve kethüdâyeri tayin olunmak" eskiden beri yapıla gelen bir uygulamadır. Ali Mehmed isimli kişi Bursa'da bulunan altıbölük yoldaşları üzerine kethüdâyeri olarak atanmıştır. Anılan kişilerden bu görevliye itaat etmeleri beklenmektedir. Kethüdâyerinden ise altıbölük yoldaşları arasında düzeni sağlamak, bölgesinde sipahi gibi davranan ve halka baskı uygulayan levendât tâifesine engel olmak ve çarşı pazarın güvenliğini sağlamak gibi görevler beklenmektedir¹⁹⁴.

Osmanlı kentlerinde, kalelerin kentin güvenliğini sağlanmasında önemli bir yeri vardır. Kale askerî, idâri ve adlî bir çok görev yüklenmiştir. Tahrîr defterleri, mâlî kayıtlar ve diğer resmî belgeler, devlete para ve eşyalar, tüccarların değerli malları en güvenli yer olması nedeniyle kalede saklanırdı¹⁹⁵. Ayrıca suçluların tutulduğu hapisane yani zindanda kalede bulunurdu. Bu hizmetlerin yerine getirilebilmesi için, kalede bir teşkilatlanmaya ihtiyaç

¹⁹¹ Ergenç Özer, *Ankara ve Konya*, s. 71.

¹⁹² Yediıldiz Mustafa Asım, *a.g.e.*, s.85.

¹⁹³ Uzunçarsılı İsmail Hakkı, *Osmanlı Devleti Teşkilatından Kapıkulu Ocakları II*, 3.baskı, Ankara, 1988, s.172.

¹⁹⁴ BŞS, B-131/62a

¹⁹⁵ Ergenç Özer, *Ankara ve Konya*, s.78.

bulunmaktaydı. Beylerbeyi, sancakbeyi ve kadının denetiminde olmak üzere kale yönetimin başında bir dizdar bulunmaktaydı.

Dizdar, kale ilgili işlerin sorumlusu ve kale erlerinin komutanıydı. Dizdarlar genellikle kapıkulu askerleri arasından tayin edilmekteydi. Bu göreve getirilen kapıkulunun ulûfesi hazineye kalmakta ve kendisine bulunduğu bölgeden tımar tevcih edilmekteydi¹⁹⁶. Dizdar kentin güvenliğinden sorumlu bir yöneticidir, sefer sırasında orduya katılmakla yükümlüdür. Dolayısıyla bu görevi nedeniyle bağlı bulunduğu makam sancakbeyi ve beylerbeyidir. Görevi sırasındaki fiillerinin kanuna uygunluğunun sağlanması bakımından da kadiya karşı sorumludur¹⁹⁷.

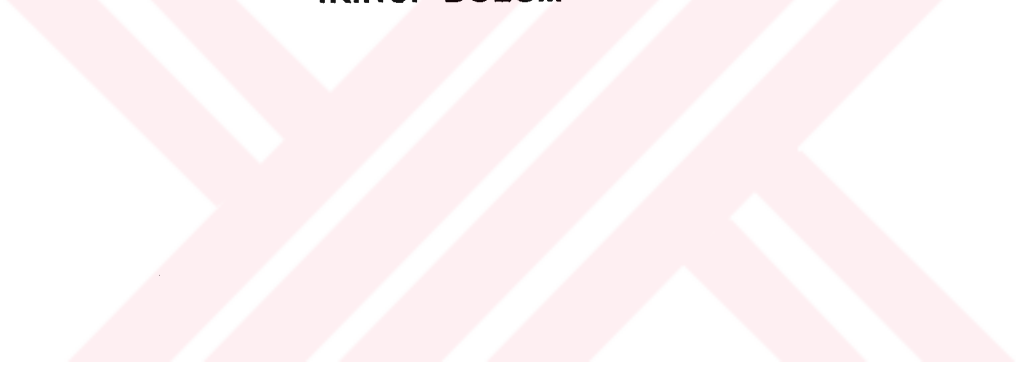
Kale erleri, kalenin güvenliğinin sağlanmasında amirleri olan dizdara bağlı olarak çalışan, gece ve gündüz kaleyi bekleyen kullardır. Buraya beratla tayin edilen bu kullara görevleri karşılığında tımar verilirdi. Kale erleri, topçu, cebeci ve tüfenk-endâz diye çeşitli askerî sınıftan kimselerdir. Asıl görevleri kaleyi korumak olan bu erler savaş sırasında çağrıldıklarında sefere de giderlerdi¹⁹⁸.

¹⁹⁶ Oğuzoğlu Yusuf, *a.g.e.*, s.76.

¹⁹⁷ Ergenç Özer, *Ankara ve Konya*, s.79.

¹⁹⁸ *A.g.e.*, s.80.

İKİNCİ BÖLÜM

17 YÜZYIL'DA BURSA KENT DOKUSUNU ETKİLEYEN OLGULAR

I.17.YÜZYIL'DA OSMANLI DEVLETİNDE MEYDAN GELEN İÇ GELİŞMELER

A.Siyasal gelişmeler

Osmanlı Devleti kuruluşundan 16.Yüzyılın sonlarına gelinceye dek, uzun bir süreçte büyümeye devam etmiş, Cezayir'den Azerbaycan'a, Azak Denizi'nden Kızıldeniz'e, Budin'den Basra'ya kadar uzanan en geniş sınırlarına ulaşmıştır. Genellikle, 17.Yüzyıl Osmanlı İmparatorluğu'nun gücünü kaybetmeye başladığı ve gerileme devrine doğru ilk adımın atıldığı bir yüzyıl olarak kabul edilir¹.Orta Asya'da Rusya, Sibirya'yı ele geçirirken, Çinliler Türkistan'ı alma çabası içindedirler. Azerbaycan bölgesinde Osmanlı-Safevi mücadelesi sürerken, iki devlet arasındaki Şii-Sünni çatışması da devam eder. Dokuz padişahın hüküm sürdüğü bu yüzyılda batıda Avrupalılar, doğuda da Safevîler'le savaşlar devam eder. Ayrıca bu yüzyılda kişiler arasındaki çıkar çatışmaları devletin merkezi ve otoriter yapısının zayıflamasına neden olmuştur.

16.Yüzyılın sonlarında tahta geçen III.Mehmed (1595-1603) öldükten sonra yerine 14 yaşındaki oğlu, I.Ahmet hükümdar olmuştur. I.Ahmed (1603-1617) Osmanlı verâset sisteminde değişiklik yapmış ve hanedanın en büyük üyesinin tahta çıkmasına zemin hazırlamıştır. I.Ahmed tahta geçtiğinde 1593'de başlayan savaşlar devam etmektedir. Uzun süren Avrupa'daki bu savaşlar nedeniyle Anadolu'daki askerler bölgeye geçirilince, devleti uzun süre uğraştıracak Celâli İsyanları başlamıştır. Osmanlı Devleti ile Avusturya arasında 13 yıl devam eden savaş sonucunda, Celâli olayları ve İran'dan gelen haberler nedeniyle Zidvatoruk Antlaşması (1606) imzalanmıştır². Bundan sonra devlet bir süre celâli isyanlarıyla uğraşmak zorunda kalır. Bu sorunun halledilmesinden sonra Kuyucu Murad Paşa savaş halinde bulunduğu Safevî Devleti'nin elinde bulunan Tebriz'e yönelmesine rağmen bir sonuç elde edemez. İran ile süre gelen bu savaşlar ancak 1618'de yapılan bir anlaşmayla barışa bağlanabilmiş, Osmanlı Devleti Kânuni Sultan Süleyman dönemindeki sınırlarına geri dönebilmiştir.

¹ Kunt Metin, "Siyasal Tarih (1600-1789)", *Türkiye Tarihi*, c.III, 5.baskı, İstanbul, 1997, s.23.

² Uzunçarşılı İsmail Hakkı, *Osmanlı Tarihi*, c.III/I, 3.baskı, Ankara, 1989, s.73-94. Bundan sonra, *Tarih III/I*, olarak kısaltılacaktır.

I.Ahmed öldükten sonra yerine akli dengesi yerinde olmayan I.Mustafa geçmiş ve ancak 3 ay tahtta kalabilmiş, ondan sonra yerine II.Osman padişah olmuştur. II.Osman İran ile devam eden savaşa, 1618 Serav Barışı ile son vermiş ancak bu kez Lehistan ile savaş başlamıştır. Hotin kalesi önünde Lehliler'le yapılan savaşta Osmanlılar yenilmeseler de tam bir zafer kazanamamışlar ve 1621'de barış anlaşması imzalamak zorunda kalmışlardır. II.Osman disiplinsiz durumdaki yeniçeri ocağını kaldırmak istemiş ancak niyeti anlaşılacak yeniçeriler tarafından 1622'de öldürülmüştür³.

Daha önce hastalığı nedeniyle tahttan indirilen I.Mustafa tekrar padişah olmuş ancak devlet erkanı tarafından hasta olduğuna karar verildikten sonra 1623'te IV.Murad hükümdar olmuştur. IV.Murad küçük yaşta olduğu için Kösem Sultan ve saray ağaları bir süre devlet idaresinde etkili olmuşlardır. Bu sırada doğan boşluktan yararlanan Erzurum Valisi Abaza Mehmed Paşa isyan etmiş, Bağdat tekrar İran'ın eline geçmiş ve bu ülke ile yeniden savaş başlamıştır. 1632'de idareyi tamamen eline alan IV.Murad, merkezi otoriteyi yeniden sağladıktan sonra yüzünü doğuya çevirmiştir. 1635'te Revan'ı alan IV.Murad, Bağdat'ı da tekrar Osmanlı idaresine kazandırmıştır. 1639'da imzalanan Kasrışirin Antlaşması'ndan sonra iki devlet arasında uzun süre değişmeyecek sınır çizilebilmiştir.

IV.Murad genç yaşta öldükten sonra yerine Ibrahim (1640) padişah olmuştur. Bu dönemde çok kısa aralıklarla dört defa yapılan padişah değişiklikleri nedeniyle hazine çok zayıflamış ve ülkede rüşvet yaygınlaşmıştır. Malta korsanlarının Girit'i basmaları sonucunda Girit'e bir sefer düzenlenmiş ve adanın önemli kalelerinden olan Hanya fethedilmiştir(1645). Buranın fethi Venedikliler'le yıllar boyu sürecektir savaşın başlamasına neden olmuş ve Girit ancak 25 yıl sonra bütünüyle Osmanlı hakimiyetine girmiştir⁴. Sultan Ibrahim'in akli dengesindeki bozukluk nedeniyle onun saltanatı süresince saray kadınları ve vezirler devlet yönetiminde söz sahibi olmuşlar, aşırı harcamaların yapıldığı bir safahat içinde yaşamışlardır. 1648 yılında şeyhülislam ve ulemanın ileri gelenleri toplanıp, Sultan Ibrahim'i tahttan indirerek yerine henüz yedi yaşındaki IV.Mehmed'i padişah yapmışlardır. Henüz çok küçük olan IV.Mehmed'in ilk

³ Uzunçarşılı İsmail Hakkı, *Tarih III/II*, s.131.

⁴ A.g.e., s.218,219.

yıllarında annesi ve özellikle yeniçeri ağaları yönetimde etkili olmuşlardır. Devlet bu dönemde mali bir buhran içine girmiş, hatta çeşitli esnaf grupları isyan ederek Kara Çelebizâde Abdülaziz Efendi'nin konağına yürümüşlerdir⁵.

1656 tarihinde veziriazam olan Köprülü Mehmed Paşa'nın yaptığı uygulamalar ve almış olduğu kararlar etkili olmuş ve 1683 yılına doğru uygulanan tedbirler sonuçlarını vermeye başlamıştır. Daha önce halledilemeyen Girit meselesi IV.Mehmed döneminde çözülmüş ve ada 1666'da tamamen Osmanlı topraklarına bağlanmıştır. Erdel ve Girit meselesinin halledilmesinden sonra Karadeniz'e yönelen Osmanlı ordusu burada bir çok yer feth etmiş, bu durum Avrupa'da yeni bir korku yaratmıştır. Köprülü ile başlayan toparlanma devri, oğlunun zamanında da devam etmiştir.

Osmanlı Devleti'nde toparlanmayı sağlayan Köprülü döneminde sadrazam olan Merzifonlu Kara Mustafa Paşa da olumlu çalışmalar yapmıştır. Kara Mustafa Paşa, Osmanlı askeri gücünü Lehistan ve Ukrayna'da göstermiş, yeni hedef olarak da Viyana'yı seçmiştir. Osmanlı ordusu 1683 yılında Viyana'ya kadar ilerlediği halde bir sonuç elde edememiştir. Üstelik birleşen Alman ve Leh kuvvetleri Osmanlı ordusunu bozguna uğratmışlardır⁶. Osmanlı ordusundaki başarısızlık kendini devlet yönetiminde de göstermiş, kapıkulu ocakları isyan ederek, IV.Mehmed'i tahttan indirmiş, yerine II.Süleyman'ı (1687) padişah yapmışlardır. Ondan sonra yerine II.Ahmed (1691) geçmiştir. Hükümdar olduğunda 54 yaşında olan II.Ahmed'in saltanatı ancak dört yıl sürebilmiştir. 1695 yılında vefat edince yerine yeğeni II.Mustafa hükümdar olmuştur. Bu dönemde Avusturya ile daha önce başlayan savaşlar devam etmiş, 1699 yılında imzalanan Karlofça Antlaşması ile Osmanlılar Avusturya'nın, Macaristan üzerindeki hakimiyetini tanımışlardır⁷.

Karlofça Antlaşması'nın imzalanmasından sonra, Osmanlı mali, idari ve sosyal yapısında önemli sarsıntılar meydana gelmiş, Celâli isyanları yeniden başlamıştır. Bundan sonra Osmanlı İmparatorluğu teknolojik, sosyal ve ekonomik yönlerden Avrupa'nın çok gerisinde kalmış, daha sonra Fransız

⁵,Uzunçarşılı İsmail Hakkı, *Tarih III/1*, s.445.

⁶ A.g.e.,s.451.

⁷Ag.e., s.533.

Devrimi'nin de etkisiyle imparatorluk dağılmaya başlamış kısaca devlet parçalanma sürecine girmiştir.

B.Celâli İsyanları

Celâli isyanlarını anlatmadan öncelikle, bu olayların ortaya çıkmasının temelinde yatan, askeri, siyasi ve ekonomik dinamikleri ele almak gerekmektedir. 16.Yüzyılın sonlarında Kanuni Sultan Süleyman'ın saltanatı döneminde çift bozan reâyanın artması nedeniyle ülkede levendât adı altında işsiz gruplar fazlalaşmış, medrese öğrencileri ayaklanmaya kalkışmış, devlet memurları ile halk arasındaki anlaşmazlıklar artmaya başlamıştır⁸. Bu dönemde Anadolu'da münferit bazı olaylar ortaya çıkmakla beraber asıl büyük ayaklanmalar daha sonraki dönemlerde meydana gelmiştir.

III.Murad döneminde İran ile ve daha sonraki dönemde Avusturya ile yapılan ve uzun süren savaşların ayaklanmaların artmasında önemli bir etkisi olduğu açıktır. Çünkü devlet uzun süren savaşlarda gelir temin etmek amacıyla reâyâ üzerine yeni vergiler yüklemiştir. Bu yeni vergilerden biri başlangıçta savaş sırasında alınmak üzere konmuş ancak daha sonra sürekli hale gelmiş olan avâriz-ı divâniye vergisi, diğeri ise taşrada görevli beylerbeyi ve sancakbeyinin eşkiya teftişi görevlerinin masraflarını karşılamak için reâyadan aldıkları tekâlif-i örfiyye vergisidir. Bu grup içinde yer alan ve kanuni olmayan bir çok yükümlülük (tekâlif-i şakka) taşradaki görevlilerce olağan görülmeye başlanmıştır⁹.

Osmanlı Devleti'nin askeri giderlerini karşılamak amacıyla reâyâ üzerine yeni vergiler koymasında devletin temel askeri gücünü sağlayan tımar sisteminin bozulması da etkili olmuştur. Tımarlı sipahilerin harp etme yeteneklerinin yetersizliği savaşlar sırasında devlet erkânı tarafından anlaşılmıştı. Bu nedenle tımarlı sipahilerin yerine ücretli askerlerin sayısı artırılmıştı ki bu da devlet hazinesi için nakit ihtiyacının artması demekti. Devlet ulûfeli askerlerin sayısını artırırken, taşradaki görevliler de yani beylerbeyi ve sancakbeyleri de kapılarında kanuni miktardan çok fazla sekban beslemeye başlamışlardı. Tımar sahiplerinin savaştan kaçmaları veya savaşa gitmemeleri nedeniyle ellerinden alınan ve boş

⁸Uzunçarşılı İsmail Hakkı, *Tarih III/I*, s.99.

⁹ Oğuzoğlu Yusuf, "Osmanlı Şehirlerindeki Halkın Vergi Yüğü Üzerine Bir Araştırma (1680-1700)", *Osmanlı Araştırmaları*, c.XV, İstanbul, 1995, s.158.

kalan tımarlarını savaşta yararlılık gösterebilecek kimselerin bulunup onlara verilmesi de zorlařmıřtı¹⁰.

Bu dönemde sayıları bir hayli artan ve 1559'dan sonra Anadolu'nun her tarafında yerleşme imkanı bulan yeniçeriler, altıbölük askerleri ve diğerk padişah kulları buralarda evlenip, iş güc sahibi olmuşlardı. Bu nedenle devletin istediğı zamanlarda sefere gitmek onlar için pek kolay gelmiyordu. Özellikle, İran ve Avusturya ile yapılan savaşlarda devlet yeniçeri ocağına Türklerden toplu olarak asker aldığı için, bu yeniçeri ve sipahilerin çoğı yerli halktan oluşuyordu.

Anadolu'daki beyler (sancakbeyleri) ve askerleri sürekli olarak sefere gidip gelmeleri yüzünden ortaya çıkan memnuniyetsizlikleri karşılığında halktan kanuni olmayan ağır vergiler alıyorlardı. Daha önce kentin yönetimi ile ilgili bölümde anlatıldığı üzere, sancakbeyleri, yetki alanı içindeki yerlerin düzen ve güvenliğini kapılarındaki kethüda, subaşı ve bölükbaşı gibi görevliler aracılığıyla sağılamaktaydılar¹¹.

1553-1596 yılları arasında yapılan uzun harpler tımarlı sipahilerin askeri ve idari fonksiyonlarını oldukça zayıflattı ve Anadolu'nun güvenliğı işini yavaş yavaş fiilen yeniçeriler ve altıbölük askerleri yapmaya başladılar. Beyler cürüm ve cinayet resimlerini bunların ellerinden toplayabilmek için, kapılarında yeniçerileri görevlendirmeye başladılar. Genellikle altıbölük askerlerinden olan ve beylerin görevlendirdikleri bu gruplar başlarında bulundukları sekbanlarla birlikte halktan kanunsuzca ve zorla vergi almaya yine kanunsuz olarak başka sancakların ve vakıfların topraklarına girmeye başladılar. 1596 yılına gelindiğinde idari gelenek ve kanun diye hiçbir şey kalmamıştı. Sancakbeyinin görevini kasaba ve şehirlerdeki kethüdayerileri ve bilhassa yeniçeri serdarları adeta paylařmıřlardı¹².

¹⁰ Akdağ Mustafa, "Celâfî Fetretî", *AÜDTCF Dergisi*, c.V, sayı 4, Ankara, 1958, s.54. Bundan sonra *Celâfî* olarak kısaltılacaktır.

¹¹ A.g.e., s.58.

¹² Akdağ Mustafa, *Türk Halkının Dirlik ve Düzenlik Kavgası Celâfî İsyanları*, İstanbul, 1995, s.283. Bundan sonra *Dirlik ve Düzenlik Kavgası* olarak kısaltılacaktır.

Anlatıldığı gibi, boş levendlerin “ehl-i örfün”¹³ etrafında toplanmaları ve köy halkının üzerine musallat olmaları yüzünden başlayan celâlî hareketinde III.Murad ümerâyâ karşı reâyâyı himaye eden bir politika izlemiştir. Padişahın bu tutumu sonucunda halk ile devlet görevlileri arasındaki gerginlik daha da artmıştır. 1590’da çıkarılan bir fermanla köylülere, köylerine maiyyet ile gelen kim olursa olsun karşı koyma hakkı verilmiş, hatta birer yiğitbaşı idaresinde teşkilatlanan köy delikanlıları beylerin adamlarına hücum etmeye bile başlamışlardır. Daha sonra hükümdar olan III.Mehmed de III.Murad’ın fermanı niteliğinde bir ferman çıkartmış ve Anadolu’da çıkan bütün karışıklıkların sorumluluğunu ümerâ ve kapı kullarına yani ehl-i örfe bırakmıştır. Ayrıca asker sefere gittiği zaman eşkiyanın ve suhtelerin baş kaldırmaları durumunda halkın kendi arasında korunmak için tedbir almalarına izin verilmiştir¹⁴. Levendlerin sürekli köyleri talan etmelerinden usanan halk kadılarının da teşviki ile il erleri denen yerli korunma teşkilatını kurmuşlardır.

Anadolu’da bu gergin havanın bulunduğu sırada Eğri seferi için levâzım ve erzâk sağlamak amacıyla her tarafa mübaşirler gönderilmişti. Ümerâ ve kapı kulları da seferi bahane ederek yine müsadere ve salma yolu ile levâzım ve para toplamaya başladılar. Buna karşılık ilk tepki Karaman Vilayeti’nde meydana gelmiştir. Kadılar yanlarındaki nüzul eminleriyle vergi tahsil ederlerken, halkın kanuni vergilerle kanunsuz salmaları birbirine karıştırdığı insanların kime ne ödediğini bilmediği bir zamanda Turguteli’nde Davutlar aşiretinden bir kişi ilk isyan bayrağını çekmiş ve halkı çevresinde toplamaya başlamıştır. Ancak bu ayaklanma kısa bir süre sonra siyasi bir nitelik kazanmış isyan eden bu kişi kendisinin Selçuklu hanedanı soyundan olduğunu ilan etmiş ve Mısır’dan gelecek olan hazineyi ele geçirmek için çalışmaya başlamıştır. Bu isyan asinin yakalanması için yollanan fermanlar ve halka yüksek dirlikler vaat olunarak bastırılmıştır¹⁵.

Reâyaya fermanlarla kendi kendilerini ümeraya karşı korumaları için verilen izinler kısa bir süre sonra Anadolu’da olaylar çıkmasına neden olmuştur. Örneğin, 1596 seferine çıkılırken Sivas’ı muhafaza için yollanan eski

¹³ Ehl-i örf, kadılarının dışında bütün hükümet adamlarını ifade etmektedir.

¹⁴ Akdağ Mustafa, *Dirlik ve Düzenlik Kavgası*, s.356.

¹⁵ Selânikî Mustafa Efendi, *Târih-i Selânikî II*, haz.Mehmet İpşirli, İstanbul, 1989, s.581.

beylerbeylerinden Ahmet Paşa'yı kentlerde ve kasabalardaki halk kabul etmemiştir. Ancak seferde olan beylerbeyinin kaymakamı olan kişi reâyayı itaat altına almak bahanesiyle bütün sancaklara devriye bölükleri çıkarmış ve bu bölükler halk üzerinde korkutucu hareketlerde bulunmuşlardır. Özellikle Bozok'ta bu devriye birlikleri ile halk arasında çarpışmalar yaşanmıştır¹⁶. Karaman ve Anadolu vilayetlerinde ise reâyaya kadılar idaresinde kurduğu milis kuvvetleri ile ehl-i örfü yani maiyyet memurlarını hareketsiz bırakmıştır. Buralarda bir nüfuzlu kişi ya da yiğitbaşı çevresinde toplanan halk hükümet idaresi aleyhine ayaklanıp sancakbeyi ve maiyyetlerinin mallarını yağma etmiştir. Kastamonu, Ankara, Balıkesir, Aydın ve Teke taraflarında buna benzer olaylar çıkmıştır.

1596'ya kadar ki süreçte bazı vilayet ve sancaklarda anlatıldığı üzere, devriye bölüklerine dayanan maiyyet memurlarıyla ve bunların içinden celâli olanlarıyla halk arasında bazen hafif bazen de şiddetli fakat dağınık olarak çatışmalar çıkmıştır. Ancak 1596 Eğri seferinden sonra halk-memur mücadeleleri genişlemiş ve olaylar büyük bir iç savaş niteliği kazanmaya başlamıştır. Olayların genişlemesinde Eğri seferinin halk üzerine yüklediği ağır vergilerin yanı sıra seferden kaçan firarilerin etkisi olmuş mudur? Bu konuda en detaylı ve geniş araştırmaları yapmış olan Mustafa Akdağ Eğri seferinden sonra umumi defterler üzerinden yapılan yoklama ile bir çok kişinin elinden tımarlarının alındığını, ancak 1596-1610 yılları arasında gerçekleşen olaylarda Eğri seferi firarileri olan sipahi ve tımar erbabının baş rolü oynamadıklarını ve mücadeleye katılan gruplar arasında çok tâli derecede kaldıklarını belirtir¹⁷. Ayrıca Anadolu'daki gerginliklerin 1596'dan daha önce görülmeye başlanması celâli olaylarında Eğri seferinden kaçan askerlerin temel isyancı gücü oluşturduğu fikrinden çok olayların genişlemesi sürecini hızlandırdığını düşündürmektedir.

Celâli isyanlarının başlangıcında, levendât devletten memnun olmayan tımarlı sipahilerin etrafında toplanarak ilk küçük isyancı gruplarını kurmuştur. Gittikçe işe mukataaları tutan mültezimler ve özellikle beylerbeyinin ve sancakbeyinin maiyyet memurları olan kaymakamlar, kethüdalar ve subaşılar da katılmış dolayısıyla levendât etraflarında toplanabilecekleri yeni unsurlar

¹⁶ Akdağ Mustafa, *Celâli*, s.61.

¹⁷ Akdağ Mustafa, *Dirlik ve Düzenlik Kavgası*, s.376.

bulmuşlardır. Anadolu'nun içinde bulunduğu bu sosyal karmaşa içine bir de kapıkulu olduklarını iddia eden yalancı yeniçeri ve acemi oğlanları eklenmiştir. Ancak celâli isyanlarında en önemli askeri unsur altıbölük halkından olduğu iddia edilen sarı ve kırmızı bayrak götürülenlerdir¹⁸. Yukarıda da belirtildiği gibi, sürekli olarak kanunsuz salmalara ve sekbanların yolsuzluklarından şikayet eden köylülere adalet fermanıyla kendi kendilerini korumalarına izni verilmiş ancak bu kez köylüler sıfatları ne olursa olsun maiyyetiyle gelenleri köye sokmamışlardır. Sekban kitleleri, kapu ağaları ve diğer ehl-i örf köylerde dolaşmaktan vazgeçmeye mahkum edildikleri an kurdukları resmi olmayan rejim ve onun mensupları yıkılmaya zorlanmıştır. Bu duruma karşı ilk tepkiler görülmeye başlandı ve Karayazıcı ile onun emrindeki büyük celâli grubu ortaya çıktı. Karayazıcı'nın tariki kişiliğini anlatmak gerekirse; Celâli şeflerinin en tanınmışlarından olan bu kimse, önce bir beyin kapısında sekban veya bölükbaşı olarak bulunuyordu, bu görevinden sonra Şam veya bir sınır kalesine muhafız olarak gitti. Celâli fetreti başlayınca, Malatya taraflarına geldi ve Celâlilere karşı her tarafta oluşturulan gönüllü bölüklerinden birinin ağalığını elde etti. Bu arada, kapıkulu sıfatı dolayısıyla bir beyin kaymakamlığını kabul ederek sancagın başına geçti ve devriye bölüğü ile beraber bir olayı bahane ederek celâli oldu¹⁹.

Karayazıcı ve eski beylerbeyi Hüseyin Paşa'nın ne zaman isyan hareketlerine başladığını tarihçi Selânikî²⁰ şu şekilde anlatmaktadır: Beylerbeyliğinden mazul Hüseyin Paşa, rüşvetler vererek kendisini vilayet muhafazası ve sefere asker sürmeye memur ettirdi. Karaman'a vardığında etrafına binlerce sekban toplayarak halktan salgun yoluyla para toplamaya başladı ve kendisine karşı gelen kadıları öldürdü. Bir çok kadı ve şikayetçi İstanbul'a gelerek şikayette bulundu fakat divan hükümeti onlara hiç önem vermedi. Sonunda Karayazıcı'dan kaçan bir çok kimse de İstanbul'a gelerek Hüseyin Paşa'nın şikayetçileriyle birleştiler. 1599 Temmuz'un da Anadolu'dan kaçıp gelen kadılar ile halk divanının baskısı hükümetin harekete geçmesini sağladı. Bunun üzerine bütün vilayetleri celâlilerden temizlemesi için Sinan Paşazâde Mehmet Paşa "Celâli Serdârı" olarak tayin edildi. Mehmet Paşa Konya ve Maraş istikâmetine hareket ettiği zaman, bütün Anadolu yarımadasının çoğu altıbölük

¹⁸ Akdağ Mustafa, *Celâli*, s.68.

¹⁹ Akdağ Mustafa, "Karayazıcı", *IA*, MEB, c.VI, İstanbul, 1977, s.339-341.

²⁰ Selânikî Mustafa Efendi, *a.g.e.*, s.816,817.

halkı olan celâli şefleri Karayazıcı ve Hüseyin Paşa'nın etrafında toplanmışlardı. Mehmed Paşa Karayazıcı'ya Çorum sancakbeyliğini vererek hareketi durdurmak istedi. Karayazıcı kendisine karşı koyamayacağını anladığı Mehmet Paşa'yı azlettirmeyi başardıktan sonra Urfa kentini zapt etti. Burada hükümdarlığını ilan ederek daha önce Karaman eyaleti muhafızı iken isyan eden Hasan Paşa'yı kendisine vezir yaptı. Ayrıca Osmanlı padişahlarının kapıkulu teşkilatı gibi bir maiyyet kuvveti meydana getirerek devlete küskün mazul devlet adamlarını toplayarak onlara çeşitli hizmetler verdi²¹.

Karayazıcı'nın maiyyetinde yirmi bin kişilik kuvveti olup üzerine tayin edilen Hacı İbrahim Paşa'yı Kayseri civarında yenmiş, sonra Karayazıcı'yı durdurmak üzere Bağdat valisi Sokulluzâde Hasan Paşa serdâr tayin edilmiştir. Sokulluzâde ile Elbistan yakınlarında yaptığı savaş sonrasında yenilen Karayazıcı Samsun taraflarına çekilmiştir. 1601 yılında Hasan Paşa'ya yenilen Karayazıcı'nın kuvvetleri dağılmış aynı yılın kışında Karayazıcı öldükten sonra celâli hareketi yeni bir döneme girmiştir.

Karayazıcı isyanı daha çok Güneydoğu Anadolu bölgesinde etkili olmuştur. Genel olarak Anadolu'da gerçekleşen diğer celâli hareketleriyle karşılaştırıldığında bu isyanı çıkartan grup en kuvvetli isyancı grup olmasına rağmen buralardaki kent ve kasabalar yakılıp tahrib edilmemiş hareket halktan tahammül edemeyeceği salmalar istemek şeklinde meydana gelmiştir.

Batı Anadolu'da gerçekleşen celâli hareketleri farklı bir karakter göstermektedir. Bu farklılığı yaratan koşullar arasında, Batı Anadolu'nun sosyal ve ekonomik yönden daha iyi bir durumda bulunması, kentlerde ulemâ ve ümerânın etkili ve kontrollü olması ve merkeze yakınlığı nedeniyle kontrol imkanının daha fazla olması sayılabilir²².

Karayazıcı'nın ölmesinden sonra şef olan Deli Hasan celâli hareketinin batıya da yayılmasına neden olmuştur. Karayazıcı'yı mağlup eden Hasan Paşa

²¹ Uzunçarşılı Hakkı İsmail, *Tarih III/I*, s.101, Selânikî Mustafa Efendi, *a.g.e*, s.828. Mustafa Akdağ, Karayazıcı'nın isyan hareketinin ve genelde Anadolu'da çıkan celâli isyanlarının siyasi bir nitelik taşımadığını, isyana katılanların ganimet ve maddi çıkar elde etmek amacıyla olduğunu düşünmektedir.

²² Akdağ Mustafa, *Celâli*, s.98.

Çorum'da kuşatılıp öldürüldükten sonra Deli Hasan otuz bin kişiden oluşan bir kuvvetin başına geçerek, Ankara üzerinden Kütahya'ya hareket etmiş ve kenti ateşe vermiştir. Bu sırada Yularkasdı adındaki celâli şefinin emrindeki kuvvetler Kastamonu ve Sinop civarında etkili olmaktaydı. Ayrıca Deli Hasan'dan sonra en güçlü kuvvetlerin şefi Tavi Ahmet Ankara, Bolu, Eskişehir ve Konya çevresinde hareketlerine devam etmiştir. Bu olaylardan da anlaşılacağı gibi celâli hareketi, başlangıçta köyleri etkilerken artık kent ve kasabalar için de tehlike oluşturmaya başlamış, köylerde yaşayan insanların çoğu köylerini terk ederek ya kentlere göç etmişler ya da celâli gruplarına katılmışlardır²³. Deli Hasan'ın Kütahya önlerinde görülmesi Bursa'da büyük endişe yaratmış halk İstanbul'a heyetler göndererek yardım istemiştir. Ayrıca Bursa'daki halk medreselilerin celâlilerin çekindikleri bir güç olması nedeniyle silahlanmalarına izin verilmesini istemiştir. Olaylar üzerine hükümet Nuh Paşa emrinde önemli bir kuvveti Bursa'ya yollamış ve ilk defa suhtelerin silahlanmasına izin vermiştir. Ayrıca Ege bölgesindeki sancakbeylerini de Bursa'yı savunmakla görevlendirmiştir. Ancak Deli Hasan bu sırada karar değiştirerek hükümetten mansıb taleb etmiş ve Bosna beylerbeyliğine tayin edilmiştir. Beraberindeki askerleri ise İstanbul'da sipahar ve silahar bölüklerine geçirilmişlerdir.

Kürd asıllı olup Yavuz Sultan Selim zamanında Kilis taraflarında iskan edilen Canbolad Bey'in soyundan olan Canboladoğlu Ali Paşa devlet İran ve Avusturya seferleriyle uğraşırken bu durumdan yararlanmak istemiş ve Şam Trablus'unu feth ederek Humus ve çevresine kadar yayılmıştır. Ancak veziriazam Kuyucu Murat Paşa tarafından 1607'de mağlub edilen Canboladoğlu daha sonra padişaha iltica etmiş ve İstanbul'a kubbe vezirliği ile çağırılmıştır²⁴.

Bursa'yı en çok etkileyen ve Bursa'ya en çok zarar veren Celâli hareketini Kalenderoğlu yönetimindeki gruplar gerçekleştirmişlerdir. Kalenderoğlu özellikle Manisa ve Bursa çevresinde etkili olmuştur. Kuyucu Murad Paşa Canboladoğlu'nun üzerine giderken arkasını emniyet altına almak için Kalenderoğlu'na af ile Ankara sancakbeyliğini vermiştir.

Kalenderoğlu, Murad Paşa'nın Canbolad'ı mağlup ettiğini öğrendikten sonra, Canbolad'ın kuvvetleri arasından kaçan celâlileri kendi kuvvetlerine

²³ Akdağ Mustafa, *Dirlik ve Düzenlik Kavgası*, s.358.

²⁴ Uzunçarşılı İsmail Hakkı, *Tarih II/I*, s.107.

katmış, Kara Said, Meymun Ağaştan Pirî ismindeki reislerle beraber Bursa üzerine gelip (Aralık 1607) bazı yerleri yakmış ve sonra Pazartep ve Suçatı Boğazı'ndan geçerek Mihaliç, Ulubad ve Kirmastı (M.Kemal Paşa) taraflarını işgal etmiştir²⁵. Kalenderoğlu Bursa kentini işgal ederken çok fazla direnişle karşılaşmamış yerel milis güçleri isyancıların karşısında fazla dayanamamıştır. İsyancılar kentte büyük bir yıkım hareketi gerçekleştirmişlerdir. Kentteki askeri kuvvetler hisara yani kale içine çekilmişler yalnızca bu bölge Osmanlıların elinde kalmıştır. Bu durum İstanbul'da büyük bir heyecan yaşanmasına neden olmuştur. 1607 kışında İstanbul'da bulunan Fransa büyükelçisi De Salignac ülkesine gönderdiği mektuplarda başkentte yaşanan korkuyu şu şekilde anlatmaktadır;

*"İstanbul'da celâlilerle kentlileri birbirinden ayırmak imkansız olduğu için hükümet, kapıcıbaşı ve kadiya teftiş kuvvetleri vermişti. Bu kuvvetler kentte denetimlerini sürdürüyorlar, herkesin kendisini tanıyan birisini kefil olarak göstermelerini istiyorlardı. Herkes celâlilerin İstanbul'a saldırmasından korkuyordu".*²⁶

Eski bir başkent ve İstanbul'a çok yakın olması nedeniyle Bursa'nın celâliler tarafından işgal edilmesi hükümeti hemen bir şeyler yapmak için harekete geçirmiştir. Aynı sıralarda askeri kuvvetlerin büyük bir kısmının Doğu Anadolu'da Canboladoğlu adlı isyancıyı bastırmak üzere Tiryâki Hasan Paşa emrinde bulunması hükümetin bu konuda yeni uygulamalara başvurmasına neden olmuştur.

Osmanlı Devleti Kalenderoğlu isyanını bastırmada asker ihtiyacını karşılayabilmek için 3 kaynaktan faydalanmaya çalışmıştır. Öncelikle Rumeli'de bulunan Avrupa kuvvetlerini Anadolu'ya aktarmayı denemiştir. Ancak Gelibolu'dan Anadolu'ya geçen askerlerin bazıları ilk fırsatta firar etmiştir. Ayrıca askerlerin bu şekilde Anadolu'ya sevki devlet için oldukça masraflı bir iştir. İkinci olarak il erleri adı verilen yerel askeri kuvvetler toplanarak gerekli olan askeri güç sağlanmaya çalışılmış ancak il erlerinin sayısı devletin gereksinimi karşılaması için

²⁵Uzunçarşılı İsmail Hakkı, *Tarih III/1*, s.108.

²⁶Griswold William, *The Great Anatolian Rebellion 1000-1020/1591-1611*, Berlin, 1983, s.179.

yeterli olmamıştır. En son olarak da İstanbul'da oturan reâyadan gönüllü olanlar silahlandırılmış ve asker temin edilmeye çalışılmıştır²⁷.

Nakkaş Hasan Paşa kuvvetleriyle birlikte Bursa'ya gönderildiyse de kış olduğundan bir sonuç alınamamıştır. Tehlikenin büyüklüğü nedeniyle Edirne ve civarındaki kuvvetlerin Bursa'ya geçmeleri emredilmiştir²⁸. Daha sonra Kalenderoğlu'nun üzerine Dalgıç Ahmet Paşa gönderilmiş Balıkesir'in Gönen kazasında meydana gelen mücadeleden Kalenderoğlu galip çıkan taraf olmuştur. Mihaliç taraflarına çekilen Kalenderoğlu Manisa ve Aydın çevresine de zarar vermiştir.

Kuyucu Murad Paşa kışı Halep'te geçirdikten sonra Kalenderoğlu sorununu halletmek üzere hazırlanmaya başlamıştır. Kuyucu Murad Paşa Kalenderoğlu'nu Göksu Boğazı'nda kıştırarak yenilgiye uğratmış, yenilen Kalenderoğlu önce Doğu Anadolu'ya kaçmış oradan da İran'a sığınmıştır.

Kalenderoğlu'nun Bursa'ya en fazla zarar veren celâli hareketi olduğu açıktır. Bu hareketin yanı sıra Bursa'da Cennetoğlu adlı celâlinin de etkili olduğunu Evliyâ Çelebi eserinde aktarmaktadır²⁹.

İkinci celâli isyanı dalgası 17.Yüzyılın ortalarında meydana gelmiştir. Bu isyanın kökenlerinde sarayda meydana gelen hizipleşme hareketi yatmaktadır. I.Ahmed'in 1617'de ölmesinden sonra kardeşi I.Mustafa, I.Ahmed'in eşi Kösem Sultan ve yandaşlarının desteğiyle tahta çıkmıştı. Ancak bir yıl sonra Darüsaade Ağası Mustafa Efendi'nin liderliğindeki başka bir hizip, padişahın deli olduğu iddiasıyla II.Osman'ı başa geçirdi. Böylece, Kuyucu Murad Paşa ile birlikte Anadolu'daki huzursuzluk ve eşkiyalık ile baş etmeyi başarabilen, Osman I.Ahmed'in üzerinden fazla bir süre geçmeden tahta çıkmış oldu. Kuyucu Murad Paşa, önce yakın gelecekteki savaşlara katılmalarını isteyerek eşkiya reislerinin orduyla bütünleştirmiş, daha sonra da onları öldürmüştü. II.Osman celâli olayları konusunda başarılı olacağı benziyordu ancak 1622 yılında yeniçeriler ve sipahiler tarafından tahttan indirilip öldürüldü³⁰.

²⁷Griswold William, *a.g.e.*, s.107.

²⁸A.g.e, s.108.

²⁹ Evliyâ Çelebi, *a.g.e.*, s.11.

³⁰ Griswold William, *a.g.e.*, s.209,210.

II.Osman'ın yeniçeriler tarafından öldürölmesi olayı, devlet idaresinde etkili olan grupların ve ordunun içindeki hiziplerin padişahın göttüğü politikalarından kaygı duyarak onu planlarından vazgeçirmek için işbirliği yaptığı basit bir darbeydi. Padişaha yönelik bu darbenin ardından yaşanan dönüşüm sırasında Anadolu yeni bir isyan dalgasıyla sarsıldı. İç çekişmeler devletin gücünü zayıflatmıştı. Ayrıca II.Selim ve II.Murad dönemlerinden itibaren köylülerden yeniçeri ordularına katılmalarının istenmesi ile birlikte merkezi ordu ve köylülerin katılımıyla oluşan sekban yani bölgesel ordular arasındaki fark ve uçurum gittikçe büyümüşü.

Anadolu'daki bu yerel kuvvetlerin liderlerinin yavaş yavaş merkezi mevkilere ilerlemeye başlamaları iki taraf arasındaki gerilimi artırıyordu³¹. Bu gerilimin sonucunda iki kez sadrazam olan Halil Paşa'nın himayesinde Osmanlı İmparatorluğu'nun sadık bir görevlisi olan Abaza Mehmed Paşa, yeniçerilerin II.Osman'ın katlini emretmiş olmaları gerekçesiyle devlete isyan etti. Abaza Mehmed Paşa, başlangıçta Canboladoğlu Ali Paşa'nın hazinedarı iken, Halil Paşa'nın himayesine girmiş (intisab etmiş), önce Halil Paşa'nın hazinedarı ardından derya beyi, daha sonra Maraş Beylerbeyi ve en sonunda Erzurum Beylerbeyi olmuştur. Abaza Mehmed Paşa'nın ünü köyleri yağmalayan, yüksek vergiler alan yeniçerilere karşı yürüttüğü mücadeleden kaynaklanmaktadır. Abaza yeniçerileri Erzurum'dan atınca asi ilan edildi. İsyanın bastırılması için üzerine iki kez ordu gönderilen isyancı sonuçta yenilince Safeviler'e karşı savaşması koşuluyla affedildi. İşte doğuda bu gelişmeler yaşanırken, Cennetoğlu adlı âsi batı Anadolu'da etkili olmuş ve Bursa'ya saldırarak kenti yağmalamıştır (1638).

Kökenleri 1596 yılına kadar inen, 1603 ve 1638 yıllarında kentlerin yakılmasına kadar giden olaylara neden olan, İstanbul'a çok yakın bir kent olan Bursa'nın tahrip edildiği celâli olayları celâli şeflerinin kontrol altına alınmasından sonra 17.Yüzyıl ortalarına kadar etkisini devam ettirmiştir. Burada devletin izlediği, politika celâlileri cezalandırmaktan çok onlara memuriyetler vererek

³¹ Barkey Karen, *Eşkiyalar ve Devlet*, İstanbul, 1999, s.229.

devlet bünyesinde kontrol altında tutmaktır. Bu olaylar kontrol altına alındıktan sonra da ülkenin bazı yerlerinde münferit olaylar görülmeye devam etmiştir³².

II. İKTİSADİ FAALİYETLENİN KENT DOKUSUNA ETKİLERİ

A. Üretim Etkinlikleri ve Kapasitesi

Üretim etkinliklerini yani gelir getiren faaliyetleri, tarım, sanayi ve ticaret olarak üç gruba ayırabiliriz. Osmanlı kentlerinde sanayi ve ticaret kentlerde toplanmıştır. Kırsal kesimde gerçekleşen tarımsal üretiminde pazarlandığı ve el değiştirdiği yerler kentlerdir.

1. Sanayi

Sanayi ifadesinden, halen el tezgahlarında, geleneksel yöntemlerle ve çoğu kez evlerin yanında bulunan ve kârhâne denilen dükkanlarda yapılan üretim faaliyeti anlaşılmalıdır. Öncelikle Bursa'da bulunan sanayi dalları ve üretim etkinlikleri ile bu sanayi kollarının kendi içindeki örgütlenmesi ele alınacaktır.

Osmanlı kentlerinde üretime katılan sektörlerle mensub olan herkes ekonomik, mâli, idâri ve sosyal fonksiyonları olan bir teşkilatın üyesidir. 17.Yüzyıl'da Bursa'da yaygın ve güçlü bir esnaf örgütü vardır. Bu teşkilatlanmaya göre her sanat kolu üyeleri bir grup oluşturarak faaliyette bulunmaktadır. Her grup sanatkar sayısının belirlenmesi, bağımsız dükkan açabilme yetkisinin kişilere verilmesi, çıraklıktan ustalığa kadar yetiştirme ve ehliyet kazânmada izlenecek yolun belirlenmesi, gruba bağlı bir üyenin ölmesi durumunda yerine kimin nasıl geçeceği gibi konularda kendi içinde bir yetki alanı ve düzene sahiptir. Kentte

³² BŞS, B-68/32a. 1647 (1057) tarihli bu belgede padişah Bursa kadılarına hitaben yazdığı fermanında Anadolu eyaletinde devam eden yol kesme ve adam öldürme faaliyetlerini gerçekleştiren eşkıya ve haramzadelerini ortadan kaldırmak için Bursa kazasından 400 tüfenk-endâz (silahlı asker) istemektedir. Bu da Anadolu'da bu tarihte bile eşkıyalık hareketlerinin devam ettiğini göstermektedir. BŞS, B-68/52b, yine 1647 (1057) tarihli bu belgede Anadolu ve Karaman eyaletlerinde eşkıyalık yapan Kara Hayreddin'in yakalanması için mevcut bulunan zeâmet ve tımar erbâbı olanların, yeniçerilerin ve altıbölük halkının bu mahalle giderek yararlılık göstermesi istenmektedir.

esnaflar ayrıntılı bir biçimde gruplaşmıştır, birbirine çok yakın sanat dalında çalışanlar bile ayrı birer hîrfet olarak adlandırılmıştır.

Bir sanat dalında usta olabilmek için, o sanat dalında belli bir eğitimden geçmek, maharet ve yetenek göstermek gerekmektedir. Kişiler ancak usta olduktan sonra bağımsız bir dükkan açabiliyorlardı. Ustalığa giden yol uzun bir şakirdlik dönemi ve sanatın inceliklerini öğrenmek için gerekli ahlaki değerlere sahip olmaktan geçiyordu³³.

Esnaflar örgütlenmesinin bahsedilen kuralları uygulayabilmesi ve düzenin devam edebilmesi için her hîrfetin kendi arasından seçtiği bilirkişi niteliğindeki “ehl-i hibre” adında görevlileri bulunmaktaydı. Bu görevli bir kişi olabileceği gibi bir kaç kişi de olabilir. Hîrfet kendi arasından bu görev için bir aday gösterir, aday merkezden aldığı berat ile göreve başlardı. Ehl-i hibrenin başta gelen görevi üretilen mallar üzerinde kalite kontrolü ve bu konuda kadı ile muhtesibe yardımcı olmaktır. Ayrıca ehl-i hibre acemi olanların dükkan açmalarını önlemek, üretilen malların belirlenen dükkan ve yerlerde satılmasını sağlamak, üretimin hîrfet gelenek ve kurallarına uygun olarak yapılıp yapılmadığını kontrol etmekle de ilgilenirdi³⁴.

Kentteki hîrfet gruplarının düzenine bakıldığında her lonca içinde bir hiyerarşik durum olduğu görülmektedir. Her loncanın başında bir şeyh, bir kethüda ve bir yigitbaşı bulunmaktadır. Bu kişiler o meslek grubu ustalarının oy birliği ile seçilmekte, seçim işlemi kadı siciline kaydedilmekte ve teorik olarak seçilen kişi padişah’tan berat aldıktan sonra görevlendirme işlemi tamamlanmaktadır³⁵. Ancak uygulamada bizim elimizdeki belgeler loncanın başvurusu sonucunda kadının atamayı yaptığını göstermektedir. Örneğin, Başçılar tâifesinden Salih Çelebi, Hacı Mehmed ve diğerleri Abdullah isimli yigitbaşlarının hizmetinden memnun olmadıkları için Mahmud isimli kişinin atanmasını isterler ve kadı bu isteği “mezbûr Mehmed tâife-i merk^menin talepleri ile yigitbaşı nasb ve tayin ettiğini” kaydeder³⁶.

³³ Ergenç Özer, *Bursa*, s.192-195.

³⁴ Fahri Dalsar, *a.g.e.*, s.113.

³⁵ Bear Gabriel, “Guilds in Middle Eastern History”, *Studies in the Economic History of the Middle East*, London, 1970, s.18.

³⁶ BŞS, B-60/1b.

Şeyhler mesleğinde ulu kişiler olmakla beraber genellikle diğer üyelerden daha varlıklıydılar. 17.Yüzyıla doğru şeyhin (önceleri ahi baba da deniyordu) egemen rolü azalmaya başladı. Şeyhin bu yüzyılda yönetim ve uygulama görevi sembolik hale gelmiş, dinsel yönü ağır basmaya başlamıştır. Her esnaf çarşısının uygun bir yerinde, şeyh için büyükçe bir toplantı odası bulunur, iş kolunu ilgilendiren önemli kararlar burada alınırdı³⁷. Şeyh öldüğü zaman meslek üyeleri zaman kaybetmeden toplanıp yeni şeyhin seçimi işini en kısa zamanda tamamlamak zorundaydılar.

Kethüda ve yigitbaşılar çarşının düzeni ve güvenliğini sağlamak, üyeler arasında hammadde paylaşımı gerçekleştirmek, ürünün pazarlanmasında yardımcı olmak ve üyeler arasında çıkan anlaşmazlıkları çözmek gibi konularda görevliydi³⁸. Kethüda ustalar arasından ve onlar tarafından seçilmekteydi. Kethüda hükümet ve memurlarına karşı doğrudan sorumluluk taşıyordu ve merkeze karşı mensub olduğu esnaf grubunun da temsilcisiydi.

Yigitbaşı ise, kethüdaya görevinde yardımcı olan kişidir. Üyesi fazla olan loncalarda yigitbaşı sayısı birden fazla olabilir. Yigitbaşının lonca üyelerine yakın olması ve onların her türlü sorununu yakından bilmesi gerekmektedir. Sorunları kethüdaya aktaran, kadiya gelen kararları da üyelere bildiren yigitbaşısıdır³⁹.

Esnaf örgütlenmesi içinde görülen bu hiyerarşik düzen Osmanlı Devleti'nin onayladığı ve bozulmadan sürmesi için gayret gösterdiği bir sistemdir.

Bursa kentinde üretim yapan esnaf grupları arasında: Kasablar, ekmekçiler, başçılar, bakkallar, çukacılar, attarlar, saraclar, pabuççular, çizmeciler (postalcılar), terziler, kazzazlar, berberler, hallâclar, nalçacılar, bozacılar, nalbandlar, arpacılar, mumcular, muytablar, semerciler, yaycılar, kuyumcular, kiremitçiler, bakırcılar, neccârlar, bennâlar, bazarcılar, esirciler, debbağlar, ketenciler, urgancılar, keçeciler, kebeciler, yorgancılar, simkeşler, tâcirler, kazancılar, oduncular, bezzâzlar, aşçılar, dülbendçiler, hasırcılar, işçiler,

³⁷ Çağatay Neşet, *Bir Türk Kurumu Olan Ahilik*, Ankara, 1989, s.119.

³⁸ Barkan Ömer Lütfi, "Osmanlı İmparatorluğunda Esnaf Cemiyetleri", *I.Ü.İktisat Fakültesi Mecmuası*, c.XXXI, sayı 1-4, Ömer Lütfi Barkan'a Armağan, İstanbul, 1985, s.41.

³⁹ Halime Doğru, a.g.e., s.166.

haffaflar, çömlekçiler, habbazlar, demirciler, keresteciler, kuşakçılar, takyeciler, çeşmeciler, kökçüler, kürkçüler ,eskiciler⁴⁰ gibi sektörler bulunmaktadır. Bu çok sayıdaki esnaf grubu bir çarşı düzeni içinde yer alır ve yalnızca kentin yakın çevresi için değil, şehirler ve uluslar arası sanayi ve ticaret içinde önemli odak noktaları oluştururlar.

Yukarıda saydığımız esnaf grupları arasında ipekli sanayide çalışanların adları yoktur. Bursa ipekli dokumacılık ve ipek ticareti konusunda imparatorluğun en önemli merkezi durumundadır. Bursa'da yapılan ipek alışverişlerinde Erzincan'dan gelen ipekler, Tokat'tan gelen ipekler gibi ifadeler kullanılmaktadır. Bu ifadelerden bu kentlerde üretilen ipek anlaşılmamalıdır. Ipek Bursa'ya iki farklı yoldan gelmektedir. Birinci yol, Tebriz-Diyarbakır-Mardin-Maraş-Kayseri-Ankara-Eskişehir ve Bursa'ya ulaşan yoldur. Tebriz iç bölgelerden gelen ipeğin toplandığı ve Anadolu'ya yollandığı yerdir. İkinci yol ise yine Tebriz'den Anadolu'ya uzanmakta ve Erzurum'dan geçmektedir. Erzurum'dan sonra Erzincan, Tokad, Amasya, Ankara ve Bursa'ya ulaşmaktadır. Tokad; Trabzon üzerinden gelen ipeğin toplandığı yerdı. Görüldüğü gibi Bursa uzun bir yolun sonunda İran'dan getirilen ipeğin toplanıp, işlendiği ve pazarlandığı önemli bir yerdi⁴¹.

Osmanlı Devleti ile İran arasındaki ipek ticareti iki ülkenin ekonomisinin temel unsuru idi. Osmanlı ipek ticareti İran ipeğine dayanıyor, ayrıca hazineye yılda ortalama 70.000 altın gelir sağlıyordu. Ancak 1578-1639 yılları arasında devam eden Osmanlı-İran savaşları her iki taraf için de sıkıntılara yol açan politikaların uygulanmasına neden oldu. İran'ın Osmanlı ülkesine ipek sevkiyatını engellemesi sonucunda ipek sanayi olumsuz olarak etkilendi, hammadde sıkıntısı çekilmeye başlandı. Osmanlı-İran savaşlarının daha başlarında belgelerde (1587) Bursa'daki ipekli dokuyan tezgahların sayısında büyük bir azalma olduğundan bahsedilmektedir⁴².

Ipekli dokumacılıkta, ipeğin kumaş haline gelmesine kadar yapılan her işlem ayrı bir hırfetin uğraş alanına giriyordu yani, ipek dokumacılığında

⁴⁰ Sicillerde bu esnaf gruplarının adı geçmesi nedeniyle bu sektörlerin var olduğunu bilmekteyiz.

⁴¹ Dalsar Fahri, *a.g.e.*, s.128,129.

⁴² *A.g.e.*, s.303,304,335.

birbirlerine yardımcı çok sayıda esnaf grubu vardı. Hamcılar, ham ipeği yetiştiren veya Bursa'ya getirip satan tüccarlardı. Kozacılar denilen üreticiler ipekböcekçiliği ile uğraşıyorlardı. Ipekböceği kozaları, mancınık denilen tezgahlarda açılarak tel haline getiriliyordu. Bundan sonra ipeğin iplik haline getirilmesi işini dolabçılar gerçekleştirilmekteydiler. Dolabçıların ibrişim bükkenlerine devdâh adı veriliyordu. Iplik haline gelen ipek boyacılara veriliyor ve çeşitli renklere boyanıyordu. Boyanan ipler, hamcılar tarafından boyacılardan alındıktan sonra, dokumacılara verilir onlarda, kadife, serâser, kemhâ gibi çeşitli türlerde kumaş dokurlardı⁴³.

Buraya kadar anlatılanlardan da anlaşılacağı üzere, sanayi kentlerde belli kurallara ve standartlara bağlı olarak yapılan merkeze büyük miktarlarda vergi geliri sağlayan önemli bir sektördür.

2.Tarım

Tarım, mülkiyeti devlete ait olan topraklarda gerçekleşmekteydi. Tımar rejimi orduya asker sağlayan bir yöntem olmasının yanı sıra tarımsal artığın devlet hazinesine aktarılmasını sağlamaktaydı. Mîrî topraklarda kurulan tımarlar veya daha büyük dirlikler bir veya birden fazla köyden oluşuyordu. Tımar toprakları, sipahiye ufak bir hassa çiftliği bırakıldıktan sonra aile çiftliklerine bölünüyordu. Bu çiftlikler, toprağı işleme ve belirli vergi yükümlülükleri karşılığında köylü hanelerine bırakılıyordu⁴⁴. Hane çiftlikleri genelde bir çift öküz tarafından işlenebilecek büyüklükteydiler. Sayıları milyonları bulan bu küçük köylü işletmeleri Osmanlı tarımının temelini oluşturmaktaydı. Osmanlı devleti reâyayı vergilendirebilmek için yaptığı tahrirlerle ve mîrî arazi sistemi yoluyla toprak üzerinde sıkı bir kontrol sağlamakta, çiftliklerin dağılmasını, bağ ve bahçelerin tarlaya çevrilmesini ve büyük çiftliklerin ortaya çıkmasını önlemekte sonuç olarak son derece tutucu bir düzeni idâme ettirmekteydi⁴⁵.

17.Yüzyıl'da tarım hâlâ geleneksel yöntemlerle ve insan emeğine dayalı olarak yapılmaktaydı. Özellikle İstanbul, Edirne ve Bursa gibi büyük kentlerde

⁴³Dalsar Fahri, *a.g.e.*, s.398.

⁴⁴Şevket Pamuk, *Osmanlı-Türkiye İktisadî Tarihi 1500-1914*, 3.baskı, İstanbul, 1983, s.41.

⁴⁵İnalcık Halil, "Köy, Köylü ve İmparatorluk", *Osmanlı İmparatorluğu Toplum ve Ekonomi*, 2.baskı, İstanbul, 1996, s.9. Bundan sonra *Köy ve Köylü* , olarak kısaltılacaktır.

yaşayan nüfusun kıtlık çekilmeden beslenebilmesi için üretilen gıda maddelerinin devletin düzenlediği şekilde dağılması gerekmektedir. Genellikle kırsal kesimde üretilen tarım ürünleri, kente getirilip burada tüketiciye ulaşmaktadır. Bursa tarımsal ürünler bakımından kendi kendine yetebilen bir kenttir. Başka bir başlık altında inceleneceği üzere Bursa kendi ihtiyaçlarının yanı sıra İstanbul'a bazı tarım ürünlerini göndermektedir⁴⁶.

Bursa kentinde üretilen başlıca tarım ürünleri arasında; buğday, arpa, yulaf, burçak, nohut, darı, pirinç, çeşitli sebzeler ile armud (belgelerde emrud olarak geçiyor), nar, elma, şeftali gibi meyveler bulunmaktadır⁴⁷.

3.Ticaret

16.Yüzyılın sonlarından itibaren ipek yolunun büyük ölçüde önemini yitirmesi, Amerikan gümüşünün Avrupa'ya akması ve bunun sonucunda meydana gelen enflasyon Osmanlı devletini olumsuz yönde etkilemiştir. Enflasyonist baskılar sonucunda Osmanlı devleti, paranın değerini düşürmüş, yıldan yıla reâyadan daha fazla vergi almaya başlamış, üretim faaliyetleri ekonomideki belirsizlikler nedeniyle riskli hale gelmiştir⁴⁸. İmparatorluğun genelinde meydana gelen bu olumsuz gelişmelerin tüm üretim kolları ile birlikte Bursa iç ve dış ticaretini de etkilemiştir. Öncelikle Bursa ticaretinin temelini ipek ticaretinin oluşturduğunu unutmamak gerekir. 15. Yüzyıl'da Bursa, Halep ve Şam gibi doğunun en büyük ipek pazarlarından biri haline gelmişti. Halil Inalcık sicil kayıtlarına dayanarak yaptığı çalışmasında 15.Yüzyılda Bursa'da bir çok Arap ve Venedikli tüccar bulunduğunu , kentin canlı bir ticaret merkezi olduğunu belirtir⁴⁹. Ancak belirtildiği gibi Hint yolunun devre dışı kalması, İran ile süren savaşlar, özellikle İran'dan ipek gelmemesi ipek ticaretini olumsuz yönde etkilemiştir. İpek ticaretindeki bu gerilemeyi "mizân-ı harîr"

⁴⁶ Suraiya Faroqhi, *Kentler ve Kentliler*, s.98.

⁴⁷ Barkan Ömer Lütfi - Meriçli Enver, *Hüdâvendigâr Livasi Tahrîr Defterleri I*, Ankara, 1988, s.74. Bundan sonra Barkan Ömer Lütfi ve Meriçli, *Tahrîr Defterleri I*, olarak kısaltılacaktır.

⁴⁸ Faroqhi Suraiya-Erder Leila, "Population Rise and Fall in Anatolia (1550-1620)", *Peasants, Dervishes, and Traders, in the Ottoman Empire*, London, 1986, s.322.

⁴⁹ Inalcık Halil, "Bursa and Commerce of Levant", *The Ottoman Empire:Conquest, Organization and Economy*, London, 1978. s.132.

mukataası gelirlerinin azalmasından da anlamak mümkündür⁵⁰. Ayrıca Batı Anadolu'da üretilen pamuk Karadeniz kıyılarına genellikle Bursa üzerinden gönderiliyordu. Oldukça sık kullanılan başka bir yol da Bursa'yı Antalya üzerinden kısmen karadan kısmen denizden baharat ambarı İskenderiye'ye bağlamaktaydı⁵¹. Bursa'ya dışarıdan ithal edilen ticari maddelerden biri de kahvedir. Kahve Mısır'dan getirilmektedir ve kahve ticaretinden devletin yıllık geliri, 30.000 akçedir⁵².

Bursa'nın iç ticarete de dokuma sanayi mallarında eskiden beri önemli bir yeri vardır. Bursa dokuma tezgahlarında üretilen kumaşlar özellikle sarayda ve üst düzey yöneticiler arasında aranan tekstil ürünleridir. Ancak 16.Yüzyılın başlarından itibaren artan boya fiyatları, çeşitli dokumaların maliyet fiyatlarını artırmakta ve bu da esnafın ticaretini olumsuz yönde etkilemekteydi.

Her ne kadar 16.Yüzyılın sonlarından itibaren Anadolu'daki genel olumsuz koşullar nedeniyle özellikle celâli isyanlarının etkisiyle ticaret sekteye uğramış olsa da Bursa imparatorluğun diğer topraklarıyla karşılaştırıldığında canlı bir ticari hayata sahiptir⁵³. Bu dönemde Bursa'yı ziyaret eden J.B.Tavernier, Bursa'dan İran'a giden kervan sayısının İstanbul'dan daha fazla olduğunu belirtmektedir⁵⁴. Yine Fransız gezgin Thévenot, her Perşembe günü Bursa'dan İzmir'e kervan kalktığını ve bu dönemde Bursa ile İzmir arasında ticari ilişkilerin yoğun olduğunu dile getirmektedir⁵⁵.

⁵⁰ Akdağ Mustafa, *İçtimâî Tarih*, s.415.

⁵¹ Inalcık Halil, *Classical Age*, s.121.

⁵² Yediyıldız Mustafa Asım, *a.g.e.*, s.106.

⁵³ BŞS, B-97/55b. 1687 tarihli belgede, Diyar-ı Acem'de Gence yakınlarında ölen Mehmed bin Şaban'ın kendisine borcu olduğunu iddia eden Abdürrezzak bin Süleyman ölen kişinin mallarına el koyan beytül mal emminden alacaklı olduğu meblağı talep etmektedir. Bu dönemde Bursalı bir tüccarın İran'da ölmesi tüm olumsuzluklara rağmen sınırlı da olsa uluslar arası ticaretin sürdüğünü göstermektedir. İran ile gerçekleştirilen bu ticaret karşılıklıdır. İran'dan gelip Han-ı Cedîd'de kalan bir tüccar için bkz.B-97/97b.

⁵⁴ Tavernier J.B., *XVII.Asır Ortalarında Türkiye Üzerinden İran'a Seyahat*, çev.Ertuğrul Gültekin, İstanbul 1980, s.26.

⁵⁵ Thévenot Jean, *1655-1656'da Türkiye*, çev.Nuray Yıldız, İstanbul, 1978, s.214.

B.Kırsal Kesimin İktisadi Kapasitesi ve İstanbul'un Tüketim İhtiyacı

Kent dışında kalan ve genellikle tarım ile uğraşan, köylü nüfusu içine alan yerleri kırsal kesim olarak adlandırmak mümkündür. Köylerde üretilen tarımsal ürünler kendilerine en yakın pazarlarda satışa sunulmaktadır. Kentler tüm zirâi ve sanayi maddelerinin toplanarak alış verişin yapıldığı en geniş Pazar konumundadırlar. Köyde yaşayan insanlar, elbise, ayakkabı, mum, sabun gibi ihtiyaçlarını karşılamak durumundadırlar. İşte kendi zirâi ürününü satıp kentte ihtiyaçlarını karşılayan bu kişiler kentlerde iktisâdi bir canlılığa neden olmaktadır. Ayrıca bu durum kırsalda yaşayan insanların artı bir ürüne sahip olduklarının göstergesidir. Kırsal kesimdeki zirâi üretim kentin ihtiyaçlarını karşılamaya yeterlidir, hatta üretim fazlası bir artık bile oluşmaktadır. Böyle bir artığı devlet hemen kendi ihtiyaçlarını karşılamak için kullanma eğilimindedir.

Örneğin, 1656 yılında Bursa'dan 6000 İstanbul kilesi arpa, 1500 kile hinta (buğday) ve 1000 zirâ' tafta ordunun ihtiyaçlarını karşılamak üzere Bursalı üreticilerden devlet tarafından satın alınmıştır⁵⁶. Yine, 1635'(1044) yılına ait bir belgede, eskiden beri süregelen adet üzere ordu-yu hümâyun için hazırlanan meyveleri toplamada, kethüdâ ve yiğitbaşlarının ihmâli olduğunu Bursa'daki bazarcılar tâifesinden bazıları mahkemeye gelerek dile getirmektedirler⁵⁷. Bu örneklerden devletin artı ürünün tamamına el koyduğu ve kişilerin elinde sermayenin birikmesine engel olduğu anlaşılmamalıdır. Yalnızca kırsal kesimde bir artı ürün varsa devletin ihtiyaçlarını karşılamak kişilerin ticari çıkarlarından daha önemlidir denilebilir. Devlet ordunun ve özellikle başkentin ihtiyaçlarının karşılanmasına büyük önem vermektedir. Bu nedenle de özellikle hububat ve et ihtiyacının karşılanması için bazı düzenlemeler yapılmıştır.

İstanbul kenti geçirdiği tarihsel gelişim sonucunda 17.Yüzyıl'a gelindiğinde, sarayları ve onları dolduran kapıkulları, askeri kıtaları, medreseleri dolduran öğrencileri, imârethanelerinde karın doyuran düşkünleri, yerli ve yabancı tüccarları, celâli isyanları ve iç huzursuzluklar nedeniyle aldığı göçlerle dev bir şehir haline gelmişti. Oldukça büyük bir nüfusa sahip bu kentin günlük ekmek ihtiyacının temin edilmesi, savaş ve kıtlık dönemlerine hazırlıklı bulunulması ve fiyatların mutedil bir seviyede tutulabilmesi için devrin

⁵⁶ Yediyıldız Mustafa Asım, *a.g.e.*, s.107.

⁵⁷ BŞS, B-59/52b.

yöneticilerinin bazı düzenlemeler yapması gerekmiştir⁵⁸. Devlet, bazı bölgelerde oluşan üretim fazlasını üreticilere başka seçenek bırakmadan İstanbul'a aktarmaktadır. Hatta, Marmara Denizi'ni çevreleyen bölge, Karadeniz'in güney kıyısındaki kesim başkent'in ihtiyaçlarını karşılamak üzere örgütlenmiştir. Örneğin, Rodosçuk ve Tekirdağ kentleri mümkün olduğunca fazla tahıl başkente göndermek, İzmit (İznikmid) ise değirmenlerde buğdayı öğütürerek un haline getirmek zorunda bırakılmıştır⁵⁹.

Kentin ihtiyaçlarının karşılanması için hububat ticaretine yatırılan sermayenin niteliği ele alındığında yatırımlar, kişisel yatırımlar ve devlet yatırımları olarak belirtilebilir. Devlet hububatı İstanbul'a tahsis edilen bölgeleri belirlemiş, bunlarla başkent arasında yapılacak hububat ticaretine bir çok kayıt koymuştur. Devlet tarafından bu konuda alınacak idari ve askeri tedbirler ve konulan kurallar İstanbul'a belirlenen bölgelerden hububat getirecek bütün tüccarlara uygulanmaktadır. Özel sermaye sahiplerinin bir kısmı belirli iskelelerde toplanan hububatı kendi paraları ile satın almayı ve kendi gemileri ile İstanbul'a taşımayı, toplu olarak taahhüt etmekteydiler. Azınlıkta kalan özel sermayenin diğer kısmı ise aynı şartlar altında münferiden ve kendilerine önceden verilen izinlere dayanarak hububat ticareti yapıyorlardı. Gemi sahipleri tespit edilen fiyatlarla hububatı belirlenen iskelelerden peşin para ile satın alıp gemilerine yüklüyor ve İstanbul'a getiriyorlardı. İstanbul'a gelen hububat Unkapanı'nda boşaltılıyor ve kapan nâibi huzurunda fırıncılara satılıyordu⁶⁰. Devlet ise her sene daha önceden belirlediği ve hububatın toplandığı bölgelere "mübâyaa mübâşiri " veya "mübâyaaacı" denilen memurlar gönderiyor ve kendi hesabına hububat satın alıyordu. İstanbul'un günlük ihtiyacı için harcanan hububat tamamen özel sermaye tarafından temin ediliyor, devlet ise herhangi bir ekmek sıkıntısı yaşanması durumunda, hazırlıklı olabilmek için Tersâne-i Âmire anbarlarında gereken stokları yapıyordu.

⁵⁸Güçer Lütfi , "XVIII.Yüzyıl Ortalarında İstanbul'un lâşesi için Lüzumlu Hububatın Temini Meselesi", *I.Ü.İktisat Fakültesi Mecmuası* , c.XI, sayı 1-4, İstanbul, 1950, s.397. Bundan sonra Güçer Lütfi, "İstanbul'un lâşesi" olarak kısaltılacaktır.

⁵⁹ Faroqhi Suraiya, *Kentler ve Kentliler*, s.97.

⁶⁰Güçer Lütfi, "İstanbul'un lâşesi", s.403.

İstanbul'un ihtiyaçlarının karşılanmasında Bursa ve çevresinin de önemli görevleri vardı. Yalova ve Gemlik arasında kalan bölgede ormanın bir kısmı saray kayıklarının ancak belli bir büyüklükteki ağaçlardan yapılabilen kreklerinin üretiminde kullanılmak için ayrılmıřtı⁶¹. Yine bahsedildiği gibi Bursa'da üretim fazlası zahire İstanbul'a nakledilmekteydi.

Bursa kentinin sarayın ihtiyaçlarının karşılanmasında da önemli bir rolü olduğunu görmekteyiz. 1648 (1057) tarihli bir belgede saray helvahanesi için Bursa'dan gönderilen narların kötü olduğundan saray helvacıbaşısı şikyet etmektedir⁶². Yine 1635 (1044) yılında saray mutfağı için Bursa'dan gönderilen tarhananın yapımı için gerekli paranın kapan mukataası gelirlerinden karşılanması emredilmiřtir⁶³. İstanbul'a saray mutfağı için Bursa'dan gönderilen diğer maddeler arasında, 1514'ten sonra her yıl düzenli olarak, 10 md simidi unu, 5 md döğülmüş buğday bulunmaktadır⁶⁴.

Yine İstanbul'un buz ihtiyaının karşılanmasında Bursa ve Uludağ'ın (Keşiş Dağı) nemi büyüktür. 1634'te Bursa'dan her hafta 30 yk buzun beyaz keçelere koydurulup İstanbul'a gönderilmesi için ferman gnderilmiřtir⁶⁵.

Grldği gibi Bursa kenti İstanbul'un ve özellikle sarayın ihtiyaçlarının karşılanmasında çeşitli görevler üstlenmiş, Bursalı üreticilerden başkentın ihtiyaı olan maddeleri temin etmeleri istenmiştir.

C.Mukatalar

Osmanlı Devleti, kentlerde üretilen mallardan elde edilen gelirleri, kişi ya da kişilere iltizama veriyor ve bu şekilde yönetiyordu. Sözlük anlamı

⁶¹ Faroğhi Suraiya, *Kentler ve Kentliler*, s.98.

⁶² BşS, B-68/56a.

⁶³ BşS, B-59/32a.Belge için bkz.Ek IX

⁶⁴ Kepecioğlu Kâmil, *Bursa Ktği*, c.III, Bursa Yazma ve Eski Basma Eserler Kütüphanesi Genel Bölümü No:4521, s.206. Bundan sonra Kepecioğlu Kâmil, *Kütük III* olarak kısaltılacaktır.

⁶⁵ Kepecioğlu Kâmil, *Bursa Ktği*, c.I, s.303, Bursa Yazma ve Eski Basma Eserler Kütüphanesi Genel Bölümü No:4519. Bundan sonra Kepecioğlu Kâmil, *Kütük I*, olarak kısaltılacaktır.

“kesişmek, birbirinden kesilmek” olan mukataa, devlete ait bir gelirin bir bedel karşılığında kiralanması yani geçici olarak temlik demektir. İltizam uygulaması devletin nakit para ihtiyacı arttıkça daha fazla başvurulan bir yöntem olmuştur⁶⁶.

Mukataaları iki gruba ayırarak inceleyebiliriz. Bunlar kenti ilgilendiren mukataalar ve tarımsal üretime dayalı mukataalardır. Kentleri ilgilendiren mukataaların bir kısmı güvenlik ve yönetim hizmetlerine ilişkin vergilere dayalıyken, bir bölümü doğrudan kentteki üretim ve ticaret ile ilgilidir. Örneğin, niyâbet (zeâmet), ihzâriye, beytül mal mukataaları güvenlik ve yönetim hizmetleri ile ilgili, mizân-ı harîr, ihtisâb, gümrük ve damga mukataaları ticaret ve üretimle ilgili mukataalardır. Doğrudan para ve en fazla gelir getiren mukataalar şehirdeki vergilere dayalı olanlardır⁶⁷.

Bursa kentinde bulunan ve en fazla gelir getiren mukataalar arasında mizân-ı harîr, ihtisâb ve damga mukataaları bulunmaktadır. Bu durum özellikle ipek ticareti ve üretim faaliyetlerinin hacmini göstermektedir. Bu hacim aynı zamanda Bursa’nın kentsel dokusunu etkileyen olgulardan en önemlilerinden birisidir. Örneğin mizân-ı harîr ham ipeğin tartılmasından alınan verginin ismidir. İran’dan gelen ham ipek Bursa’ya ulaştığında belirlenen bir yerde tartılmakta ve ağırlığı üzerinden devlet tarafından vergi alınmaktaydı. Bu verginin miktarı ipek ticaretinin Bursa kentinin dokusunu nasıl etkilediğinin dolaylı göstergesidir. İlk olarak bu ticaretin yapılabilmesi için alıcıların ve satıcıların konaklama ve alışveriş mekanlarının bulunması gerekir. İkinci olarak İran’dan ham olarak gelen ipek iş yerlerinde mamul haline dönüştürülmekte ve dükkanlarda satılmaktadır. Her iki durumda da fiziki alt yapıya gereksinim vardır. Bursa’daki hanların, üretim yerlerinin ve pazarlama mekanlarının nerede bulunduklarını ve sayılarını bilmeden bile sadece mizân-ı harîr mukataasına bakarak bu ticaretin kentsel dokuyu ne derecede etkilemiş olabileceği konusunda fikir yürütülebilir. Ancak 17.Yüzyıl Bursa’sına ilişkin belgelerin çokluğu bizi sadece tahminle yetinmekten kurtarmaktadır. Şöyle ki ipek çekilmesinden boyanıncaya kadar mizân eminin kontrolü altındadır. Hamcılar ipeği boyatıp dokumacılara satarlarken mizan eminine para ödemektedirler. Ipekten kumaş dokuma işleminin sonuna kadar muhtesib dokumacıları kontrol eder. Belirlenen niteliklerin dışında kumaş

⁶⁶ Ergenç Özer, *Bursa*, s.237.

⁶⁷ A.g.e., s.238.

üretenlerden vergi alırdı. Üretilen kumaşlar satışa çıkarıldığında ise damga emini damga resmini tahsil ederdi. Görüldüğü gibi ham maddeden imâlata ve satışa kadar her aşamada üretim vergilendirilmektedir. Özet olarak söylemek gerekirse mizân-ı harîr ticaret hacminin bir göstergesidir.

İhtisab mukataası, ticari işlemlerde belirlenen fiyattan daha yükseğe mal satanlardan alınan cezalar ile perakende olarak satılan mallara konulan vergilerin toplamından oluşurdu. Bu kurumun işlemesinden sorumlu olan görevli muhtesibdir. Mizân-ı harîr mukataasında olduğu gibi burada da gelirlerin hacmi kentteki üretim ve pazarlama faaliyetlerinin göstergesidir. Kentteki üretim ve ticaret hacmi kentsel dokuya doğrudan yansımaktadır. Damga ve gümrük mukataası ise birbirine yakın iki verginin birleştirilmesinden oluşmuştur ve bunu hacmi de ihtisab mukataasında olduğu gibi kentsel dokuyu etkileyen ticaret hacminin göstergesidir.

Kentteki üretim ve ticaret hacminin göstergesi olan diğer mukataalar arasında bâc-ı bazâr-ı galle, kapan-ı meyva⁶⁸, öşr-ü hamr, şemhane ve bozahane sayılabilir.

II.VAKIFLARIN KENT DOKUSUNA ETKİLERİ

A.Vakıfların Kuruluşu ve İşleyişleri

Vakıf, bir malın şahsın mülkiyetinden çıkarılarak belirli şartlarla sosyal, dini ve insânî bir amaca sürekli olarak tahsis edilmesidir. Vakıf kelimesinin sözlük anlamı hapsetmek alıkoymaktır. Hapsetmekten anlaşılan bir malı veya mülkü belli bir amaç için hapsetmek, alınıp satılmaktan alıkoymaktır. Vakfın İslam hukukuna göre tanımı ise şöyledir: “Vakıf, menfaati halka ait olmak üzere, bir aynı ebedi olarak Allah’ın mülkü hükmünde olmak üzere başkasının mülküne geçirmekten ve mülküne sahip olmaktan habis ve yasak kılmaktır”⁶⁹.

⁶⁸ Şehre satılmak üzere getirilen malların, belirli bir yerde tartılarak vergisinin alınması gerekirdi. Bu tartılar kapan olarak isimlendirilirdi. Bursa’da Tahıl Pazarı ile meyva ve tahıl kapanları önemli ticaret yerleri arasındaydı.

⁶⁹ Cansel Erol, “Vakıf Kuruluşu, İşleyişi ve Amacı”, *Vakıflar Dergisi*, c. XX, Ankara, 1988, s.321.

Bu tanımlardan da anlaşılacağı gibi, bir kişi ya da tüzel kişi kendi mal varlığından ayırdığı bir mala belirli bir amaç doğrultusunda kullanılması için bir şahsiyet kazandırmaktadır.

Toplum yararına olduğu kadar vakıf kurucularının ailelerine ve diğer akrabalarına da çıkarlar sağlayan vakıfların, uygulamadaki esas teşkilat yapısını düzenleyen vakıf kurucularıdır. Bir kişi vakfını kurarken her türlü hukuki yapısını ve gayesini belirleyen bir vakfiye düzenlemektedir⁷⁰.

Bir kişinin vakfetme eyleminde bulunabilmesi için kendisinde aranan bazı şartlar vardır bu şartlara sahip olmayan kişiler mallarını vakfedemezler. Vâkıfta (yani vakfeden kişi) aranan şartlar arasında, kişinin akıllı yani temyîz gücüne sahip olması bu bağlamda insanın düşünme gücünü zayıflatan sarhoşluk gibi kusurların bulunmaması, buluğa ermiş (ergen) yani reşid olması ,borç altında olmaması ve hür olması gibi özellikler yer alır. Bunun dışında vakfedilecek malın, menkul, gayr-ı menkul para gibi ayn yani gereksinim için muhafaza edilebilen bir mal olması gerekir. Örneğin denizdeki balık, havadaki kuş gibi insanların mülkiyetini ele geçiremediği mallar, ya da müslümanlar açısından haram olan şeyler (domuz yada içki gibi) vakfedilemez⁷¹. Ayrıca vakfeden kişi vakfettiği malın şartlarının ve ilgili tüm konuların bulunduğu bir vakfiyeyi mahkemede kadiya onaylattıktan sonra ancak vakıf geçerlilik kazanmış olur.

Vakıfların yönetimi dönem dönem farklılıklar göstermekle birlikte merkezi bir idarenin sağlanması yolunda gelişme göstermiştir. Merkezi bir yapıya sahip olan Osmanlı Devleti'nde vakıflar, 1826 yılında Evkâf Nezâreti'nin kuruluşuna değin merkezi bir teşkilat olmadan yönetilmişlerdir. Osmanlı döneminde vakıflar mülkiyet hakkının vakfedilmiş olup olmamasına göre sahih olan (kişinin özel mülkiyetinde olan bir malın vakfın mülkü haline gelmesidir) ve sahih olmayan (burada vakfedilen şey taşınmaz yani gayr-ı menkul bir mal değildir) vakıflar olarak ayrılabilir. Miri araziden yararlanma yani tasarruf hakkının padişah veya padişahın yetki verdiği kişiler tarafından bir amaca yönelik olarak

⁷⁰ Yüksel Hasan, *Osmanlı Sosyal ve Ekonomik Hayatında Vakıfların Rolü (1585-1683)*, Sivas, 1998, s.55.

⁷¹ Akgündüz Ahmet, *İslam Hukukunda ve Osmanlı Tatbikatında Vakıf Müessesesi*, Ankara, 1988, s.115-126.

vakfa tahsis edilmesidir) vakıflar⁷², amaçlarına göre hayrî (vakfın tüm gelirinin câmi, imaret, muallimhane gibi hayır kurumlarına tahsis edildiği kişinin kendisine ve akrabalarına herhangi bir şekilde gelir getirmeyen vakıflardır) ve zürri (vakfeden kişinin kendinden sonra sülalesinden olan kişilere bir kısım gelirlerin tahsis edildiği) vakıflardır. Kişinin soyunun kesilmesi halinde vakfın gelirleri Haremeyn-i Şerifeyne yani Mekke ve Medine'deki fakirlere vakfedilir. Ayrıca vakıfları yönetim şekillerine göre ⁷³padişah ve vezir vakıfları, evlatlık vakıflar (zürriyet vakıfları), zaviye vakıfları ve para vakıfları diye ayırarak değerlendirebiliriz. Padişah ve vezir vakıfları, devlet kudret ve selâhiyetlerinin mutlak sahip ve temsilcisi olan padişahlar veya onların özel bağış ve müsadereleriyle bazı devlet adamları tarafından kurulmuşlardır. İnşa ve tesis masraflarını vakfeden sultan veya vezirlerin özel hazinesinden ve kendi mallarından sağlamış olması gerekmektedir. Bu şekilde kurulan vakıflar olmakla birlikte, genellikle devlete ait topraklar, bu topraklardan ve bu toprak üzerinde çalışan halktan devletin alması gereken vergiler, devamlı olarak padişahlar tarafından bir vakıf tesise tahsis edilmiş ya da bir vakıf tesiste kullanılmak vaadi ve şartıyla bir şahsa temlik olarak verilmiştir⁷⁴.

Sultanların ve devlet adamlarının kurdukları vakıf tesisler genellikle siyasi, iktisadi, beledi ve sosyal görevler üstlenen vakıf yapılarıdır. Örneğin, Şeyhülislam Zekeriya Efendi'nin Bursa'daki vakıfları arasında Timurtaş mahallesinde bir şemhane, Şahin Lala Medresesi'ne bitişik bir çarıkçı dükkânı, Tahtakale kurbunda iki adet keçeci dükkânı, Kapan Hanı yakınında attar dükkânı, Calle Pazarı'nda aşçı dükkânı gibi ticari yapılar bulunmaktadır⁷⁵.

⁷² Eren Fikret, "Osmanlı Dönemi Vakıfları", *V.Vakıf Haftası, Restorasyon ve Vakıfların Ekonomik ve Sosyal Etkileri Semineri*, Ankara, 1987, s.197,198.

⁷³Vakıfların yönetimi Tanzimat döneminde değişikliğe uğramıştır. Tanzimata kadar Mekke ve Medine'deki vakıfların yönetiminin gerçekleştiği Evkâf-ı Haremeyn Nezâreti ile padişah vakıflarının yönetildiği Evkâf-ı Hümâyûn Müfettişliği bulunmaktaydı. 1826 yılında Evkâf Nezâreti'nin kurulması ile birlikte Osmanlı Devleti'ndeki tüm vakıflar merkezi bir teşkilata bağlanmıştır.

⁷⁴ Barkan Ömer Lütfi-Meriçli Enver , *Tahrir Defterleri I*, s.122.

⁷⁵ BŞS, B-60/ 1a ve b.

Devlet vakıfları belirli amaçlar doğrultusunda kurmuştur. Örneğin, yollar boyunca büyük kervansaray ve hanların bina edilmesi ticari faaliyetlerin daha kolay gerçekleştirilmesi için, câmi medrese, tekke ve zaviyelerin inşa edilmesi imparatorluğun dil, din, ve siyasi bütünlüğünün sağlanması için , imaret ve hastanelerin yapılması devletin sosyal hizmetleri yerine getirmesi için yapılmış vakıf yapılarıdır⁷⁶.

Padişahlara ait vakıfların yönetimi ve mütevellilerinin tayini merkez tarafından yapılmaktadır. Padişah ve şehzade vakıflarının yönetimi sarayda etkin olan gruplar tarafından gerçekleştirilmektedir⁷⁷. Örneğin, 16.Yüzyılın sonlarında Mısır, Suriye, Kuzey Afrika, Arabistan'ın fethinden sonra Haremeyn yani Mekke ve Medine vakıfları önem kazanmıştır.

Evlâtlık (zürriyet) vakıfları, kurucusu tarafından vakfın bir kısım geliri sosyal ve dini hizmetlere diğer bir kısım gelirlerin ve bazı faydaların (vakfa ait bir evde ölene kadar ailesinin oturması şartı gibi) kendisine , evlatlarına, akrabalarına tahsis edildiği vakıflardır. Evlâtlık vakıfların kurulmasında etkili olan nedenlerden biri, islam miras hukukunun büyük toprak mâlikanelerini parçalayıcı tesirlerine karşı aile bütünlüğünü koruma düşüncesidir. Ayrıca mallarını vakfeden kişi mallarını hemen elden çıkarmayarak ölünceye kadar kullanabilmekte ve islam hukuku imkanları dışında ve kendisinin istediği gibi evladları ve akrabaları devamlı bir şekilde kişinin mallarından faydalanmaktadır⁷⁸. Evlâtlık vakıfların hepsi için aynı genellemeyi yapmak mümkün olmamakla birlikte, bu tür vakıflar kuran kişilerin gelirin bir kısmını kendisi, ailesi ve akrabaları için tahsis etmesi kişinin aslında malını bir çeşit sigorta altına aldığıının göstergesidir.

Evlâtlık vakıflarda vâkıf vakfiyede mütevellilik görevine genellikle aile ya da akrabalarından birini tayin etmektedir. Örneğin, 1636 (1045) tarihli kadı sicilinde Bursa'da İsa Bey evkâfının mütevellisinin evlâdiyet üzere mütevellî olduğu belirtilmektedir⁷⁹. Bazen bu görevi, akrabası olmayan başka kişilere de bırakabilmektedir. Her vakfın kendi içinde bir idâri yapısı olmasına karşın, devlet

⁷⁶ Barkan Ömer Lütfi-Meriçli Enver, *Tahrir Defterleri I*, s.124.

⁷⁷ Köprülü Fuad, "Vakıf Müessesesinin Hukuki Mahiyeti ve Tarihi Tekâmülü", *Vakıflar Dergisi*, c.II, Ankara, 1942, s.22.

⁷⁸ A.g.m.,s.6.

⁷⁹ BŞS, B-60/4a.

her sancağa veya birbirine yakın iki sancağa gönderdiği müfettiş veya nâzır (çoğulu nûzzâr) adlı görevliler aracılığıyla vakıfları denetleyebilmektedir. Ayrıca kadı da vakıfları denetleme yetkisine sahiptir⁸⁰. Evlâtlık vakıflar kişilerin hem hayır yaparak dini ve insani yönden kendilerini tatmin etmelerini sağlamış hem de gelecek kuşaklara malların iletiminde önemli bir rol oynamışlardır.

1.Vakıfların Görevlileri

Osmanlı Devleti döneminde kurulan vakıfların görevlileri vakfın gelir durumu ve kuruluş amacına göre farklılıklar göstermekteydi. Genel olarak vakıf görevlileri arasında, mütevellî, mütevellî-i kebîr⁸¹, kâim-i makâm mütevellî , nâzır⁸², cabî, kâtib, mutemed⁸³, vakıf zabiti⁸⁴ ve sarraf⁸⁵ bulunmaktaydı. Sayılan bu görevliler vakıfların idari görevlileriydi. Vakıftan herhangi bir şekilde yaptığı görev karşılığında maaş alan herkese mürtezika (rızkılanan, rızık alan)⁸⁶ denilmekteydi. İdari görevlilerin yanı sıra vakıflarda bevvâb (kapıcı), ferraş (temizlikçi), hadîshan (hadis okuyan) gibi hizmet görevlileri de bulunmaktaydı. Bazı vakıflarda bu görevlilerin hepsi bulunurken bazılarında vakfın küçük olması nedeniyle hiç yönetici bulunmayabiliyordu⁸⁷.

Mütevellî, vakıf işlerini idare etmek üzere tayin olunan vakıf idarecisidir. Mütevellîler ya vakfın şartıyla ya da kadının tayin etmesiyle göreve gelirlerdi. Örneğin, 1647 (1057)'de Bursa kazasına tâbi Bademli adlı köyde bulunan

⁸⁰ Yüksel Hasan, *a.g.e.*, s.62.

⁸¹ Büyük mütevellî demektir. Bir vâkıf, vakfına mütevellî, kâtib, câbi vs. gibi görevliler tayin ediyor ve mütevellî-i kebîr olarak da tayin ettiği kişinin İstanbul'da oturmasını, vakfının muhasebe işlemlerinde ve vakıflarıyla ilgili diğer sorunlarda çözüm bulabilecek ve kendisine müracaat edebilecek biri olmasını şart etmiştir. Buna vakfın büyük yöneticisi denmektedir.

⁸² Mütevellinin vakıf üzerindeki tasarruflarını denetlemek amacıyla vakıf kurucusu veya yetkili devlet temsilcisi tarafından atanan görevlidir.

⁸³ Mütevellinin bulunmadığı yerlerdeki vakıf gelirlerini ve hayratlarını toplayan ve yöneten bir nevi mütevellî vekili demektir. Bu görevli sürekli değildir. Vakıf kurucuları güvendikleri adamlarını değişik yerlerdeki vakıf gelirleri ve hayratları için tayin ediyorlardı.

⁸⁴ Serbestiyet üzere tesis edilen vakıf topraklarındaki asayiş sağlamla görevli idi.

⁸⁵ Vakıf paralarını işleten ve faize veren görevliye denir.

⁸⁶ Pakalın M.Zeki , *a.g.e.*, c.II, s.624.

⁸⁷ Yüksel Hasan , *a.g.e.*, s.60.

çeşmenin mütevellisi ölmüş ve kadı boş kalan göreve yeni bir müteveli atamıştır⁸⁸. Yine 1647 (1057) tarihli başka bir belgede vâkîfın koyduğu şart doğrultusunda Sinan Efendi vakfının mütevellisi yaşlı olduğu ve işin üstesinden gelemediği için yerine başka birini seçmiş ve bu durumu mahkemeye gelerek onaylatmıştır⁸⁹. Şunu da belirtmek gerekir ki, Osmanlı’larda uygulana gelen vakıf hukukuna göre, bir vakfın yönetimi (tevlîyeti) kimseye şart koşulmamışsa bu vakfın tevlîyeti sağ olduğu sürece vakıf kurucusuna aittir. Böyle bir durumda vâkîf vefat ettikten sonra eğer tevlîyet evlatlarına meşrut edilmemişse müteveli tayini kadıya aittir⁹⁰.

Mütevelliler görev yaptıkları vakıflardan belli bir ücret almaktaydılar. Bir kişi birden fazla vakıfta görevli olup görev yaptığı her vakıftan ya da aynı vakıfta üstlendiği birden fazla görev için ayrı ayrı ücret alabilmektedir. Mütevellilerin aldıkları ücretler vakfın büyüklüğüne ve gelirine göre değişmektedir. Örneğin, 1647 ‘de Bademli Köyü’ndeki çeşmenin mütevellisine günlük 2 akçe ücret verilirken⁹¹ yine aynı tarihte Yıldırım Bayezid Han evkâfının mütevellisine günlük 4 akçe verilmektedir⁹². Ücretleri farklı olmakla birlikte vakıf mütevellilerinin ücretleri, vakfedenin şartına bağlıdır. Mütevelliler vakfa ait arazi ve ev, dükkan gibi malların tasarruf edilmesi veya kiraya verilmesinde yetkili kişilerdir.

Kâim-i makam müteveli, mütevellilik makamına müteveli görevinde bulunamayacağı zamanlarda , işleri yürütmesi için kadı tarafından tayin edilen görevliydi. Mütevellinin vekili vekâleten işlerini yürüten kişidir⁹³.

Câbi, vakıf gelirlerini toplayan, tahsildar demektir⁹⁴. Câbiler tahsil ettikleri gelirleri yazdıkları defterleri mütevellîye gösterip hesap vermeye, mütevellilerde hesaplarını kadıya gösterip tasdik ettirmeye mecburdular. 1634 (1044)tarihli belge bu işleyişi göstermesi açısından önemlidir. Belge özetle şöyledir:

⁸⁸ BŞS, B-68/54b.

⁸⁹ BŞS, B-68/8a.

⁹⁰ Yüksel Hasan , *a.g.e.*, s.58.

⁹¹ BŞS, B-68/54b.

⁹² BŞS, B-68/52b.

⁹³ Pakalın M.Zeki , *a.g.e.*, c.II, s.141.

⁹⁴ Yüksel Hasan, *a.g.e.*, s.56.

"Bursa'da bulunan Seyyid Mehmed Neccâri vakfının mütevellisi Ali Ağa mahkemeye gelerek vakfın câbisi Mehmed bin Mehmed'i 1631 yılında topladığı vakıf geliri olan otuz iki bin akçeyi bu tarihte vakıf mütevellisi olan Fazlullah Çavuş'a vermediği için dava eder. Câbi Mehmed bin Mehmed câbilik görevi gereğince otuz bin akçeyi topladığını ve müteveli Fazlullah Çavuşâ verdiğini şahitlerin ifadeleriyle kanıtlar. Sonuç olarak kadı câbiye artık bu konuda suçlama yapılmasını men eder ve dava çözülmüş olur"⁹⁵.

Yine 1648 tarihli merkezden Bursa kadısına gönderilen beratta, Bursa'da bulunan Ruhi Efendi vakfına günlük 3 akçe ücretle câbi olan Süleyman'ın işini iyi yapmaması nedeniyle görevden alınıp yerine Hasan bin Abdullah'ın göreve getirildiğini göstermektedir⁹⁶. Bu belge Cabilerin ücretleri ve görevlendirilmeleri ile ilgili bilgi içermektedir.

Vakıflarda çalışan gerek idari gerekse hizmet görevlilerinin maaşlarının vakfedenin şartlarına bağlı olması ve vakıf hükümlerinin değiştirilememesi nedeniyle zaman içinde ortaya çıkan enflasyon karşısında bu görevlilerin ücretlerinin eridiği bir gerçektir. Yani enflasyon artmasına ve akçenin değeri sürekli düşmesine rağmen vakıf görevlilerinin maaşları aynı kalmış ve bu görevliler maddi sıkıntı içine düşmüşlerdir.

2.Vakıfların Gelir Kaynakları

Vakıflar sürekli bir amaç için tesis edildiklerinden daimi bir gelir kaynağının olması zorunluluğu bulunmaktadır. Vakıfların gelir kaynaklarını evler, imâlathaneler, ticârethaneler, zirâi işletmeler, vergi ve faiz gelirleri olarak genel hatlarıyla sınıflandırabiliriz.

Öncelikle vakıflara ait ev, imâlathane, ticârethâne gibi gayr-ı menkul malların müteveli tarafından farklı şekillerde kiraya verilebildiğini belirtmek gerekir. Bu icâr (kiralama) şekillerden biri "icâre-i vâhide" dir. İcâre-i vâhide bugünkü ifadeyle mütevellileri tarafından muayyen ve kısa bir süreyle vakıf mülklerinin kiraya verilmesidir. Diğer icâr şekli ise, "icâre-i tavîle" yani vakıf

⁹⁵ BŞS, B-59/4b.

⁹⁶ BŞS, B-68/45b.

mülklerinin uzun süreyle kiraya verilmesidir. Bu kiralama şeklini de icâre-i muaccele⁹⁷ yani vakıf akarının kirasını peşin ödeme ve icâre-i müeccele⁹⁸ yani vakıf akarının kirasını aydan aya ya da seneden seneye ödeme olarak iki kısımda inceleyebiliriz.

Evler vakıfların gayr-ı menkul gelir kaynakları arasında bulunmaktadır. Vakıflara ait evler müteveli aracılığıyla kiraya (icâr) verilmektedir. Vakıf evleri veya mesken niteliğindeki odalarının kiraya verilmesi incelenen kayıtlara göre genellikle peşin (icâre-i muaccele) veya aydan aya ya da seneden seneye ödenmek koşuluyla gerçekleşmektedir.

C.Vakıflara Ait Yapıların Onarımı

1. Mimarbaşı

Osmanlı Devleti döneminde yapılan ve günümüze kadar gelen, câmiler, medreseler, hastaneler, imaretler gibi hizmet yapılar ile evler , dükkanlar, imalathaneler gibi işlevsel yapıların yapımı ve onarımı konularında akla ilk gelen unsur şüphesiz bu yapıların yaratıcıları olan mimarlardır. Mimarların bina yapımı konusunun yanı sıra özellikle kentlerde insanların temel gereksinimlerinden olan suyun en kolay şekilde kullanımının sağlanmasında ve binaların belli bir yapı standardına uygun olarak yapımında önemli görevleri bulunmaktadır. Anılan faaliyetlerin sorunsuz şekilde gerçekleştirilebilmesi için mimarların ve inşaat esnafının kendi içinde bir düzene sahip olması gerekmektedir. Bu nedenle, öncelikle inşa ve onarım faaliyetlerini gerçekleştiren mimarların ve inşaat esnafının kendi içinde ki örgütlenmesini ortaya koymak doğru bir yaklaşım olacaktır.

Her alanda olduğu gibi devletin merkezi durumundaki İstanbul'da bulunan mimarbaşı, inşaat düzenlemelerini yapmakla görevliydi. Yani işçilerin ücretlerini ayarlamak, inşaat malzemelerinin fiyatlarını ve malzemelerin temin edilmesinde uyulacak kuralları belirlemek gibi konular mimarbaşının görevleri

⁹⁷ Şemseddin Sâmî, *Kâmus-u Türkî*, İstanbul, 1317, s.1371.

⁹⁸ A.g.e., s.1254.

arasındaydı. Bu konular imparatorluğun çeşitli kentlerinde, oralara mimar tayin edilinceye kadar kadıların takip etmesi istenen konulardı⁹⁹.

17.Yüzyılın başlarından itibaren bazı kentlere sürekli olarak mimarbaşı gönderilmeye başlanmıştır. Mimarbaşı gönderildiği yerdeki, inşaat esnafından da sorumlu tutulmuştur. İnşaatlarda kullanılan malzemenin tesbit edilmiş belli ölçülere uygunluğunun kontrolü de mimarbaşının görevleri arasındadır¹⁰⁰.

Bir inşaatın keşfi, arsa anlaşmazlıkları, vakıf mallarında gerçekleştirilen onarımların belirlenmesi gibi işler kısaca inşaat sektörünü ilgilendiren her şey mimarbaşının da görev ve ilgi alanları içindedir.

⁹⁹ Orhonlu Cengiz, *Mimarlar*, s.9.

¹⁰⁰ A.g.e., s.24.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

17.YÜZYIL'DA BURSA'NIN KENTSEL DOKUSU ÜZERİNDEKİ DEĞİŞİKLİKLER

A.Yeni Yapılar

17.Yüzyılı siyasi, ekonomik ve sosyal olaylar çerçevesinde değerlendirdiğimizde, bu dönemi her alanda bozulmanın ve yozlaşmanın ortaya çıktığı, imparatorluğun eski gücünü kaybettiği bir süreç olarak nitelendirebiliriz. Bu durumun Bursa kentinde de olumsuz yansımalarının görülmesi beklenen bir sonuçtur. Ancak ekonomik sıkıntıların yaşandığı, enflasyonun yüksek olduğu ve paranın değerinin sık sık düşürüldüğü bu ortamda kentte yeni yapıların inşa edildiği görülmektedir. Doğal olarak 17.Yüzyılda Bursa'da yeni inşa edilen yapıların sayısı ve çeşitliliği 15 ve 16. Yüzyıllarda yani Osmanlı klasik döneminde inşa edilenlerden daha az ve tek düzedir. Bu dönemde inşa edilen yapıların dağılımına bakıldığında dini ve sosyal hizmet yapılarının ağırlıklı olduğu görülmektedir. Daha açık değerlendirilmelerin yapılabilmesi açısından inşa edilen yeni yapıların belirtilmesi doğru olacaktır.

Selimzâde Câmii

17.Yüzyıl başlarında Selimzâde Mehmed Efendi tarafından yaptırılmıştır. Selimzâde Mehmed Efendi Bursa'da doğup yaşayan bir müderristir. 1611 yılında öldüğünde yaptırdığı câminin yanına gömülmüştür. Câmi doğu-batı yönünde, enine düzenlenmiş dikdörtgen bir plana sahiptir¹.

Tahtalı Mescid

Hisar'da 17.Yüzyılın başlarında inşa edilmiştir kimin tarafından yaptırıldığı bilinmemektedir. Duvarları moloz taş örgülü, üstü ahşap ve kiremit kaplı bir yapıdır².

¹ Türkiye'de Vakıf Abideler ve Eski Eseler III Bursa, Bursa ili Merkezi, Ankara, 1983, s.162.

Bundan sonra ,Vakıflar III Bursa, olarak kısaltılacaktır.

²A.g.e., s.183.

Hüsameddin Mescidi

Bilgin ve zahit olan Bursalı Hüsameddin Efendi (ölümü 1632) ilk önce bir zaviye inşa ettirmiş, daha sonra I.Ahmed zaviyeyi düzenleterek mescit haline getirmiştir. Mescit moloz taş ile yapılmış, üstü ahşap ve kiremittir³.

Yeni Kaplıca Mescidi

Yeni Kaplıca'nın karşısında 1680 yılından sonra Yusuf Ağa tarafından yaptırılmıştır. Küçük boyutlarda, ahşap tavanlı çatılı ve basit tarzda yapılmış bir mescittir. Minaresi bulunmayan mescit Yeni Kaplıca'ya gelenlerin ibadet etmesi için yapılmış basit bir yapıdır⁴.

Hamzabey Câmii

Çelebi Sultan Mehmed'in baş vezirliğini yapan Fatih Sultan Mehmed'in elçisi olarak gittiği Romanya'da şehit olan Hamza Bey tarafından mescit olarak yaptırılmıştır. 1614 yılında Kazasker Muallimzâde Ahmed Efendi tarafından minber konularak câmiye dönüştürülmüştür. Minberi sade tek minarelidir, iki büyük kubbeden başka küçük revak kubbeleri olup son cemaat yerinin önü açıktır⁵.

İsmail Hakkı Tekkesi (Dergâhı)

Şeyh İsmail Hakkı (ölümü 1724) tarafından yaptırılmıştır. İsmail Hakkı çeşitli yerlerde ders aldıktan sonra Bursa'da yerleşmiş kendi parası ile Tuzpazarı'nda dergahını kurmuştur⁶. Yapı grubu tekke, semâhâne, çilehâne ve müştemilâtından oluşur.

Ahmet Gazzî Dergâhı

1696 yılında Tahtakale civarında Ahmed Gazzî tarafından kurulmuştur. Ahmed Gazzî inşa ettirdiği dergahında 40 yıl dışarıya çıkmadan yaşamıştır. Öldüğünde dergâhına gömülmüştür⁷.

³Kepecioğlu Kâmil, *Kütük II*, s.61.

⁴*Vakıflar III Bursa*, s.214.

⁵Baykal Kâzım, *Anıtlar*, s.35.

⁶Öcalan Hasan Basri, *a.g.e.*, s.70.

⁷Kepecioğlu Kâmil, *Kütük I*, s.48.

Numâniye Tekkesi

Hekimoğlu Ali Paşa tarafından 1689-1700 yıllarında bugünkü Çatalfırın Sertî'nde yaptırılmıştır. Oldukça büyük ahşap bir yapıdır. İkinci katı semâhâne iken daha sonra mihrap konması sonucu mescide dönüştürülmüştür⁸.

Selâmi Tekkesi

Yeşil semtinde Celveti Şeyhi Selâmi tarafından 17.Yüzyılın sonlarında yaptırılmıştır. Ahşap olarak inşa edilmiş yapının avlusunda bir çok mezar bulunmaktadır⁹.

Mısırî Dergâhı

Mısırî Dergâhı 17.Yüzyıl Bursa'sında yer alan en önemli dergahlardan biridir. Dergâhın kurucusu olan Niyazi-i Mısırî 1662'de Bursa'ya geldiğinde önce Ulucâmi yakınındaki medresede, Şehreküstü Mahallesi'nde bulunan ve Şeker Hoca Câmii'nde halkı irşât ile meşgul olmuştur. Ancak her geçen gün cemaatin artması nedeniyle Şeker Hoca Câmii küçük gelmeye başlayınca, müritlerinden olan Abdal Çelebi (ölümü 1679) adlı kişi kendisinden izin alarak bir dergah inşasına başlamıştır. İnşaatın tamamlanması 1670 yılını bulmuştur. Anılan yapı, tevhidhane, Mısırî için halvethane, derviş odaları ve bir mektepten oluşmaktadır¹⁰.

Enarî Dergâhı

17.Yüzyıl'da inşa edilen dergah, Reyhan Mahallesi civarında Narlı Mahallesi olarak bilinen yerde kurulmuştur. Dergâhın kurucusu, Seyyid Şeyh Mehmed Efendi el-Enarî'dir. Aynı yerde bir de câmi inşa ettiren Şeyh Mehmed Enarî halkı burada irşat etmeye devam etmiştir¹¹.

Nasûhi Dergâhı

Dergâh Şeyh Ali Alâeddin (ölümü 1608) tarafından 17.Yüzyılın başlarında Pınarbaşı civarındaki Filiboz Mahallesi'nde yapılmıştır¹².

⁸ Vakıflar III Bursa, s.393.

⁹ Baykal Kâzım, *Anıtlar*, s.142.

¹⁰ Şemseddin Mehmed, *Bursa Dergahları Yâdigar-ı Şemsî I-II*, haz.Mustafa Kara-Kadir Atlansoy, Bursa, 1997, .s.519,520.

¹¹ Öcalan Hasan Basri, *a.g.e.*, s.98.

¹² Şemseddin Mehmed, *a.g.e.*, 551.

Yakub Efendi Dergâhı

Bursa'nın Karaağaç Mahallesi'nde kurulmuştur. Dergâhın yeri önceden kilise iken I.Ahmed'in (1603-1617) izniyle burası Hacı Gaybi adlı bir kişi tarafından inşa edilmiştir. Şeyh Yakub Efendi'de dergahın ilk şeyhi olmuştur¹³.

Çarşamba Dergâhı

Ali Paşa Câmiî'nin doğu tarafında, 17.Yüzyılın sonlarında Şeyh Muhyiddin Efendi'nin oğlu Şeyh Mustafa (ölümü 1708) tarafından kurulmuştur. Şeyh Mustafa Efendi babasından icâzet aldıktan sonra burada Halvetî ayinleri yapmaya başlamıştır¹⁴.

Mevlevîhâne

Mevlevîhâne Karamanlı Cünûni Mehmed Dede (ölümü 1620) tarafından 17.Yüzyıl'da Pınarbaşı semtinde kurulmuştur. Yapı ahşap, avlusu geniş, ilâvelerle sura dayanan bir dergahtır. Önemli bir merkez olan bu yapı, Bursa'daki diğer dergahlara oranla daha büyüktür¹⁵.

At Pazarı (Dayıoğlu, Sürmeli) Hamamı

Emir Sultan vakfı olup, 1604 yılında inşa edilmiştir. Çifte hamamdır ve kadınlar kısmı ile erkekler kısmı aynı plan özelliği taşımaktadır¹⁶.

Eyne Bey Hamamı

1674 yılında Subaşı Eyne Bey tarafından yaptırılmıştır. Küçük boyutlu ve tek hamam sınıfındadır. Şehadet Câmi'ne gelir getirmesi için yapılmıştır¹⁷.

Boyugüzel Kaplıcası

Önceleri Bursalı Mustafa oğlu Mehmet Ağa'nın eviydi. 1645'de altı ve üstü çeşitli odaları ile hamama dönüştürülmüştür¹⁸.

¹³ Öcalan Hasan Basri, *a.g.e.*, s.121.

¹⁴ *A.g.e.*, s.90.

¹⁵ Baykal Kâzım, *Anıtlar*, s.73.

¹⁶ *Vakıflar III Bursa*, s.351.

¹⁷ *A.g.e.*, s.364.

¹⁸ Kepecioğlu Kâmil, *Kütük I*, s.49.

Abdal Köprüsü

Çekirge'deki Abdal Câmii hizasında Nilüfer Çayı üzerindedir. 1674'de Niyazi Mısırî'nin teşvikiyle Abdal Çelebi adında bir tüccar tarafından 45.000 kuruş harcamayla üç yılda inşa edilmiştir¹⁹.

Yeni yapılara ilişkin yukarıda anlatılanlar tablo halinde şu şekilde gösterilebilir.

17. Yüzyıl Bursası'nda İnşa Edilen Yapılar

A) Dini İşlevli Yapılar

Adı	Yeri	Yaptıran	Tarih
Selimzâde Câmii	Selimzâde Mahallesi	Selimzâde Mehmed	17.yy.Başı
Tahtalı Mescid	Hisar	Bilinmiyor	17. yy.Başı
Hüsameddin Mescidi	Temenye	Sultan Ahmed ²⁰	17. yy. başı
Yeni Kaplıca Mescidi	Yeni Kaplıca Karşısı	Yusuf Ağa	1680 civarı
Hamzabey Câmii	Hamzabey Mahallesi	Hamza Bey	1614
İsmail Hakkı Tekkesi	Tuz Pazarı	Şeyh İsmail Hakkı	17. yy. sonu
Ahmed Gazzî Dergâhı	Tahtakale	Ahmed Gazzi	1696
Numaniye Tekkesi	Çatalfırın	Hekimoğlu Ali Paşa	17. yy. sonu
Selâmî Tekkesi	Yeşil	Şeyh Selami	17. yy. sonu
Mısırî Dergâhı	Ulucami yakını	Abdal Çelebi	1669
Enarî Dergâhı	Narlı Mahallesi	Şeyh Mehmed el-Enarî	1676
Nasuhî Dergâhı	Filiboz	Şeyh Ali Alâeddin	17. yy. başı
Yakub Efendi Dergâhı	Karaağaç	Hacı Gaybî	17. yy. başı
Mevlevîhâne	Pınarbaşı	Cünûnî Mehmed Dede	17. yy. başı

¹⁹ Kepecioğlu Kâmil, *Kütük I*, s.27.

²⁰16. yüzyılda vefat eden Şeyh Hüsameddin Efendi anısına Sultan Ahmed tarafından yeniden inşa ettirilmiştir.

B) Sosyal Hizmet Yapıları

Adı	Yeri	Yaptıran	Tarih
At Pazarı Hamamı	Ahmed Daî Mahallesi	Bilinmiyor	1604
Eynebey Hamamı	Tahtakale	Ahmet Çavuş	1674
Boyu Güzel Kaplıcası	Çekirge	Mustafa bin Mehmed	1645
Abdal Köprüsü	Çekirge/Nilüfer Çayı	Abdal Çelebi	1674

17.Yüzyıl süresince inşa edilen 19 yapının %79'nu (15 tanesi) gibi büyük bir kısmını dini yapılar oluşturmaktadır. Dini yapıların da %40'ını câmi ve mescitler geri kalan %60'lık kısmını ise tekke ve zâviyeler meydana getirmektedir.

Bina edilen yapıların %21'lik (4 tanesi) diğer kısmını sosyal hizmet yapıları oluşturmaktadır.

Yeni inşa edilen yapıların bânilerinin, yani bu yapıları inşa ettiren kişilerin dahil oldukları toplumsal sınıf ya da tabakalara bakıldığında da ortaya ilginç bir manzara çıkmaktadır: Bu kişiler genellikle müderris, kazasker, tarikat şeyhi ve kentte bulunan zengin insanlardan oluşmaktadır. Bu da kentte yeni yapıların oluşumunda devletten çok kent yerleşikleri ve kentin ileri gelenlerinin etkili olduğunu göstermektedir.

17.Yüzyıl boyunca Bursa kentinde inşa edilen yapıların daha çok dini ve sosyal işlevli yapılar olduğu görülmektedir. Osmanlı Devleti kurulduğundan beri câmi ve dergâh inşa edildiği bilinmektedir. Ancak imparatorluğun genelinde meydana gelen olaylara ve dönemin sosyal koşullarına göz atıldığında ortaya farklı bir tablo çıkmaktadır. Devlet kuruluş döneminden itibaren tarikatları ve sûfi islâmı desteklemiştir. Tarikatlar, insanlar arasındaki beraberliğin sağlanması ve sünnî islâmın yayılması açılarından devlete hizmet etmişlerdir. Halk arasında da tarikatlar ilgi ve memnuniyetle karşılanmıştır. 17.Yüzyıl'a gelindiğinde süregelen bu düzen ve tutumlarda farklılıklar meydana gelmiştir. 16.Asrın sonlarından itibaren şeriatın ön plana çıkmaya başlamasıyla yöneticilerin ve

ulemânın da etkisiyle tarikatlara ve sôfi islama karşı var olan ılımlı tavır yerini katı bir davranış biçimine bırakmıştır²¹. Şöyle ki ılımlı ve geleneklerin de içinde yer aldığı sôfi islamin temsilcisi konumundaki Abdülmecid Sivâsî (ölümü 1639) ile saf ve katı islamı savunan Kadızâde Mehmed Efendi ve onların taraftarları arasındaki tartışma ve mücadeleler bu yüzyılda büyük boyutlara ulaşmıştır. Kadızâde Mehmed Efendi'nin IV.Murad üzerindeki etkisi de göz önüne alındığında kadızâdeliler hareketinin belirli bir süre toplumsal hayatı önemli ölçüde etkilediği söylenebilir.

Osmanlı sarayınca desteklenen kadızâdeliler gelenekten kaynağını alan semâ ve zikir gibi hareketleri tamamen reddetmişler bu eylemleri yapanları kâfir olarak nitelemişlerdir. Câmilerde verdikleri vaazlarla halkı kendi fikirlerine inandıran bu kişiler kısa zamanda fazla sayıda taraftar toplamışlardır. Belirli bir güce eriştikten sonra da tarikatlara ait tekke ve dergâhları basarak buralardaki insanları dövmeye başlamışlardır.

Bu hareket günlük hayatın bir parçası olan bireysel konuları dinin en önemli sorunuymuş gibi ele almıştır. Sigara içmek küfür müdür? Kaşıkla yemek yemek câiz midir? Gibi sorulara aranan yanıtlar hep olumsuz olmuş ve tutuculuk giderek artmıştır. 1630 ve 1680 yılları arasında İstanbul'da kadızâdeliler ve onların karşıtları olan tarikat mensupları arasında kanlı olaylar yaşanmıştır. Osmanlı sarayı durumun ciddiyetinin farkına vardktan sonra gerekli önlemler alınmış ve kadızâdelilerin etkisi azaltılmaya başlanmıştır²².

Yaşanan bu olaylar ile Bursa kentinde aynı dönemde oldukça fazla sayıda tekke ve derghâhın açılmış olması arasında nasıl bir bağ kurulabilir? Kadızâdeliler hareketinden önce Bursa'da kurulan tekke ve dergâhlar kentteki manevi hayatın etkinliğinin, kentteki tasavvuf kültürünün canlılığının göstergesidir. Dini ve kültürel hayatta belirli bir süre etkisini gösteren ve en belirgin özelliklerinden biri tarikat karşıtlığı olan, anılan gerici hareketin ardından, tarikatlara ait tekke ve dergâhların etki-tepki yasası çerçevesinde normalden fazla bir artış göstermesi beklenen bir sonuçtur.

²¹Oguzoğlu Yusuf, *Osmanlı Devlet Anlayışı*, İstanbul, 2000, s.63.

²²Zilfi C.Madeline, "Kadızâdeliler: Onyedinci Yüzyıl İstanbul'unda Dinde İhya Hareketleri", çev.Hulusi Lekesiz, *Türkiye Günlüğü*, sayı 58, İstanbul, 1999, s.65-67.

17.Yüzyıl'da Bursa'da yapılan Mısri Dergâhı ve dergâhın kurucusu olan Niyazi-i Mısri'nin yaşadıkları olayların ilişkisini ve akışını göstermesi açısından ilginçtir. 1661'de Bursa'ya gelen ve fikirlerini halka aktaran Mısri görüşleri nedeniyle bir kez Rodos'a iki kez de Limni'ye sürülmüştür. Onun sürgüne gönderilmesinin temel nedeni siyasi otoritenin tasavvufî hayatla ilgili olarak aldığı raks-u deverân (sesli zikir) yasağına karşı çıkması olmuştur. Limni'ye ikinci kez gönderilmesinin nedeni ise Nemçe Muharebesi konusunda siyasilerle ters düşmesidir²³. Bu olaylar İstanbul'da meydana gelen çekişmelerin Bursa'da da yansımalarını ortaya koymaktadır.

Bursa kentinde 17.yüzyıl'da tekke ve dergâh sayısındaki artış bu çerçevede değerlendirilmelidir. 16.Yüzyıl'da Bursa'da sadece 4 yeni dergâh²⁴ kurulmuşken bahsedilen dönemde yapılan tekke ve dergâhların sayısındaki artış da meydana gelen gelişmelerin ve yükselen değerlerin göstergesidir. Bu dönemde yeni kurulan tekke ve dergâhlardan ikisi celvetî, biri mevlevî geri kalanı ise halvetî tarikatına ait yapılardır. Buradan da anlaşılacağı gibi halvetîlik en fazla ilgiyi gören tarikat olmuştur.

Bu asır boyunca ticari yeni bir yapının inşa edilmemiş olması da ilgi çekicidir. 15 ve 16. Yüzyıllar'da yapılan hanlar ve çarşılar bu dönemde ticaret ilişkilerinin gereksinimlerini karşılayabildiği için yeni yapılara ihtiyaç duyulmadığını düşünmek yanlış olmaz. Zaten bu dönemde imparatorluğun genelinde ekonomik bir gerileme yaşanmış, Safevi devletiyle yapılan savaşlar da İran'la yapılan ipek ticaretini olumsuz yönde etkilemiş ve ipek ticaretinin merkezi olan Bursa'nın ticaret hacminin küçülmesine neden olmuştur. Ayrıca celâli isyanlarının neden olduğu güvensiz ve istikrarsız ortam da kentin ekonomik açıdan gerilemesine yol açmış, bu gerileme de kentin fiziksel yapısında kendini göstermiştir.

B.Onarımlar

Osmanlı sistemi dini, beledi ve sosyal hizmetlerin çoğunu, kişilere ve bazen de sultanlara ait vakıflar aracılığıyla sürdürmektedir. Toplum hayatında

²³Kara Mustafa, *Niyazi-i Mısri*, Ankara, 1994, s.13.

²⁴Bu dergâhlar, Pir Emir Zaviyesi (Dergâhı), Üftâde Dergâhı, Abdü'l-mümin Dergâhı ve Karabaş Dergâh'larıdır.

önemli yer tutan bu işlerin sorunsuz ve sürekli olarak devam edebilmesi için, vakıf gelirlerinin de düzenli olarak toplanması gerekmektedir. Câmî, mescid, imaret, medrese, köprü gibi vakıf eserler zaman içinde yıpranıp zarar görmekte ve bu yapıların tamir edilmesi gerekmektedir. Aynı şekilde sayılan vakıf eserlerin çoğunun gelirini, han, dükkan ev gibi yine tamir edilmesi gereken akarlar oluşturmaktadır.

Vakıf eserlerin ve vakıf akarlarından olan gayr-ı menkul malların tamiri konusunda en önemli detay şüphesiz tamir için gereken para yani finansman sorunudur. Bu nedenledir ki vakıf malın tamiri, amaçlanan bütün hayır işlerinden önce gelir. Vakıf eserlerinin tamirini vakıf mütevellileri tek başlarına yapabilecekleri tasarrufları arasında kabul etmişlerdir. Öyle ki vâkıfın yani vakfeden kişinin tamiratla ilgili bir şartı bulunmasa bile durum değişmez ve yapı mütevellinin inisiyatifi ile onarılır. Çünkü vakfın amaçları arasında yapılan hizmetin sürekliliği önemli yer tutar²⁵.

Vakıf eserleri ve gayr-ı menkullerinin onarılması belirli bir prosedür içinde gerçekleştirilmektedir. Öncelikle ilgili yapının tamir edilmesi konusundaki istek genellikle müteveli tarafından mahkemeye bildirilirdi: Örneğin Ümmühan Hatun tarafından Mahalle mescidinin imamına vakf olunan ev zaman içinde harap olmuştur. Anılan vakfın hem mütevellisi hem de evin kullanıcısı durumundaki kişi tamir için başvuruda bulunmuştur²⁶.

Kadı tamir isteği üzerine yapının keşif için ilgili mahalle bilirkîşi heyeti gönderirdi. Bilirkîşi heyeti, nâib, mimarbaşı, ehl-i vukuf (konu ile ilgili bilgi sahibi kişiler) ve üstad-ı ebniye gibi kişilerden oluşurdu²⁷.

²⁵ Akgündüz Ahmet, *a.g.e.*, s.316,317.

²⁶BŞS, B-68/15b.

²⁷ Örnek için bkz. BŞS, B-60/5b. Bir başka örnekte ise Bâb-ı Zemîn mahallesindeki mescidin müezzine vakfedilen evin zaman içinde tamire ihtiyaç göstermesi sonucunda müteveli tarafından yapılan başvuru Mevlana İbrahim Efendi, hassa mimarı İbrahim bin Abdülgani ve konu hakkında bilgisi olan kişilerin inceleme yapmaları için gönderilmeleriyle sonuçlanmıştır. Belge için bkz.B-68/32b.

Bilirkişi heyeti yapının tamire ihtiyaç duyulan kısımlarını ve bu iş için yapılacak harcamayı kadiya bildirirdi. Tamir için gerekli parayı vakıf, gelirleri yetiyorsa kendisi karşılardı²⁸.

Vakıf eserinin ya da vakfa ait gayr-ı menkulun tamirinde harcamalar için gerekli paranın temininde kullanılan başka bir uygulama daha vardır. Bu uygulama özellikle, han, ev, dükkan, hamam gibi kiraya verilebilen yapılar için geçerlidir. Vakfın kiracısı olan kişi tamiri gereken yapının onarım masraflarını karşılamakta ve bunu kira bedeli yerine saymaktadır. Yani onarım masraflarını kiradan kesmektedir²⁹.

Bazı durumlarda kullanılan yapının onarım gerektirdiğini mütevellie bildiren kiracı vakfın içinde bulunduğu ekonomik koşullar nedeniyle olumsuz yanıt alabilmektedir. Bu gibi hallerde kiracı tamir masraflarını karşılamakta ve mahkemeden bu masrafların doğrulanmasını istemektedir. Bu gibi başvurularda

²⁸Vakfın parasının tamir için yeterli olmadığı bazı durumlarda rakabe denilen uygulamaya başvurulurdu. Vakıf rakabe uygulaması yapacaksa, bunu kadiya belirtirdi. Kadı ise tamir isteginin yanı sıra rakabe istegini de İstanbul'a bildirir, İstanbul'dan onarım izninden ayrı olarak rakabe uygulaması için de ferman gelirdi. Rakabe uygulaması, kısaca vakfın bir vakıf eserinin ya da akarının tamir masraflarını karşılayana kadar görevlilerinin (mürtezikanın) maaşlarını vermemesi olarak tanımlanabilir. Rakabe süresi, 6 ay, 1-1,5 ya da 2 yıl olabilir. Önemli olan onarım işi için gerekli paranın karşılanmasıdır. Mütevellinin rakabe uygulamasında en önemli fonksiyonu tamir faaliyetinin en kısa sürede ve en az harcamayla yapılmasını sağlamaktır. Görüldüğü gibi, vakıf sisteminde tamir faaliyeti vakıf görevlilerinin ücretlerinden önde gelmektedir. Bkz. Hızlı Mefâil, "Osmanlı Vakıf Sisteminde Rakabe", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c.VI, sayı 6, Bursa, 1994, s.55,58. Ancak incelediğimiz defterlerde herhangi bir vakıf eserin bu sistem kullanılarak tamir edildiğini gösteren belgeye rastlamadık.

²⁹ BŞS, B-97/23a. Örneğin, 1687 tarihli bir belgede Şeker Hoca Mahallesi'nden Ümmühan Hatun oturduğu vakıf evinin zamanla harap olması nedeniyle mütevelliden evin tamir ettirilmesini istemiş, ancak vakfın onarımı gerçekleştirmek için yeterli parası olmadığı için Ümmühan Hatun kiracısı olduğu evin onarımını kendisi yaptırmış. Daha sonra harcadığı paranın belirlenip kiradan düşülmesi için mahkemeye başvurmuştur. Mimarbaşı Hacı Mustafa ve ehl-i vukûf bahsedilen eve giderek yapılan onarımları belirlemişler ve bu iş için harcanabilecek tutarı hesaplamışlardır.

yukarıda anlatılan onarım prosedürü işlemektedir. ³⁰. Bu uygulama özellikle, han, ev, dükkan, hamam gibi kiraya verilebilen yapılar için geçerlidir. ³¹. Bu konu ile ilgili Haziran 1636 tarihli iki belge detaylı ve aydınlatıcı bilgiler vermektedir. Onarım işleminin hangi süreçlerden geçerek tamamlandığına bakacak olursak ilk önce başvuran kişinin kimliğinin belirtilmesi gerekir. Bu belgede tamir başvurusunu yapan kişi 17. yüzyıl Bursası'nın seçkinlerinden birisidir.

“Kemalzâde Mehmed Efendi’nin Hücetleridir.

Mahrûse-i Bursa’da Hoca Alioğlu Mahallesi’nde sâkin zümre-i müderrisînden Molla Mehmed Efendi ibn Kemaleddin meclis-i şer’îye gelib takrîr-i kelâm edüb ...”

Bu kısmı takip eden bilgi konunun tanımlanmasıdır: Anlatıldığına göre müderris efendi Medîne-i Münevvere vakfına ait bir evde kira ile oturmaktadır. Zaman içerisinde ev tamire gereksinim göstermeye başlamıştır. Ancak vakıflarla ilgili sorun burada da kendini göstermektedir. Dönemin ekonomik koşulları nedeni ile vakıf, sahip olduğu gayr-i menkulü tamir ettirebilecek nakitten yoksundur. Bu durumda çözüm, evi kiralayan kişinin (bizim örneğimizde bu kişi *zümre-i müderrisînden Molla Mehmed Efendi ibn Kemaleddin*'dir) kira bedeli karşılığında tamiri üstlenmesidir. Ancak kira karşılığında tamiri üstlenme vakıfların Osmanlı sosyo-ekonomik yapısında oynadıkları rol nedeniyle sadece kiracı ve mütevellî arasında çözülebilecek bir konu değildir. Diğer vakıf işlemlerinde de olduğu gibi *devletin* müdahalesi söz konusudur. Anılan dönemde herkes tarafından bilindiği açık olan bu durum, tamir için yapılan harcamaların merkezin temsilcileri tarafından keşif edilmesi isteğinde kendini açıkça göstermektedir.

“...mahalle-i merkûmede vâki’ Medîne-i Münevvere âli münevver evkâfından inde’l-ahâlî ve’l-cirân ma’lumu’l-hudûd olan menzile ücret-i mu’accele ve icâre-i müeccele ile mutasarrıf olub lâkin menzil-i mezbûr mürûr-u zaman ile köhne ve virân olub taraf-ı vakıfdan tamire müsâde olmamağın kendü malım ile mahal-li harâbın tamir ve müceddeden ba’z binâ ihdâs edüb sarf olunan

³⁰ BŞS, B-68/47 a.

³¹ BŞS, B-68/44 a.

meblağ icare-i mu'acceden mahsûb olmak üzere mütevellî-i vakıfdan izin taleb ettiğimde vakfa zararı olmayıp enfa'ı zâhîr olmakla mütevellî-i vakıf dahî izin verüb ben dahî tecdîd ve ta'mîr etmiştim hâlen kibel-i şer'îden üzerine varılıb tahmîn-i sahîh ile ta'mîr ve tecdîd olunan binanın sarf olunan meblağa tahammûlî keşif ve tahmîn olunmak taleb ederim dedikde ..."

Bu tür bir keşif isteğinin sonucunda hemen her zaman mahkemeden bir görevli (naib) ve konu ile ilgili kişiler keşif yapmak için gönderilmektedir.

Bizim örneğimizde *konu ile ilgili kişiler* mimar İbrahim bin Abdülgâni ile kimlere işaret ettiği çok açık olmamakla beraber bilirkşi anlamına gelen *ehl-i vukûf* , bina ustaları (erbâb-ı ebniye) ile çatı ustaları (erbâb-ı sukûf)'dan oluşmaktadır. Burada bahsedilen kişilerden sadece mahkeme görevlisi ile mimarın kimlikleri açıkça belge içinde belirtilmekte, diğerlerinin meslekleri ile kimseye düşmanlıkları olmayan kişiler (bîgarez) olduğu söylenmektedir.

"...savb-ı şer'îden hâlen bâb nâibi olan 'umdetü'l-müderrişîn Mevlânâ Mehmed Efendi ibn Durmuş irsâl olunub ol dâhî hâssa-i mîmar olan İbrahim bin Abdülgâni ve zeyl-i kitâbta muharrerî'l-esâmî olan bîgarez ehl-i vukûf ile erbâb-ı ebniye ve sukûf ile menzil-i mersûma varib nazar eylediklerinde fi'l-vâki' menzil-i mezbûr ta'mîr ve tecdîd olunmuş bulunub müşâhade olundukda ..."

Keşif için gidenler gelecekteki tarihçilere belge bıraktıklarının farkında olmadan yapılan tamiratı tüm ayrıntıları ile kayda geçirmektedirler. Müderriş Mehmed Efendi mülkiyeti kendisine ait olmasa da bahçesinde çeşmesi, fırını ve havuzlu şadırvanı bulunan geniş bir evde yaşamaktadır. Bu belgede konu edilmese bile muhtemelen köle/hizmetçileri de vardır. Belgenin ayrıntıları mimarlık tarihi için oldukça zengin bilgilerle doludur. Yapılan tamir ile ilgili bilgilerde evin tamir edilen/yeni yapılan kısımlarının isimleri ve ölçüleri ile beraber harcamanın miktarı da verilmektedir. Ancak burada keşif isteyen kişi ne kadar harcama yaptığını belirtmediği için (en azından bu bilgi belgeye yansımamıştır) bilir kişinin tahmin ettiği miktarın gerçek piyasa fiyatlarını mı yansıttığı, yoksa zaten harcanmış miktarın evin tamir edilen kesimlerine rastgele mi atfedildiği sorusu yanıtız kalmaktadır.

“...birbirine muttasıl olub müceddeden binâ olunan iki beyt-i suflînin sakfı tûlen yirmi iki zirâ’ ve ‘arzen on zirâ’ behesâb-ı şatrancı iki yüz yirmi zirâ’ olub sakf-ı mezbûrun tahta direğine mismâr ve kiremidine üstâdiye ve müşâkkatâsiyle beher zirâina altmışar akçeden on üç bin iki yüz akçe ve önünde vâki’ tûlen on beş zirâ’ ve ‘arzen beş zirâ’ behesâb-ı şatrancı yetmiş beş zirâ’ duvar-ı cedîdin cümle harcıyla her zirâina kırk beş akçeden üç bin üç yüz yetmiş beş akçe ve ... cümle harcıyla iki bin dört yüz akçe ve iki pencerenin demirlerine ve tahta kapakları üzerlerine ve bahariyyesine cümle iki bin dört yüz akçe ve matbah ocağının müceddeden duvarı binasına ve tuğla döşemesine iki bin beş yüz akçe ve duvar sıvasına ve badanasına bin iki yüz akçe vâki’i bâb-ı cedîde cümle levâzımına üç yüz ellîşer akçeden bin ellî akçe ve iki fırının ta’mirine iki bin akçe ve müceddeden tahta... cümle harcıyla bin beş yüz akçe ve revak kapısından matbah kapısına gelince olan muhavvatanın seddine ve karşı taşına ve bina karşısına dört bin akçe ve matbah önünde vâki’ olan çeşmenin havuzuna ve âb-ı râhına iki bin beş yüz ve fırın yanında müceddeden ihrâc olunan iki havuzuna ve râh-ı âbına iki bin beş yüz akçe ve bağçe tarafında olan trabuzânına altı bin yüz akçe ve zîr-i zemîn üstünde olan eski sofanın karşı ta’mirine ve zîr-i zemîn termîmine bin akçe ve ona muttasıl olan kenefhânenin kapısına ve demir penceresine bin beş yüz akçe ve cânib-i garbîde olan köhne hücrenin sakf-ı tecdîdine ve dolma (tolma) duvarına ve kapısına ve demir penceresine beş bin akçe ve sofa önünde olan seddin binasına ve karşı taşına ve bina ve ferraşına altı bin akçe ve sofa mukabelesinde ihdâs olunan şadırvanın cem’i râh-ı âbına ve mermer havuzuna beş bin akçe ve kenarında olan köhne trabuzanına sekiz yüz akçe ...”

Bu yapıda gerçekleştirilen onarımlar ve onarım harcamaları şu şekilde sıralanabilir:

1-Birbirine bitişik 2 tek katlı evin , boyu 22 zirâ (16.5 m)³² eni 10 zirâ (7.5m) toplam alanı 220 zirâ (123 m²) olan çatılarının her

³²Belgede bu uzunluk 22 zira olarak geçmektedir. Zirâ Osmanlılarda orta parmaktan dirseğe, parmakların ucundan omuza ya da kollar iki yana açıldığı zaman sağ elmden sol elin

metresinin tahta direği, çivisi, kiremidi, usta ve işçi ücretleri için 60 akçeden toplam 13.200 akçe.

2-Evlerin önünde bulunan, boyu (yüksekliği) 15 zirâ (11 m), uzunluğu 5 zirâ (3.75 cm) ve alanı 75 zirâ (56 m²) olarak yeni inşa edilen duvarın tüm masraflarıyla her zirâna 45 akçeden 3375 akçe.

3-Avlu duvarının her zirâna 45 akçeden toplam 2400 akçe.

4-İki pencerenin demirlerine, tahta kapaklarına toplam 2400 akçe.

5-Mutfakta bulunan ocağın duvarının yeniden inşası için, tuğla döşemesine 2500 akçe, duvarın sıvası ve badanasına 1200 akçe.

6-Mutfak kapısının yenilenmesine diğer giderleri ile 350 akçeden 1050 akçe ve toplam 4750 akçe.

7-Fırının tamirine 2000 akçe, tahta küreklerine 1500 akçe toplam 3500 akçe.

8-Avlunun seddine ve karşı taşına, 4000 akçe.

9-Mutfağın önündeki çeşmenin havuzuna ve su yoluna 2500 akçe.

10-Fırının yanında yeni olarak inşa edilen havuza ve su yoluna 2500 akçe.

11-Bahçe tarafındaki trabzana 6100 akçe.

12-Girişteki eski sofanın tamirine ve zeminin düzenlenmesine 1000 akçe.

13-Girişte bulunan tuvaletin kapı ve demir penceresine 1500 akçe.

parmakları ucuna kadar olan uzunlukları gösteren bu nedenle kullanıldığı yere göre ölçüsü değişebilen uzunluk birimidir. Belgede geçen zirâ mimarlıkta kullanılan zirâdır ve metrik sisteme göre 75.8 cm kabul edilmektedir. Belgede geçen ölçüyü hesaplamalarda kolaylık olması açısından biz 75.8 cm yerine 75 cm. olarak kullandık.

14-Batı tarafındaki eski odanın çatısının yenilenmesine, dolma duvarının onarımına, kapı ve penceresinin yenilenmesine 5000 akçe.

15-Sofa önündeki seddin inşasına, inşatın temizlenmesine 6000 akçe.

16-Sofanın karşısında yapılan şadırvana, su yoluna ve havuzunun onarımına 5000 akçe.

17-Havuzun kenarındaki eski trabzanın tamirine 800 akçe.

Toplam Harcama: 57.825 akçe.

"...cem'an elli dokuz bin dört yüz yetmiş beş akçe harc ve sarf olunmuş bulunub ve'l-hâsıl bu cümlelerin tecdîd ve ta'mîrine ve termîmine tahmîn-i sahîh ile meblağ-ı mezbûr ancak vefâ eder noksanı ile mümkün değildir deyû mimar-ı mezbûr ve sâir ebniye ve sukûfe vukûfu olan bîgarez müslümânlar ber vehc-i vifâk icmâ' ve ittifâk eylediklerini mevlana-i muşârun ileyh mahallinde ketb ve tahrîr ve ba'dehû meclis-i şer'îye gelib 'âli vukû'a haber vermeğin mâ hüve'l-vâki'bi't-taleb ketb olundu tahrîren fî'l-yevmi hâmis-i 'aşar fî şehri Ramazan lisene 1045""³³

Belgede toplam harcama elli dokuz bin dört yüz yetmiş beş akçe olarak belirtilmektedir. Biz bu harcamaları topladığımızda 57.825 akçelik bir tutarla karşılaştık. Arada yaklaşık 1500 akçelik bir fark ortaya çıkmaktadır. Bu hesapta yapılan bir hata olabilir.

Onarımı anlatılan bu tarz bir ev herkesin rahatlıkla yaşayabileceği türden bir yer değildir. Çalışmamız içindeki diğer örnekler bu durumu gösterir niteliktedir.

Aynı konuda adı geçen kişinin yaptığı bir başka başvuru bu defa daha dar kapsamlı bir tamir işlemini göstermektedir³⁴:

³³BŞS, B-60/5a. Belge için bkz. Ek XI.

³⁴"Mahrûse-i Bursa'da vâki' merhum Hoca Alioğlu Mahallesinde sâkin olan fahrû'l-müderrişîn Mevlana Mehmed Efendi bin Kemaleddin meclis-i şer'îye gelib takrîri-i kelâm edüb mahalle-i

merkûmede vâki' Medîne-i Münevvere vakfından lede'l-ahâlî ma'lumu'l-hudûd olub ücret-i mu'accele ve her şehir almış akçe icâre-i müeccele ile mutasarrıf olduğum menzilin taşra selamlığı mürûr-u eyyam ile haraba müşerref olub taraf-ı vakıftan ta'mire müsâ'ade olmamağın kendi malım ile mahall-i harâbın ta'mir ve menzil-i mezbûra münâsib ba'z bina ihdâs edüb ta'mirine sarf olunan meblağ ücret-i mu'accesine mahsûb olmak üzere mütevelliden izin talep eylediğimde vakfa zararı olmayıb enfa'ı zâhir olmakla müteveli-i vakf izin verib bendâhî tecdîd ve ta'mir etmişdim hâlen kibel-i şer'iden üzerine varılıb ta'mir ve tecdîd olunan binânın sarf olunan meblağa tahammuli tahmîn-i sahih ile keşf ve tahmîn olunmak taleb ederim dedikde savb-ı şer'iden bi'l-fi'il bâb nâibi olan 'umdetü'l-müderrişin Mevlana Ahmed Efendi irsal olunub ol dâhî hâssa-i mimar olan Üstad İbrahim Abdülgani ve zeyl-i kitâbda muharrerî'l-esâmî olan ahâlî-i vukûf ve erbâb-ı ebniye ve sukûf ile menzil-i mezbûra varib mu'âyene ve müşâhede eylediklerinde fi'l-vâkî zikr olunan selamlık vech-i makbûl üzre ta'mir ve tecdîd olunmuş bulunub ber nehc-i mu'tâd müşâhede ve hesâb olundukda fevgânî eski odanın tahtında taraf-ı tarîkde bina olunan duvar-ı cedîd tûlen yirmi bir zirâ' ve 'arzen dört zirâ behesâb-ı şatrancı seksen dört zirâ' olub her zirâna cümle harcıyla kırkar akçeden üç bin üç yüz altmış akçe ve üstünde olan dolma duvar tûlen on iki ve 'arzen dört cem'an kırk sekiz zirâ' her zirânın kirecine ve sıvasına elli beşer akçeden iki bin dört yüz akçe ve iki camına dört yüz akçe ve müceddiden bina olunan fevgânî odanın cidâr-ı erba'ası tûlen yirmi sekiz ve kadden üç behesâb-ı şatrancı cem'an seksen dört zirâ' olub cümle harcıyla her zirâna kırk akçeden üç bin üç yüz altmış akçe zikr olunan odanın ve ona muttasıl şehnişîn ve sofanın sakf-ı cedîdi tûlen on yedi ve 'arzen sekiz zirâ' cem'an yüz otuz altı zirâ' sakfın beher zirâna tahta direğine ve mismarına ücret-i muşâkkata ve neccârına elli beşer akçeden altı bin sekiz yüz akçe ve döşemesine bin dört yüz akçe masândırasına(?) bin sekiz yüz akçe ve üç aded demirli pencerelerine bin altı yüz elli akçe ve şehnişîn ve sofanın taban direklerine ve tahta döşemesine teksibine ve bkl kireç sıvasına bin beş yüz akçe uc (üç) pencerelerine ve çarçeve kapaklarına ve sâir harcına iki bin dört yüz akçe ve sofa önü ve eski odanın tuğla döşemesine bin akçe ve sofa önünde olan üç dikme direğe ve iki nişine dört yüz akçe ve fevkânî iki odanın altında olan beyt-i suflînin kapısına ve pencerelerine ve ocağına ve kara sıvasına ve badanasına üç bin sekiz yüz akçe ve kârhânenin sakfı ta'mirine ve pencerelerine ve duvarı termîmine ve iki dolab-ı cedîde dört bin akçe ve kârhânenin önünde olan hamr-ı sofanın binasına ve muhavvatanın karşı taşına ve firâşına iki bin beş yüz akçe ve iki nişine üç yüz akçe ve eski ahırın sakfını tesviye için vaz' olunan direklere altı yüz akçe ve müceddeden vaz' olunan sokak kapısına ve tarasasına iki bin beş yüz akçe cem'an kırk beş bin sekiz yüz yetmiş akçe harc ve sarf bulunub noksan ile mümkün olmadığını mimar-ı mezbûr ve sâir ahâlî-i vukûf

Belgede anlatılan tamirler ve yapılan harcamalar şunlardır:

1-İkinci kattaki eski odanın altında yol tarafında inşa edilen yüksekliği 21 (15.7 m) uzunluğu 4 (3m) ve alanı 84 (63 m²) zirâ olan duvarın her zirâna tüm harcamalarıyla 40'ar akçeden 3360 akçe.

2-Bahsedilen eski odanın üstündeki boyu 12 (9 m), eni 4 (3 m) ve alanı 48 (36 m²) zirâ dolma duvarın her zirânın kirecine ve sıvasına elli beşer akçeden 2400 akçe.

3-İki cama 400 akçe.

4-Yeni olarak inşa edilen üst kattaki odanın dört tarafı (çevresi), boyu 28 (21 m) eni 3 (2.25 m) toplam alanı 84 (63 m²) zirâdır. Tüm harcamalarıyla her zirâ 40 akçeden 3360 akçe.

5-Anlatılan yeni olarak bina edilen odaya bitişik, şehnişin ve sofanın, inşa edilen yeni çatının tahta direğine, çivilerine, marangozuna ve yapı ustasına 55'er akçeden 6800 akçe, şehnişin ve sofanın döşemesine 1400 akçe, ... 1800 akçe, 3 demirli penceresine 6150 akçe, şehnişin ve sofanın direklerine, tahta döşemesine, kireç sıvasına 1500 akçe, 3 pencerenin çerçeve ve kapaklarına 2400 akçe.

6-Sofanın önünde bulunan 3 dikme direğe, iki nişine 400 akçe.

7-Üst kattaki iki odanın, alt katındaki kapı ve pencerelere, ocağına, buranın kara sıva ve badanasına, 3800 akçe.

8-Ev ile bitişik küçük iş yerinin (kârhâne), çatısının tamirine, pencerelerinin ve duvarlarının onarımına, yeni eklenen 2 dolaba, 4000 akçe.

9-İş yerinin önünde olan sofanın inşasına ve avlunun karşı taşına 2500 akçe, avlunun iki nişine 300 akçe.

10-Ahırın çatısının güçlendirilmesi için konulan direklere 600 akçe.

icmâ' ve ittifak eylediklerini mevlana-i mezbûr mahallinde ketb ve tahrîr idüb ba'dehû meclis-i şer'îye gelib âli vukû'a haber vermeğin mâ vaka'a bi't-taleb ketb olundu tahrîren fî evâsıd-ı Ramazan 1045 ." BŞS, B-60/5b. Belge için bkz Ek XII.

11-Yenilenen sokak kapısına 2500 akçe.

Toplam:44.500 akçe.

Bu onarım kaydında da belgede kaydedilen toplam (45.870 akçe) ile bizim bulduğumuz toplam arasında 1370 akçelik bir fark ortaya çıkmıştır. Her onarımda kayda geçmeyen ve dolayısıyla da bizim haberdar olmadığımız bir miktar ödeme gerçekleştirilmektedir. Her hesaplama da hata yapılmış olabileceği düşüncesi sağlıklı bir yaklaşım değildir. Burada söz konusu olan fark muhtemelen yapılan işlemin sonucunda mahkemece alınan bir harçtır. Ancak yine de belirli bir ihtiyat payı bırakmanın gerekliliğine inanıyoruz.

Onarım faaliyetlerinin işleyişi konusunda bilgi verildikten sonra 17.Yüzyıl'da Bursa'sının kentsel dokusunda meydana gelen değişimleri gösterebilecek tamir kayıtlarını incelemek yerinde olacaktır. Ancak unutulmaması gereken bu yapıların vakıf olması nedeniyle onarımlarının resmi kayıtlara geçmesine karşılık kişilerin özel mülkiyetinde bulunan yapıların da tamir ve inşa edilmiş olabileceğidir. Bu konuda ancak onarım ve inşa konusunda bir anlaşmazlık olduğunda özel mülkiyete ait yapılar hakkında bilgi sahibi olabilmekteyiz.

17.YÜZYIL'DA ONARILAN YAPILAR³⁵

Yapının Adı	Onarım Tarihi	Onarım bilgileri
Alâeddin Paşa Câmii	1635	Kubbesinin kurşunları 6291 akçeye tamir edilmiştir ³⁶
At Pazarı Mescidi	1644	80.000 akçeye harap halde iken tamir edilmiştir ³⁷ .
Çırağ Bey Mescidi	1677	2910 akçeye tamir edilmiştir ³⁸ .

³⁵ Bu tabloda yer alan onarım bilgileri şu eserlerden derlenmiştir: Kepecioğlu Kamil, *Kütük I-II-III-IV, Vakıflar III Bursa*, Baykal Kâzım, *Anıtlar*.

³⁶Kepecioğlu Kâmil, *Kütük I*, s.59,. Krş. BŞS 232/106.

³⁷A.g.e., s.196,. Krş. BŞS 11/234.

³⁸A.g.e., s.340. Krş. BŞS 23/107.

Demirtaş Câmii	1678	Müezzine ait odalar ve helaları 52.300 akçeye tamir edilmiştir ³⁹ .
Ebu İshak Kazerûni Mescidi	1655	Mescidin kapısı 4125 akçeye tamir edilmiştir ⁴⁰ .
Emir Sultan Câmii	1604	Câmi pencereleri, minber ve mahfeli 24.000 akçe harcanarak tamir edilmiştir ⁴¹ .
Emir Sultan Câmii	1617	Câmi ve türbenin tavanı ve kapıları 26.775 akçe harcanarak tamir edilmiştir ⁴² .
Emir Sultan Câmii	1670	Câminin 4 kubbesi, saçaklar üzerine döşenen kurşunları 337.140 akçe harcanarak tamir edilmiştir ⁴³ .
Ertuğrul Mescidi	1613	Celâli isyanları sırasında yanmış, 17.122 akçe harcanarak tamir edilmiştir ⁴⁴ .
Hamzabey Câmii	1687	Câmi bu tarihte kapsamlı olarak tamir edilmiştir ⁴⁵ .
Hoşkadem Makremevi Mescidi	17.YY.Başı	1607 Celâli isyanlarında tamamen yanmış 24.000 akçe harcanarak tamir edilmiştir ⁴⁶ .
Köseler Câmi	1615	Celâli olayları sırasında zarar görmüş 3500 akçe harcanarak tamir edilmiştir ⁴⁷ .

³⁹Kepecioğlu Kâmil, *Kütük I*, s.369. Krş.BŞS 326/60.Ayrıca bkz. *Vakıflar III Bursa*,s.44-46.

⁴⁰A.g.e., s.421. Krş.BŞS 302/21.

⁴¹A.g.e.,s.36. Krş. BŞS 29/210

⁴²Kepecioğlu Kâmil, *Kütük II*, s.38. Krş. BŞS 231/117.

⁴³A.g.e., s.39. Krş. BŞS 301/93.

⁴⁴A.g.e., s.45. Krş. BŞS 222/51. Ayrıca bkz. *Vakıflar III Bursa*, s.57.

⁴⁵Baykal Kâzım, *Anıtlar*, s.35. Kepecioğlu Kâmil, *Kütük II*, s.179.

⁴⁶A.g.e.,s.285.

⁴⁷Kepecioğlu Kâmil, *Kütük III*, s.127. Krş. BŞS 228/63.

Orhan Câmii	1636	Zamanla harap olan yapı 15.000 akçe harcanarak tamir edilmiştir ⁴⁸ .
Selçuk Hatun Câmii	1616	Celâli isyanları sırasında yandığından 100.300akçe harcanarak tamir edilmiştir ⁴⁹ .
Seyfüddin Mescidi	1629	Celâli isyanları sırasında tamamen yanmış 6630 akçe harcanarak tamir edilmiştir ⁵⁰ .
Yeşil Câmi	1632	Câminin kubbelerinin çürüyen kurşunları 162.800 akçe harcanarak tamir edilmiştir ⁵¹ .
Yeşil Câmi	1645	Câminin su yolları ve avlu duvarları onarılmıştır ⁵² .
Yeşil Câmi	1684	Câmin orta kubbesi ve mihrab kubbesi 120.773 akçe harcanarak tamir edilmiştir. ⁵³
Yıldırım Câmii	1618 1634 1640	Câminin kubbelerinin kurşunları onarılmıştır ⁵⁴ .
Yıldırım Dârüşşifası	1617	Çatısı, odaları ve kileri 26.699 akçe harcanarak tamir edilmiştir ⁵⁵ .

⁴⁸Kepecioğlu Kâmil, *Kütük IV*, s.32.

⁴⁹A.g.e.,s.141. Krş. BŞS 229/14.

⁵⁰A.g.e., s.149. Krş. BŞS 235/294.

⁵¹A.g.e., s.365. Krş. BŞS 236/78. Ayrıca bkz. *Vakıflar III Bursa*, s.216-227.

⁵²A.g.e.,s.366. Krş BŞS 265/72.

⁵³Kepecioğlu Kâmil, *Kütük IV*, s.368. Krş. BŞS 325/32.

⁵⁴A.g.e.,s.393, 394. Krş. BŞS 231/80, 252/104, 361/110. Ayrıca bkz.Baykal Kâzım, *Anıtlar*, s.155.

⁵⁵A.g.e., s.396.

Demirtaş Muallimhanesi	1615	Yapının çatısında çürüyen kurşunları 12.500 akçe harcanarak tamir edilmiştir ⁵⁶ .
Emir Hanı	1674'ten sonra	1674 depreminde hanın kuzey tarafı yıkılmış 90.000 akçe harcanarak onarılmıştır ⁵⁷ .
Hamzabey Mektebi	1679	Zamanla harap olan mektep 50.230 akçe harcanarak tamir edilmiştir ⁵⁸ .
Isabey Hanı	1675'ten sonra	1675'te Basmacılar Çarşısı'nda meydana gelen yangın sırasında zarar görmüş. 220.000 akçe harcanarak tamir edilmiştir ⁵⁹ .
Kökçüler Çarşısı	1639	Çatısı kurşun kaplı iken mütevellî vakfın parası kalmadığından kurşunları satmış. Bu olaydan sonra 51.820 akçe harcanarak çatı tekrar kurşun kaplanmıştır ⁶⁰ .
Irgandı Köprüsü	1632	Köprünün ayakları ve üzerindeki dükkanlar 3160 akçe harcanarak tamir edilmiştir ⁶¹ .
Koza Hanı	1670	Hanın çatısındaki kurşunlar tamir edilmiştir. ⁶²
Kükürtlü Kaplıcası (Büyük)	1682	Hamam 128.450 akçe harcanarak kapsamlı bir şekilde tamir edilmiştir ⁶³ .
Kükürtlü Kaplıcası (Küçük veya Kadınlar)	1680	Hamam harap olduğundan 63.450 akçe harcanarak tamir edilmiştir ⁶⁴ .

⁵⁶Kepecioğlu Kâmil, *Kütük I*, s.370. Krş. BŞS 221/76.

⁵⁷A.g.e., s.23. Krş. BŞS 316/121.

⁵⁸Kepecioğlu Kâmil, *Kütük II*, s.188. Krş. BŞS 276/52.

⁵⁹A.g.e., s.336. Krş. BŞS 301/37.

⁶⁰Kepecioğlu Kâmil, *Kütük III*, s.223. Krş. BŞS 361/71.

⁶¹Kepecioğlu Kâmil, *Kütük II*, s.192. Krş. BŞS 127/230.

⁶²Baykal Kâzım, *Bursa Koza Hanı ve Mescidi*, s.9.

⁶³Kepecioğlu Kâmil, *Kütük III*, s.328. Krş. BŞS 231/63.

⁶⁴A.g.e., s.129. Krş. BŞS 321/44.

Kütahya Hanı	1608	1607'deki celâli isyanları sırasında hanın kırılan kiremitleri tamir edilmiştir ⁶⁵ .
Yeşil Medresesi	1632	Kubbelerinin kurşunları çürüten medrese 162.800 akçe harcanarak tamir edilmiştir ⁶⁶ .

Kaynaklarımızda karşılaştığımız bir belge yukarıda anlatılan bir belge onarımların nasıl gerçekleştirildiğini açıkça göstermektedir. Emir Hanı'nın kiracısı olan Nalbandoğlu Mahallesi sakinlerinden Ali Beşe hanın kapıları pencereleri, tavanı ve ahırının tamire ihtiyaç gösterdiği gerekçesiyle mahkemeye başvurarak keşif ister. Daha önce gördüğümüz yapılan tamirattan sonra harcamaların kaydedilmesinin istenmesinin aksine, burada söz konusu olan tamirata girişmeden önce ne kadar harcama yapılacağını belirlenmesidir. Bu incelemeye göre :

- 1-Üst kattaki 35 odanın tavanının aktarılmasına ve eksik kiremitlerinin tamamlanmasına 4500 akçe.
- 2-Yine üst kattaki odaların tuğla döşemesine, kapı ve pencerelerinin tahta ve çivilerine, kemerlerinin trabuzanına 6000 akçe.
- 3-Alt kattaki odaların, kapılarına ve pencerelerinin rezzelerine⁶⁷ (menteşe) 3100 akçe.
- 4-Hanın içinde bulunan tûlâni çatının tamirine ve kiremidine 550 akçe.
- 5-Ahırının temizlenip düzenlenmesine 3000 akçe.
- 6-Ahırın Ulucâmi minaresine bitişik olan çatısının tamirine 600 akçe.
- 7-Hanın dışında bulunan şadırvanda akan ve Pınarbaşı'ndan gelen su yolunun tamiri için gereken 450 adet künk için toplam 5400 akçe.

⁶⁵Kepecioğlu Kâmil, *Kütük III*, s.142. Krş. BŞS 217/66.

⁶⁶Kepecioğlu Kâmil, *Kütük IV*, s.376. Krş. BŞS 236/78.

⁶⁷Sönmez Neslihan, *Osmanlı Dönemi Yapı ve Malzeme Terimleri Sözlüğü*, İstanbul, 1997, s.94.

8-Su yolunun tamiri için günlük 25 akçe yevmiye ile çalışacak 25 işçi için toplam 625 akçe.

Toplam tahmini harcama:24.175 akçe⁶⁸.

Hanın inşa edildiği dönemde kullanılabilecek malzemeler doğanın etkilerine kolay kolay karşı koyamayan yapı elemanlarından oluşmaktadır. Diğer tüm tamir kayıtlarında olduğu gibi burada da onarım işlemi yapının üzerindeki kiremitlerden başlayıp, aşağıya doğru inmektedir. Onarım gerektiren bölümlerin büyük bir kısmı ahşaptır. Ekonomik açıdan şehrin ticaret merkezlerinden birisi konumunda bulunan hanın tamirinde camdan bahsedilmemesi işaret edilmesi gereken bir nokta olarak ortaya çıkmaktadır⁶⁹.

1642 tarihli başka bir onarım kaydı ise bir hamamın tamirini göstermesi açısından ilginçtir⁷⁰. Bursa'da Tefsirhan Mahallesi sakinlerinden Molla Fenari'nin çocuklarından Muhşi Hasan Çelebi'nin kızı, İbrahim Paşa'nın eşi Hatice Hatun'un yaptırdığı hamamın kiracısı olan Hüseyin Beşe bin Bayezid mahkemeye gelerek, hamamın onarıma ihtiyacı olduğunu belirtir. Hamamın içinde bulunduğu vakfın mütevellisi, günlük altı akçe olan kiranın, 3 akçesinin vakfa verilmeye devam edilmesi, 2 akçenin tamir için harcanması, 1 akçenin de çeşmecelik görevine verilmesi koşuluyla onarım yapılmasını kabul eder. Hüseyin Beşe gereken tamirleri kendi parasıyla yaptırdıktan sonra yapılan harcamaların belirlenmesi için keşif yapılmasını ister. Mahkemece gönderilen bilir kişi heyeti hamamda yapılan tamirleri şu şekilde kaydetmişlerdir:

1-Külhanın boyu 28 zirâ (18.5 m), genişliği 5 zirâ (3.75 m) alanı 130 (97.5 m) zirâ olan taş duvarının her zirâna 30 akçeden 1050 akçe.

2-Yine hamamın boyu 12 zirâ (9 m), eni 12 zirâ (9 m) alanı 144 zirâ (108 m) olan çatısının, tahta direğine, çivilerine her zirâ için 35'er akçeden 5040 akçe.

3-Külhanın önünde bulunan taş duvarın tamirine 300 akçe.

⁶⁸Burada da bizim bulduğumuz toplam harcama ile belgede verilen toplam arasında 400 akçelik bir fark bulunmaktadır.

⁶⁹BŞS B-59/8b.

⁷⁰Belge için bkz.Ek XIII.

- 4-Hamamın kapısının tahta direğine, çivilerine 200 akçe .
- 5-Büyük ve küçük kubbelerin, taşına, kirecine, kumuna ve ustalığına 22000 akçe.
- 6-Kubbelerin kiremidine 1500 akçe.
- 7-Kubbelerde bulunan 80 adet cama 800 akçe.
- 8-Kubbelerinin altında bulunan damla kanalının kirecine ve kumuna 4500 akçe.
- 9-Camekan sofalarının tamirine 1500 akçe.
- 10-Halvetlerin ve camekanın duvar sıvasına 800 akçe.
- 11-Halvetler ile camekandaki 80 kapıya 900 akçe.
- 12-8 adet trabuzanına 800 akçe.
- 13-Yeni yapılan peştemal yeri ve sandukaya 500 akçe.
- 14-Peştemal sermek için yeni dikilen direklere 500 akçe.
- 15-Camekan kapısı önünde olan tahta perdenin üzerindeki çatının tamirine 700 akçe.
- 16-Külhan ocağına 1500 akçe.
- 17-Kazan tamirine, demir sac ve diğer demir parçalara 9000 akçe.
- 18-Su yolu tamirine 2200 akçe.
- 19-Hamam kapısının yeni yapılan tahta direğine ustalık ve diğer harcamaları ile 400 akçe.
- Belgede toplam 65.050 akçe⁷¹.

⁷¹BŞS, B-150/127b.

17. Yüzyıl Bursası'nda Onarılan Yapıların İşlevlerine Göre Listesi

Dini Yapılar	Sosyal Hizmet Yapıları	Ticari Yapılar
Alâeddin Paşa Câmii	Demirtaş Muallimhânesi	Isabey Hanı
At Pazarı Mescidi	Hamzabey Mektebi	Kolcular Çarşısı
Çırağ Bey Mescidi	Irgandı Köprüsü	Koza Hanı
Demirtaş Câmii	Kükürtlü Kaplıcası (Büyük)	Kütahya Hanı
Ebu İshak Kazerûni Mescidi	Kükürtlü Kaplıcası (Küçük)	Emir Hanı
Emir Sultan Câmii	Yeşil Medresesi	
Ertuğrul Mescidi	Yıldırım Dârüşşifası	
Hamzabey Câmii		
Hoş Kadem Makremevi Mescidi		
Köseler Câmî		
Orhan Câmii		
Selçuk Hatun Câmii		
Seyfüddin Mescidi		
Yeşil Câmî		
Yıldırım Câmii		

17.Yüzyıl'da kayıtlardan bulabildiğimiz kadarıyla toplam 27 adet yapı onarılmıştır.

Onarılan yapıların 15 tanesi dini işlevli yapıdır. Onarılan dini yapılar onarılan yapıların %55'ini oluşturmaktadır.

Tamir gören yapılardan 5'i ticari yapıdır ve toplam onarımların %18'ne karşılık gelmektedir.

Onarılan yapılardan 7'si sosyal hizmet yapısıdır ve toplam onarımların %27'sini oluşturmaktadır.

17.Yüzyıl'da onarılan yapıların onarım nedenleri farklılıklar göstermektedir. Şüphesiz binalar zaman içinde yıpranmakta zarar görmektedir, zamandan kaynaklanan onarımları yapıların ayakta kalabilmesi için gerekli periyodik bakımlar olarak niteleyebiliriz. Çalışmanın konusu olan zaman dilimi içerisinde Bursa kentinde bazı yapıların periyodik bakım ve onarımları gerçekleştirildiği yukarıdaki tabloda da görülebilmektedir.

Kentteki onarımlardan bazıları periyodik bakımların dışında ki faktörler nedeniyle gerçekleştirilmiştir. Celâli isyanları Bursa'nın kentsel dokusunu etkileyen ve bir çok yapının "zamansız" tamire ihtiyaç göstermesine neden olan en önemli olaydır.

1607 ve 1638 yıllarında isyancılar tarafından işgal edilen kent, bu tarihlerde kısa bir süre içinde büyük çapta zarar görmüş ve yakılan ya da tahrip edilen yapıların onarımı için yüksek rakamlarda harcamalar yapılmıştır.

Yapıların tamirini gerektiren ve dolayısıyla kentsel dokuyu değiştiren sonuncu faktör 1674⁷² yılında meydana gelen deprem ve 1675 yılında çıkan büyük yangındır. Bu iki olay kentte pek çok yerin zarar görmesine neden olmuş, yıkılan ve yanan yapıların onarım ve inşası için yeni harcamalar yapılmak zorunda kalınmıştır.

C.Dokusal Değişikler

17.Yüzyıl'da Bursa kentinde dokusal değişmelere neden olan olaylar bu süreçte yaşanan genel ve özel gelişmelerin kente etkileri olarak sınıflandırılabilir. İmparatorluğun genelinde yaşanan köyden kente göç ve kentlerin nüfusunun artması, merkezi otoritenin zayıflaması, esnaf örgütünün etkisinin azalıp ham madde sağlanması ve dağıtımı konusunda sorunlar yaşanması, tüm kentleri olumsuz olarak etkileyen genel gelişmeler arasında sayılabilir⁷³.

⁷² Öcalan Hasan Basri, "XVII-XVIII. Yüzyıl Bursa Depremleri", *Bursa Yöresi'nin Depremselliği ve Deprem Tarihi*, ed. Nurcan Abacı, Bursa, 2001, s.77-80.

⁷³ Oğuzoğlu Yusuf, "Anadolu şehirlerinde Osmanlı Döneminde Görülen Yapısal Değişikler", *Kültür ve Turizm Bakanlığı Eski Eserler ve Müzeler Genel Müdürlüğü V.Araştırma Sonuçları Toplantısı*, Ankara, 1987, s.7.

Kırsal kesimden kente göçün en önemli nedeni 16.yüzyıl sonlarında başlayarak 17.Yüzyıl ortalarına kadar devam eden ve tüm Anadolu'yu etkileyen Celâli isyanlarının yarattığı kargaşa ortamı olmuştur. İnsanlar güvenlik endişesi nedeniyle kendilerini daha emin hissedebilecekleri ve savunulması kolay olan kentlere gitmeyi tercih etmişlerdir. Celâli isyanlarının en önemli sonucu , köylü reâyâ arasında çok geniş ölçülerde göç ya da kaçgunluk-firarilik olaylarının gerçekleşmesi olmuştur.

Köylüler celâli hareketlerinin baskılarına dayanamayarak, bazen hayvanlarını ve mallarını bile bırakarak bulundukları yerleri terk etmişlerdir. Ancak kente geldiklerinde bu kez de avârız vergisi ve kıtlık gibi sorunlarla karşılaşmışlardır. Zaten fakir olan bu insanların bir kısmı kentte vergi ödemekten kurtulmak için dağlarda sefilane bir şekilde yaşamaya çalışmıştır. Reâyânın önemli bir kısmı da (tekâlif ve borçtan kaçanlar) ya bulundukları sancağı değiştirmiş ya da levend olarak isyancılara katılmıştır⁷⁴. Göç eden reâyânın büyük bir kısmı köylerden olmasına karşın bazı kasaba ve kentlerde yaşayan insanlar da celâli tehlikesi karşısında daha güvenli kentlere gitmek zorunda kalmışlardır.

Eskiden beri kentlerde yaşayanlar için ise isyanların etkileri farklı olmuştur. Anadolu'da meydana gelen celâli olaylarının bir türlü durmaması üzerine, kent ve kasabalarda yaşayan insanlar, levend hücumlarından korunmak için kaleleri tamir etmek ve mahallelerin etrafını yeni surlarla çevirmek zorunda kalmışlardır.

Kale kentlere göç olayları ve celâli isyanları kent dokusunu hangi noktalarda etkilemiştir? Öncelikle bu sorunun yanıtını aramak gerekmektedir. Celâli isyanları nedeniyle kente göçen insanların Bursa'da nasıl yaşadığı ve nerelerde barındığı düşünülecek olursa kentte bulunan evlerin ve vakıflara ait ev ve odaların bu dönemde tamamen kiralandığını düşünmek sanırım yanlış olmaz. Ayrıca inşa edilecek evlerin de konut gereksinimi nedeniyle daha çok kiracıyı barındırabilecek şekilde düzenlendiği düşünülebilir. Tabi ki köyden gelen bu insanların kiralari ödemedede zorlanmış olması muhtemeldir.

⁷⁴ Akdağ Mustafa, *Dirlik ve Düzenlik Kavgası*, s.449.

Artan nüfus, gittikçe kötüleşen ekonomik durum ve kargaşa ortamı sonuçlarını Bursa kent dokusu üzerinde de olumsuz olarak göstermiştir. Kayıtlarda klasik kent dokusunun bozulduğunu ve kentsel dokunun giderek yozlaştığını gösteren bir çok olay bulunmaktadır.

Örneğin, 1671 tarihli Bursa sicil defterinde bulunan Mahmut Paşa Hanı ile ilgili kayıtlar kentsel dokudaki yozlaşmayı göstermesi açısından ilginçtir. İstanbul'daki Mahmud Paşa evkâfının mütevellisi Mustafa Ağa Bursa'ya gelerek Mahmut Paşa Hanı'nın içinde bulunduğu sorunlara müdahale eder. Evkâf mütevellisi birkaç kez Bursa mahkemesine başvurur. Müteveli "Bursa evkâfından Uzunçarşı'da bulunan Mahmud Paşa Hanı'na varılıp keşif yapılmasını ister. Çünkü müteveli hanın kible tarafındaki dükkân sahiplerinin odalarının önüne yaptıkları çıkıntıların hanın yedi odasının pencerelerinin önünü kapandığı ve içeriye ışık girmedikinden bu nedenle müşterilerinin azaldığından" şikayetçidir. Başvuru üzerine aralarında , nâib, Bursa mimarbaşı Fazlı Çavuş'un da bulunduğu bilirkişi heyeti keşif yapmış ve gerçekten han çevresindeki yapılaşmanın hana zarar verdiği belirlenerek eklentilerden "birer zirâ (75cm) ka't edilmesine" karar verilmiştir⁷⁵.

Mahmut Paşa ile ilgili sorunlar bununla bitmemektedir. Bu kez de Karakaş isimli ermeni, hanın ahırının bulunduğu avluya kaçak bir boyacı dükkânı inşa etmiştir. Ayrıca ahıra ait iki kemeri de delerek tahrib etmiştir. Mahmud Paşa Hanı'nın mütevellisinin şikayeti üzerine mahkemece gerçekleştirilen keşif sonucunda ilgili şahsın iki kemeri yeniden onarması ve sonradan inşa ettiği dükkânı yıkmaya kararı çıkmıştır⁷⁶.

Kentlerdeki insan sayısının artması, güvenli alanlarda konut yapılabilecek sahayı daraltmış, bu nedenle de insanlar var olan yapıları ihtiyaçları doğrultusunda daha fonksiyonel olarak kullanmaya başlamışlardır. Konut ihtiyacını karşılamak amacıyla yapılan çıkma katlar komşular arasında anlaşmazlıklara neden olmuş ve bu konuda sorunlar yaşanmıştır. Ayrıca sık sık evleri bitişik olan insanlar arasında sınır problemleri ortaya çıkmaktadır. Aynı

⁷⁵Oğuzoğlu Yusuf, "Sicillerdeki Kent Dokusu Sene 1670-1683", *Bursa Defteri*, Haziran 1999, s.52. Bundan sonra "*Sicillerdeki Kent Dokusu* " olarak kısaltılacaktır

⁷⁶ A.g.e., s.53.

türden sorunların eskiden beri yaşandığı bir gerçektir. Ancak söz konusu olan dönemde bu türden anlaşmazlıklara sık sık rastlanmaktadır.

Örneğin 25 Temmuz 1647 tarihli belgede; Kanberler Mahallesi'nden Ömer Çelebi bin Mustafa adlı kişi mahkemede komşusu Mehmed bin Yakub isimli kişiyi, 'benim hadikama dahil olan yerde boyu dokuz zirâ eni üç zirâ taş duvar inşa etmiştir" diye dava eder ve keşif yapılmasını ister. Mahkemece yapılan keşif sonucunda Mehmed'in Ömer'den önce evin sahibi olan kişiden duvarı yapmak için izin aldığı belirlenir ve şahitlerin de tanıklığı ile duvarın aynen kalmasına karar verilir⁷⁷.

Yine Kasım 1636 tarihli başka bir belgede Umurbey Mahallesi'nde yaşayan Abdullah bin Resul adlı kişi komşusu Mustafa bin Bâli'yi "evinin karşısında üzerinde cam pencereleri olan bir çardak bina ettirip, bu pencerelerin kendi evinin içinin görülebileceği kadar yüksek olduğundan şikayet etmekte ve camların önüne sed çekilmesini istemektedir. Mahkemece yapılan keşif sonucunda camların Abdullah bin Resul'un evine zararı olmadığına karar verilmiştir. Bu belgeden konutların yapımında kişilerin özel mülklerindeki mahremiyete zarar verip vermediğine dikkat edilmesi gerektiği anlaşılmaktadır⁷⁸.

Bu konuyla ilgili başka bir örnekte ise; Bursa Ahmed Dâi Mahallesi'nden Mustafa bin Mehmed 1647 tarihinde mahkemeye gelerek komşusu Ümmühan namı kadını dava eder. Davacı Ümmühan Hatun'un kendi evinin bitişiğinde

⁷⁷BŞS, B-68/12a.

⁷⁸BŞS, B-60/41b. BŞS, B-68/19a. Kayıtlarda bu konuyla ilgili anlaşmazlıklara sıkça rastlanmaktadır. Örneğin 1647 tarihli belgede;"Reyhan Paşa mahallesinde bulunan İpek Hanı'nda yan yana odaları bulunan kişilerden biri diğerini arazisinin yarısı kendisine ait olan kemer ayağının yanına kaçak olarak duvar çıkmakla suçlamakta ve duvarın yıkılmasını istemektedir. Mahkemece yapılan keşif sonucunda duvarın davacının arazisine tecavüz eden kısmının yıkılmasına karar verilmiştir". Belge için bkz Ek XIV. Yine 26 Ağustos 1647 tarihli başka bir belgede; Belge için bkz. Ek XV. "Kiremitçizâde mahallesinden Hacı Yakub bin Bedreddin komşusu Ali bin Davud'un evinin üst katındaki odaların kendi evinin bulunduğu cepheye doğru penceresi olduğu ve evinin içinin görülebileceği gerekçesi ile şikayetçi olur. Mahkemece yapılan keşif sonucunda bu pencerelerin kapatılması kararı verilir. Bkz., BŞS, B68/20a.

inşa ettirdiği yarısı taş yarısı tahta duvarda yaptırdığı ocağın duman ve isinin kendisine zarar verdiğini iddia etmektedir. Mahkemece yapılan keşif sonucunda ocaktan çıkan duman ve isin davacı Mustafa bin Mehmed'e zararı olduğu bilir kişilerce doğrulanır. Mahkeme tarafından, ocağın sahibi Ümmühan Hatun'dan komşusuna duman ve is gitmemesi için ocağın bulunduğu duvarın tahta olan kısmını da taş olarak yeniden inşa etmesi istenir⁷⁹.

Celâli isyanları Bursa kentine kırsal kesimden göçü artırması yanında doğrudan kent dokusuna yansıyan etkileri de olmuştur. Öyle ki Sultan I.Ahmed zamanında Celâlîler'in Bursa'ya saldırıları sırasında Hasan Paşa Uludağ'ın eteğinde Hisar'ın doğusunda kentin genişleme yönü olan bu istikamette, kenti korumak için tek katlı bir kale yaptırmıştır⁸⁰.

Aşağı Kale olarak da adlandırılan bu yapı hakkında Evliyâ Çelebi önemli bilgiler vermektedir. Evliyâ Çelebi, bu kalenin III.Mehmed zamanında Celâlî Karayazıcı, Kalenderoğlu Deli Hasan ve Cennetoğlu isimli isyancılara karşı korunmak amacıyla sultan tarafından verilen fermanın sonra yaptırıldığını belirtir⁸¹. Aşağı kalenin özelliklerini ise şöyle anlatır: Kale tek katlı çok yüksek olmayan bir yapıdır ve Uludağ'ın eteğinde doğudan batıya doğru uzanmaktadır. Uzunluğu bir fersah (5000m) genişliği ise yarım fersah (2500m)'tır ve kalenin çevresi on beş bin adımdır. Kalenin Tatarlar Kapısı tarafında hendeği vardır diğer taraflarında hendeğe ihtiyaç yoktur. Çünkü zemin o kadar suludur ki düşman siper kazmak istese toprağın alçak yerinden bile su çıkar. Kalede dizdâr, bevvâb ve askerlerden başka görevli bulunmaz. Kalenin doğusunda Tatarlar Kapısı, kuzeyinde Filâder Kapısı ve batısında Hasan Paşa Kapısı bulunur. Her kapının üzerinde düşman kapı önüne geldiğinde üzerlerine taş ve yağ bırakılabilecek delikler bulunmaktadır⁸².

Isyanların Bursa'ya başka bir etkisi de kentin Kalenderoğlu adlı celâli tarafından yakılması olmuştur. Kişilere ve vakıflara ait yapılar celâli hareketi

⁷⁹BŞS, B-150/121a.

⁸⁰Yenen Zekiye, *a.g.e.*, s.95.

⁸¹Karayazıcı ve Deli Hasan daha çok doğuda etkili olan isyancılardır. Bunların Bursa'yı etkilemeleri olası görünmüyor. Herhalde Evliyâ Çelebi o dönemde Osmanlı ülkesinde etkili olan tüm celâlîlerin adını saymayı uygun görmüştür.

⁸² Evliyâ Çelebi, *a.g.e.*, s.11.

sırasında ya yakılmış ya da büyük zararlar görmüştür. Bu yapıların tekrar inşa ya da tamir edilmesi beraberinde mali bir külfeti de beraberinde getirmiştir. Örneğin, 1636 (1046) tarihli bir belgede Veli bin Ahmed isimli kişi ölen Mustafa'nın oğlu ve kızının vekili olarak mahkemede davacı olur ve Uzunçarşı'da Bıçakçılar Çarşısı karşısında bulunan Timurtaş vakfına ait bir pazarcı dükkanın celâli isyanı sırasında yakıldığını ve Mustafa'nın burayı tekrar bina ettiğini şimdi öldüğü için tasarruf hakkının çocuklarına verilmesini ister⁸³. Bu belgeden de anlaşılacağı gibi celâli hareketi Uzunçarşı gibi kentin merkezi ve işlek ticaret alanlarındaki genellikle vakıflara ait yapıların yok olmasına neden olmuştur. Bu olaylar sırasında buralardaki dükkanların içinde bulunan malların da yağmalandığını düşünürsek, kent halkının düştüğü kötü ekonomik ve sosyal durum daha açık ortaya çıkmaktadır. Ayrıca Bursa 1607 yılında isyancılarca yakılmasına rağmen 1636 yılında dahi celâli hareketinin neden olduğu, bu sürecin yol açtığı, sorunlarla karşılaşılabilir.

Ayrıca 1674 depremi ve 1675'deki yangın kentte bulunan yapıların olumsuz olarak etkilendiği gelişmelerdir⁸⁴.

17. Yüzyıl Bursa'sını, imparatorluğun siyasi, ekonomik, sosyal ve kurumsal alanlarındaki bozulmalarının ve düzensizliğinin etkisini taşıyan⁸⁵, ipek ticaretinin İran ile yapılan savaşlar nedeniyle sekteye uğraması dolayısıyla fakirleşen, göç

⁸³BŞS, B-60/22a.

⁸⁴Bkz., bu çalışmanın 40 ve 41. sayfaları.

⁸⁵1687 tarihli Bursa kadı sicilinde yer alan bir olay bu güvensizlik ortamını göstermesi açısından önemlidir: "Mustafa, Mehmed ve Bayezid isimli tüccarlar soyuldukları iddiasıyla İstanbul'a arz- ı hal gönderirler. İddialarına göre soyguncu 20 baş kara sığır, 15 at ve 400 kuruşlarını almıştır. Bu türden bir şikayet daha önceki yüzyıllar için de alışılmıştır. Bu iddiada olan soyguncunun kimliğidir. Suçlanan kişi Yenişehir emindir. Eminin bu suçlamalar karşısında cevabı o dönemin sahip olduğu özellikleri gösterecek niteliktedir. Emine göre kendilerini tüccar olarak tanıtır İstanbul'a başvuran kişiler aslında Yenişehir yakınlarında konuşlanıp soygunculuk yapan kişilerdir. Hatta adı geçen kişilerin iş birlikçisi olan iki soyguncu yakalanarak İstanbul'a gönderilmiştir. Eminin el koyduğu mallar bir soygun amacıyla değil. Görevi gereği, alınmıştır. Ancak bu belgede eminin açıklamadığı nokta bu olaydan sonra neden soyguncu olarak cezalandırmadığıdır. O kadar ki bu kişiler İstanbul'a arz-ı hal yazıp emini suçlayabilmektedirler.

alması nedeniyle nüfusu artan⁸⁶, isyancılar tarafından yakılan, kısaca klasik kent dokusunun bozulduğu ve yozlaştığı bir kent olarak tanımlamak doğru bir tespit olacaktır.

⁸⁶Nüfus artışın göstergelerinden biri, sur dışında eski yerleşim yerlerinde kurulan yeni mescitlerle mahallelerin genişletilmesi ya da yeni mahallelerin kurulmasıdır. Örneğin kentin doğusunda XVII.Yüzyıl'da ortaya çıkan Selimzâde mahallesi bu durumun bir göstergesidir.

SONUÇ

17.Yüzyıl'da Bursa kentinin fiziksel yapısını ortaya koymaya çalıştığımız, bu araştırmada anlatılanlardan sonra, kentin bahsedilen dönemdeki genel özelliklerini gösteren sonuçlar ortaya çıkmaktadır.

16.Yüzyılın sonlarından itibaren, imparatorluğun genelinde meydana gelen nüfus artışı, kentlere göç olgusunu da beraberinde getirmiştir. Bu olgu, celâli isyanları sonucunda, güvenli bir bölge arayan kişilerin de göç etmesi sonucunda kentlerin fiziksel mekanını değiştiren bir sorun haline dönüşmüştür.

Nüfusu artan kentte yaşam alanları daralmış ve konut yapılabilecek alan sıkıntısı ortaya çıkmıştır. Daha önceki dönemlerde konutlar tek ya da iki katlı olarak ve birbirlerinin mahremiyetini ihlal etmeyecek şekilde inşa edilmişlerdir. Ancak bahsedilen dönemde ekonomik sıkıntıların da etkisiyle, süre gelen bu konut tiplerinde değişiklikler ortaya çıkmaya başlamıştır.

İnsanlar daha önceki dönemin aksine, birbirlerinin mahremiyeti ve sınırlarını düşünmeden ya yeni yapılar yapmışlar ya da var olan yapılarını eklerle genişletmişlerdir. Bu dönemde komşular arasında sık sık sınır anlaşmazlıklarının yaşandığı belgelere yansıyan kayıtlardan anlaşılmaktadır. Bina sahiplerinin anılan problemlerden dolayı, kendi yapılarını komşularının sınırlarını ihlal edecek şekilde genişlettikleri görülmektedir.

Bahsedilen dönemde Bursa'da nüfus artışının başka bir sonucu da , kentteki mahallelerin yeni inşa edilen mescit ya da câmilerle genişletilmesi olmuştur. Örneğin Hisar'da inşa edilen Tahtalı Mescid, Yeni Kaplıca karşısında inşa edilen Yeni Kaplıca Mescidi bu eğilimin göstergesi olarak kabul edilebilir. Kullanılabilecek kentsel mekandaki arz talep dengesizliği, eskiden beri kullanımda olan ancak artan nüfus nedeniyle yetersiz kalan kamuya açık bazı mekanların genişletilmesi sonucunu doğurmuştur. Örneğin Hamza Bey Mahallesi'ndeki Hamza Bey Mescidi artan gereksinim sonucunda yenilenerek câmiye dönüştürülmüştür.

Kent içinde inşaat için kullanılabilecek alanların sınırlı olması ve halkın içinde bulunduğu ekonomik zorluklar, artan nüfusla orantılı olarak yeni mahallelerin oluşumuna engel olmuş gözükmemektedir. Örneğin incelediğimiz

dönemde Bursa'da yeni bir yerleşim birimi olarak sadece kentin doğusunda Selimzâde Câmii çevresinde oluşturulan Selimzâde Mahallesi görülmektedir.

Geçimini üst düzey bir görev karşılığında sağlayan kişilerin, 17.Yüzyıl'daki genel ekonomik problemlerden etkilendikleri görülmektedir. Anılan sınıftaki kişiler 16.Yüzyılda kentte ticari ve dini işlevli bazı yapılar inşa ettirmelerine karşın, 17.Yüzyılda bu türden bir örnek gözükmemektedir. Bahsedilen süreçte inşa edilen yapılar kentin ileri gelenleri ve tarikat şeyhleri tarafından yaptırılmışlardır. Bu durumu kentsel mekanın şekillendirilmesinde merkezin ve onun temsilcilerinin etkisinin sona erdiği şeklinde yorumlayabiliriz.

17.Yüzyılda dine ve tasavvufa karşı ilginin arttığı görülmektedir. Bu ilgi ve eğilimin izlerini hem devlet merkezinde hem de insanların gündelik hayatında görmek olasıdır.

Bu dönemde Bursa'ya baktığımızda, dine ve tasavvufa karşı artan bu eğilimi doğrulayan 11 adet yeni tarikat yapısının (tekke ve dergâh) inşa edildiğini görmekteyiz. Bu rakam 16.Yüzyılda 4 ile sınırlıdır. Yeni inşa edilen tarikat yapılarında 17.Yüzyıl'daki bu artış kentteki canlı dini ve tasavvufi hayatın göstergesidir.

KAYNAKÇA

1-ARŞİV KAYNAKLARINDAN BURSA ŞER'İYE SİCİLLERİ

B-59 (H.1044-1045) 1634-1635

B-60 (H.1045-1046) 1635-1636

B-68 (H.1057) 1647

B-97 (H.1063-1067) 1653-1657

B-131 (H.1069) 1659

B-150 (H.1104-1105) 1692-1693

2-MAKALE VE KİTAPLAR

Abacı Nurcan, "Avârız Vergisi'nin Tahsilinde Vergi Mükelleflerinin Rolü Hakkında Bazı Bilgiler", *VIII.Türkiye'nin Ekonomik ve Sosyal Tarihi Kongresi, Bildiriler*, Bursa, 1998, yayınlanacak.

_____, *Osmanlı Hukukunun Uygulanmasına Yönelik Bir İdari-Sosyal Tarih Araştırması: Bursa Örneği (1650-1700)*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, basılmamış doktora tezi, Ankara, 1999.

Akdağ Mustafa, "Celâlî Fetretî", *AÜDTCF Dergisi*, c.V, sayı 4, Ankara, 1958, s.53-105.

_____, *Türkiye'nin İktisâdî ve İçtimâî Tarihi*, c.II, Cem Yayınları, İstanbul, 1974.

_____, "Karayazıcı", *IA*, c.VI, Milli Eğitim Bakanlığı Yayını (MEB), İstanbul, 1977, s.339-341.

_____, *Türk Halkının Dirlik ve Düzenlik Kavgası Celâlî İsyanları*, Cem Yayınevi, İstanbul, 1995.

Akgündüz Ahmet, *İslam Hukukunda ve Osmanlı Tatbikatında Vakıf Müessesesi*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1988.

Aslanoglu Rana, *Kent , Kimlik ve Küreselleşme*, Asa Kitabevi, Bursa, 1998.

Âşık Paşazade, *Tevârih- Âli Osman, Osmanlı Tarihleri I*, haz.Nihal Atsız, Türkiye Yayınevi, İstanbul, 1947.

Ayverdi Ekrem Hakkı, *Osmanlı Mimarisi'nin İlk Devri I*, 2.baskı, İstanbul Fetih Cemiyeti Yayını, İstanbul, 1989.

_____, *Osmanlı Mimarisinde Çelebi Mehmed ve Sultan II.Murad Devri II*, 2.baskı, İstanbul Fetih Cemiyeti Yayını, İstanbul, 1989.

_____, *Osmanlı Mimarisinde Fatih Devri III*, İstanbul Fetih Cemiyeti Yayını, 2.baskı, İstanbul, 1989.

Baldırzâde Selîsî Seyh Mehmed, *Ravza-i Evliyâ*, haz. Mefail Hızlı - Murat Yurtsever, Arasta Yayınları, Bursa, 2000.

Barkan Ömer Lütfi, "Türkiye'de İmparatorluk Devirleri'nin Büyük Nüfus ve Arazi Tahrirleri ve Hakana Mahsus İstatistik Defterleri", *I.Ü.İktisat Fakültesi Mecmuası*, c.II, İstanbul, 1941, s.20-59.

_____, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Bir İskan ve Kolonizasyon Metodu Olarak Vakıflar ve Temlikler I: İstila Devirlerinin Kolonizatör Türk Dervişleri ve Zaviyeleri", *Vakıflar Dergisi*, c.II, İstanbul, 1942, s.279-386.

_____, "Osmanlı İmparatorluğu'nda İmâret Siteleri'nin Kuruluş ve İşleyiş Tarzına Ait Araştırmalar", *I.Ü.İktisat Fakültesi Mecmuası*, c.XXIII, sayı 1-2, İstanbul, 1963, s.239-274.

_____, "Osmanlı İmparatorluğunda Esnaf Cemiyetleri", *I.Ü.İktisat Fakültesi Mecmuası*, c.XXXI, sayı 1-4, Ömer Lütfi Barkan'a Armağan, İstanbul, 1985, s.39-56.

Barkan Ömer Lütfi - Meriçli Enver, *Hüdâvendigâr Lîvası Tahrîr Defterleri I*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1988.

Baykal Kâzım, *Bursa Koza Hanı ve Mescidi*, Bursa Halkevi Yayınları, Bursa, 1946.

_____, *Bursa ve Anıtları*, 2.baskı, Cenkler Matbaacılık, İstanbul, 1982.

Bear Gabriel, "Guilds in Middle Eastern History", *Studies in the Economic History of the Middle East*, London, 1970, s.18-37.

"Bursa", *Yurt Ans.*, c.III, Anadolu Yayınları, İstanbul, 1982, s.1612-1639.

Can Yılmaz , *İslam Şehirlerinin Fiziki Yapısı*, Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 1995.

Cansel Erol, "Vakıf Kuruluşu, İşleyişi ve Amacı", *Vakıflar Dergisi*, c. XX, Ankara, 1988, s.321-329.

Cezar Mustafa, *Typical Commerical Building of the Ottoman Classical Period and the Ottoman Construction System* , Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul, 1983.

Çadircı Musa, *Tanzimat Dönemi'nde Anadolu Kentleri'nin Sosyal ve Ekonomik Yapıları*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1991.

Çağatay Neşet, *Bir Türk Kurumu Olan Ahilik*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1989.

Çelebi Evliya, *Seyahatnâme II*, haz. Zekeriya Kurşun ve diğerleri, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 1999.

Dalsar Fahri, *Bursa'da İpekçilik*, Sermet Matbaası, İstanbul, 1960.

Darkot Besim, "Bursa" , *IA*, Mili Eğitim Bakanlığı Yayını (MEB), c.II, İstanbul, 1986, s.806-810.

Doğru Halime, *XVIII.Yüzyıla Kadar Osmanlı Kentleri'nin Sosyal ve Ekonomik Görüntüsü*, Anadolu Üniversitesi Yayınları, Eskişehir, 1995.

Eren Fikret, "Osmanlı Dönemi Vakıfları", *V.Vakıf Haftası, Restorasyon ve Vakıfların Ekonomik ve Sosyal Etkileri Semineri*, Ankara, 1987, s.197-200.

Ergenç Özer, "Osmanlı Şehrindeki Mahallenin Nitelikleri Üzerine", *Osmanlı Araştırmaları*, c.IV, İstanbul, 1984, s.69-78.

_____, "Şehir Tarihi Araştırmaları Hakkında Bazı Düşünceler", *Bellekten*, c.LII,sayı 203, Ankara, 1995, s.1267-1273.

_____, *XVI.Yüzyılın Sonlarında Bursa Yerleşimi, Yönetimi, Ekonomik ve Sosyal Durumu Üzerine Bir Araştırma*, basılmamış doçentlik tezi, Ankara, 1979.

_____, *XVI.Yüzyıl'da Ankara ve Konya*, Ankara Enstitüsü Vakfı Yayınları, Ankara, 1995.

Erler Seref, *Bursa'da Eski Eserler Eski Şöhretler*, 3.baskı, Bursa, 1966.

Eyice Semavi, "Hamam", *IA*, c.XV, Diyanet Vakfı (DV) Yayınları, İstanbul, 1997, s.402-407.

Faroqhi Suraiya., *Osmanlı'da Kentler ve Kentliler*, çev.Neyyir Kalaycıoğlu, 3.baskı, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2000.

Faroqhi Suraiya - Erder Leila, "Population Rise and Fall in Anatolia (1550-1620)", *Peasants, Dervishes, and Traders, in the Ottoman Empire*, London, 1986, s.320-337.

Gabriel Albert, *Une Capitale Turque Brousse*, Membrede'l Institut Professeur Nonoraire Collège de France, Paris, 1958.

Gerber Haim, *Economy and Society in Ottoman City, Bursa, 1600-1700*, Hebrew University Press, Jerusalem, 1988.

Göyünç Nejat, "Hâne Deyimi Hakkında", *I.Ü.Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, c.XXXII, İstanbul, 1979, s.331-348.

Griswold William, *The Great Anatolian Rebellion 1000-1020/1591-1611*, Klaus Schwarz Verlag, Berlin, 1983.

Güçer Lütfi, "XVIII.Yüzyıl Ortalarında İstanbul'un lâşesi İçin Lüzumlu Hububatın Temini Meselesi", *I.Ü.İktisat Fakültesi Mecmuası*, c.XI, sayı 1-4, İstanbul, 1950, s.397-416.

Gül Ahmet, *Osmanlı Medreselerinde Eğitim-Öğretim ve Bunlar Arasında Dâru'l-Hadîslerin Yeri*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1997.

Halaçoğlu Yusuf, *XIV-XVII.Yüzyıllarda Osmanlılar'da Devlet Teşkilâtı ve Sosyal Yapı*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1991.

Hızlı Mefâil, "Osmanlı Vakıf Sisteminde Rakabe", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c.VI, sayı 6, Bursa, 1994, s.53-70.

_____, *Bursa Medreseleri*, İz Yayınları, İstanbul, 1998.

İlgürel Mücteba, "XVII.Yüzyıl Balıkesir Şer'îye Sicillerine Göre Subaşılık Müessesesi", *VIII.TTK Kongresi Bildirileri*, c.II, Ankara, 1981, s.1273-1280.

İnalçık Halil, "Adâletnâmeler", *Belgeler*, c.II, sayı 3-4, Ankara, 1965, s.49-145.

_____, *The Ottoman Empire, Its Classical Age:1300-1600*, London, 1973.

_____, "Bursa and Commerce of Levant", *The Ottoman Empire:Conquest, Organization and Economy*, London, 1978. s.131-147.

_____, "Military and Fiscal Transformation in the Ottoman Empire 1600-1700", *Archivum Ottomanicum*, c.VI, İstanbul, 1980.

_____, "Köy, Köylü ve İmparatorluk", *Osmanlı İmparatorluğu Toplum ve Ekonomi*, 2.baskı, Eren Yayınları, İstanbul, 1996, s.1-14.

_____, "Osmanlılarda Raiyyet Rûsûmu", *Osmanlı İmparatorluğu Toplum Ve Ekonomi*, Eren Yayınları, İstanbul, 1996, s.31-66.

_____, "XV.Asır Sanayi ve Ticaret Tarihine Dair Vesikalar", *Osmanlı İmparatorluğu Toplum ve Ekonomi*, 2.baskı, Eren Yayınları, İstanbul, 1996, s.203.

Kaplanoglu Raif, *Bursa Yer Adları Ansiklopedisi*, Bursa Ticaret Borsası Kültür Yayını, Bursa, 1997.

Kara Mustafa, *Niyazi-î Mîsrî*, Diyanet Vakfı Yayını, Ankara, 1994.

Kazıcı Ziya, *Osmanlılarda İhtisâb Müessesesi*, Zafer Matbaası, İstanbul, 1987.

Kepecioğlu Kâmil, *Bursa Hamamları*, Halkevi Neşriyatı, Bursa, 1935.

_____, *Bursa Hanları*, Halkevi Neşriyatı, Bursa, 1935.

_____, *Bursa Kütüğü*, c.I,II,III,IV, Bursa Yazma ve Basma Eserler Kütüphanesi, Genel bölümü, No: 4521,4522,4523,4524.

Koyunluoğlu A.Memduh, *Bursa ve İznik Tarihi*, Bursa, 1935.

Köprülü Fuad, "Vakıf Müessesesinin Hukuki Mahiyeti ve Tarihi Tekâmülü", *Vakıflar Dergisi*, c.II, Ankara, 1942, s.1-25.

Kuban Doğan, "Anadolu Kentleri'nin Tarihsel Gelişimi ve Yapısı Üzerine Gözlemler", *Türk ve İslam Sanatı Üzerine Denemeler*, İstanbul, 1995, s. 225-247

Kunt Metin, "Siyasal Tarih (1600-1789)", *Türkiye Tarihi*, c.III, 5.basım, Cem Yayınevi, İstanbul, 1997, s.19-30.

Ocak Ahmet Yaşar - Faroqhi Suraiya, "Zaviye", *IA*, MEB, c.XIII, İstanbul, 1986, s.468-477.

_____, "Zaviyeler (Dini , Sosyal ve Kültürel Tarih Açısından Bir Deneme)", *Vakıflar Dergisi*, c.XII, İstanbul, 1978, s.247-262.

Oğuzoğlu Yusuf, "Anadolu Şehirlerinde Osmanlı Döneminde Görülen Yapısal Değişikler", *Kültür ve Turizm Bakanlığı Eski Eserler ve Müzeler Genel Müdürlüğü V.Araştırma Sonuçları Toplantısı*, Ankara, 1987, s.1-10.

_____, "Osmanlı Şehirlerindeki Halkın Vergi Yüğü Üzerine Bir Araştırma (1680-1700)", *Osmanlı Araştırmaları*, c.XV, İstanbul, 1995, s.158-163.

_____, "Osmanlı Döneminde Bursa", *Bursa*, Kültür Bakanlığı Yayını, Ankara, 1996, s.3640.

_____, "Sicillerdeki Kent Dokusu Sene 1670-1683", *Bursa Defteri*, Haziran 1999, s.49-53.

_____, *Osmanlı Devlet Anlayışı*, Eren Yayınevi, İstanbul, 2000.

Orhonlu Cengiz, "Mesleki Bir Teşekkül Olarak Kaldırımcılık ve Osmanlı Şehir Yolları Hakkında Bazı Düşünceler", *Güneydoğu Avrupa Araştırmaları Dergisi I*, ayrı basım, İstanbul, 1972, s.93-138.

_____, "Şehir Mimarları", *Osmanlı Araştırmaları* , c.II, İstanbul, 1981, s.1-30.

Ortaylı İlber, "Osmanlı Şehirlerinde Mahkeme", *Bülent Nuri Esen Armağanı*, ayrı basım, Ankara, 1977, s.243-248.

Öcalan Hasan Basri, *B-97/302 Nolu Bursa Ser'iyeye Siciline Göre Bursa'da Hayat (Sosyal ve Dini)*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, basılmamış yüksek lisans tezi, İstanbul, 1992, s.95-107.

_____, *Bursa'da Tasavvuf Kültürü (XVII. Yüzyıl)*, Gaye Kitabevi, Bursa, 2000.

_____, "XVII-XVIII. Yüzyıl Bursa Depremleri", *Bursa Yöresi'nin Depremselliği ve Deprem Tarihi*, ed. Nurcan Abacı, Uludağ Üniversitesi Basımevi, Bursa, 2001, s.77-80.

Öz Mehmet, "XVI.Yüzyıl Anadolu'sunda Köylülerin Vergi Yüğü ve Geçim Durumu Hakkında Bir Araştırma", *Osmanlı Araştırmaları*, c.XVII, İstanbul, 1997, s.65-82.

_____, "Tahrir Defterlerindeki Sayısal Veriler", *Osmanlı Devleti'nde Bilgi ve İstatistik*, T.C.Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü Yayını, Ankara, 2000, s.15-32.

Özdeğer Hüseyin, *1463-1640 Yılları Bursa Şehri Tereke Defterleri*, İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Yayını, İstanbul, 1988.

Pakalın Zeki, *Osmanlı Tarih Deyimleri Ve Terimleri Sözlüğü*, c.II, Milli Eğitim Bakanlığı Yayını, İstanbul, 1993.

Sahillioğlu Halil, "Avârız", *IA*, c.4, DV, İstanbul, 1997, s.108.

_____, "Bir Mültezim Zimem Defterine Göre XV.Yüzyıl Sonunda Osmanlı Darphane Mukataaları", *İÜ.İktisatFakültesi Mecmuası*, c.XXXIII, sayı 1-2, İstanbul 1962, s.167-205.

Sâmi Şemseddin, *Kâmus-u Türkî*, Akdem Matbaası, İstanbul, 1317.Selâniki

Selâniki Mustafa Efendi, *Târih-i Selâniki II*, haz.Mehmet İpşirli, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayını, İstanbul, 1989.

Shaw Stanford, *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye*, c.I, E Yayınları, İstanbul 1982.

Sönmez Neslihan, *Osmanlı Yapı ve Malzeme Terimleri Sözlüğü*, Yapı-Endüstri Merkezi Yayını, İstanbul, 1997.

Şemseddin Mehmed, *Bursa Dergahları Yâdigar-ı Şemsi I-II*, haz.Mustafa Kara-Kadir Atlansoy, Uludağ Yayınları, Bursa, 1997.

Pamuk Şevket , *Osmanlı-Türkiye İktisadî Tarihi 1500-1914*, 3.baskı, Sarmal Yayınları, İstanbul, 1983.

Tankut Gönül, "Osmanlı Şehri'nde Ticârî Fonksiyonların Mekânsal Dağılımı", *VII. TTK Bildirileri*, c.III, Ankara, 1973, s.773-779.

Tavernier J.B., *XVII.Asır Ortalarında Türkiye Üzerinden İran'a Seyahat*, çev.Ertuğrul Gültekin, Tercüman 1001 Eser Serisi, İstanbul 1980.

Texier Charles, *Küçük Asya I*, çev.Ali Suat, İstanbul, 1339.

Thévenot Jean, *1655-1656'da Türkiye*, çev.Nuray Yıldız, Tercüman 1001 Eser Serisi, İstanbul, 1978.

Tomsu Leman, *Bursa Evleri*, İstanbul Matbaacılık, İstanbul, 1950.

Türkiye'de Vakıf Abideler ve Eski Eseler III Bursa, Bursa ili Merkezi, Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara, 1983.

Ülgen Ali Sami, "Hamam", *IA*, MEB, c. V/I, , İstanbul, 1977, s.177-182.

Uzunçarşılı İsmail Hakkı, *Osmanlı Devleti Teşkilatından Kapıkulu Ocakları I*, 3.baskı, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1988.

_____, *Osmanlı Devleti Teşkilatından Kapıkulu Ocakları II*, 3.baskı, Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1988.

_____, *Osmanlı Tarihi*, c.III/I, 3.baskı, Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1989.

Wheler George, *A Journey into Grece*, London 1682.

Yediyıldız Mustafa Asım, *Şer'iye Sicillerine Göre Bursa'nın Sosyo-Ekonomik Yapısı 1655-1658*, Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, basılmamış yüksek lisans tezi, Ankara, 1988.

Yenen Zekiye, *Vakıf Kurumu-İmaret Sistemi Bağlamında Osmanlı Dönemi Türk Kentlerinin Kuruluş ve Gelişim İlkeleri*, İstanbul Teknik Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, basılmamış doktora tezi, İstanbul, 1987.

Yücel Yaşar, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Desantralizasyona (adem-i merkezîyet) Dair Genel Gözlemler", *Belleten*, c.XXXVIII, sayı 152, Ankara, 1974, s.660-678.

Yücel Yaşar - Pulaha Selami, *I.Selim Kânunnâmesi*, (Tirana ve Leningrad nüshâları), Ankara, 1995.

Yüksel Hasan, *Osmanlı Sosyal ve Ekonomik Hayatında Vakıfların Rolü (1585-1683)*, Dilek Matbaası, Sivas, 1998.

Ze'evi Dror, *17.Yüzyıl'da Bir Osmanlı Sancağı'nda Toplum ve Ekonomi*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2000.

Zilfi C.Madeline, "Kadıızâdeliler: Onyedinci Yüzyıl İstanbul'unda Dinde İhya Hareketleri", çev.Hulusi Lekesiz, *Türkiye Günlüğü*, sayı 58, İstanbul, 1999, s.65-77.

EKLER

EK I
BURSA HANLARI'NIN LİSTESİ

Adı	Varsa Diğer Adı	Yapım Tarihi	Yeri
Bâli Bey Hanı	-	Fatih dönemi	Hisar yolunun sağında
Bayezid Paşa Hanı	Yoğurt Hanı	15.Yüzyıl	Uzunçarşı'da Tahtakale civarında
Bezir Hanı	Vezir Hanı, Demir Hanı, Lala Şahin Paşa Hanı	Orhan Bey dönemi	Bugünkü Pazaryeri civarı
Çukur Hanı	Kütahya Hanı, Kite Hanı	Bilinmiyor (Emirsultan Vakfı)	Uzunçarşı'da Tahıl pazarı Hamamı karşısı
Doğangözü Hanı	-	1516 öncesi	Kapanönü mevkii
Emir Hanı	Bey Hanı, Eski Bedesten	Orhan Bey dönemi	Ulucâmi'nin Kuzeydoğusu
Fidan Hanı	Mahmutpaşa Hanı	Fatih dönemi	Kozahanı'nın kuzeydoğusu
Geyve Hanı	Hacı İvaz Hanı	Çelebi Mehmed dönemi	Uzunçarşı'dan Demirkapı'ya giden yol üzerinde
İpek Hanı	Sultan Hanı	Çelebi Mehmed dönemi	Ulucâmi ile Piriç Hanı arasında
Kanber Hanı	-	1523 öncesi	Atpazarı Mahallesi
Kapan Hanı	-	Murad Hüdâvendigâr dönemi	Tahtakale-Ulucâmi arası
Karacabey Hanı	-	Fatih dönemi	Gelincik Çarşısının kuzeyi
Katır Hanı	Mehmed Ağa Hanı	Fatih dönemi	Ertuğrul Câmî arkası
Koza Hanı	Han-ı Cedid-i Evvel Simkeş Hanı	II. Bayezit dönemi	Orhan Câmî yakını
Kuşbazlar Hanı	-	15.Yüzyıl	Kapan Hanı karşısı
Piriç Hanı	Han-ı Cedid-i Sâni	1507	Şehreküstü Mahallesi
Tuz Hanı	-	1454	Tuz Pazarı Hanı'nın güneyinde
Yeni Tahıl Pazarı Hanı	Ali Paşa Hanı	Kanuni dönemi	Karakedi Mahallesi
Tahıl Hanı		Emir Sultan Vakfı	Galle Pazarı'ndadır

EK II
BURSA CAMİ VE MESCİTLERİNİN LİSTESİ

Abdal Mehmed Câmii	Mürekkkepçi Câmii	Kanberler Câmii
Acemler Mescidi	Nakkaş Ali Mescidi	Kara Kadı Mescidi
Ahmed Dâi Câmii	Nalbantoglu Câmii	Kara Şeyh Mescidi
Ahmed Paşa Fenâri cami	Namazgâh Câmii	Kavaklı Mescidi
Akbıyık Câmii	Namazgâh	Kayan Câmii
Alacahırka Mescidi	Nilüfer Hatun Mescidi	Kefen Süzen Câmii
Alâeddin Câmii	Nizamoglu Câmii	Kiremitçi Câmii
Alanyeri Mescidi	Umur Bey Câmii	Koca Cafer Mescidi
Ali Paşa Câmii	Orhan Câmii	Koca Naib Câmii
Ali Paşa Mescidi	Oruç Bey Mescidi	Koca (Hoca) Taşkın C.âmii
Altıparmak Câmii	Pars Bey Câmii	Konevî Câmii
Arab Câmii	Paşa Câmii	Şahabeddin Paşa Câmii
Arab Mehmed Câmii	Pir Emir Câmii	Şeker Hoca Câmii
Arablar Câmii	Pınarbaşı Câmii	Şehâdet Câmii
Aynalı Câmii	Reyhan Câmii	Şerafeddin Paşa Câmii
Azeb Bey Câmii	Ruşuk Mescidi	Şeyh Hamid Mescidi
Baba Zakir Câmii	Sağrıci Songur Câmii	Şeyh Sâbit Câmii
Babadag Mescidi	Safranlık Mescidi	Şeyh Paşa Câmii
Bahri Dede Mescidi	Selçuk Hatun Mescidi	Şible Câmii
Baltacı Mescidi	Selimiye Câmii	Şükranîye Câmii
Başcı İbrahim Câmii	Selimzâde Câmii	Tahtalı Mescid
Bayezid Paşa Câmii	Simkeş Câmii	Tahtalı Câmii
Bedreddin Câmii	Sultan Câmii	Tatarlar Câmii
Beşikçiler Câmii	Sülûklü Câmii	Tefsirhan Mescidi
Bülbülce Mescidi	Ertugrul Câmii	Timurtaş Câmii
Çırpan Mescidi	Fışkırık Câmii	Tuzpazarı Câmii
Çirağ Bey Mescidi	Fazlullah Paşa Mescidi	Turgut Câmii
Çoban Bey Mescidi	Hacı Baba Mescidi	Ulu Câmii
Çukur Mahalle Câmii	Hacı İskender Câmii	Üç Kozlar (Kuzular) Câmii
Darphane Mescidi	Hacı İvaz Paşa Câmii	Üftâde Câmii
Davud Paşa Mescidi	Hacı Sevinç Mescidi	Veled-i Enbiyâ Mescidi
Davudkadi Câmii	Hacı Menteş Câmii	Vefîkiye Câmii
Daya (Taya) Kadın Câmii	Hacı Sevindik Câmii	Veled-i Habib Câmii
Doğan Bey Mescidi	Hacı Seyfeddin Câmii	Veled-i Helvaî Mescidi
Èbu İshak Câmii	Hacı Yakub Câmii	Veled-i Sarâyî Mescidi
Elmalık Mescidi	Hacılar Câmii	Veled-i Vezirî Câmii
Elvan Bey Câmii	Hamza Bey Câmii	Yahni Kapan Câmii
Emir Sultan Câmii	Hayreddin Paşa Câmii	Yanıçoğlu Mescidi
I.Murad Câmii	İsa Bey Fenâri Câmii	Yeni Kaplica Mescidi
II.Murad Câmii	İshak Şah Mescidi	Yeni Mahalle Mescidi
Kurtoglu Câmii	Hayriye Mescidi	Yerkapı Câmii
Lâmî Câmii	H. Alizâde Paşa Cam	Yeşil Câmii
Maksem Câmii	Hoca Hasan Câmii	Yigit Cedid Câmii
Mantici Mescidi	Hoca Yunus Câmii	Yigit Köhne Câmii
Mecidiye Câmii	Hoşkadem Câmii	Yıldırım Bayezid Câmii
Mecnun Dede Câmii	Hüsameddin Mescidi	Zeyniler Câmii
Mesud Makremevî Mescidi	İbni Bezzaz Câmii	Zindan Kapı Câmii
Meydancık Câmii	İbni Kazzaz Mescidi	
Molla Arab Câmii	İbrahim Paşa Câmii	
Molla Fenâri Câmii	İsa Bey Câmii	
Mücellidi Mescidi	Kademerî Câmii	

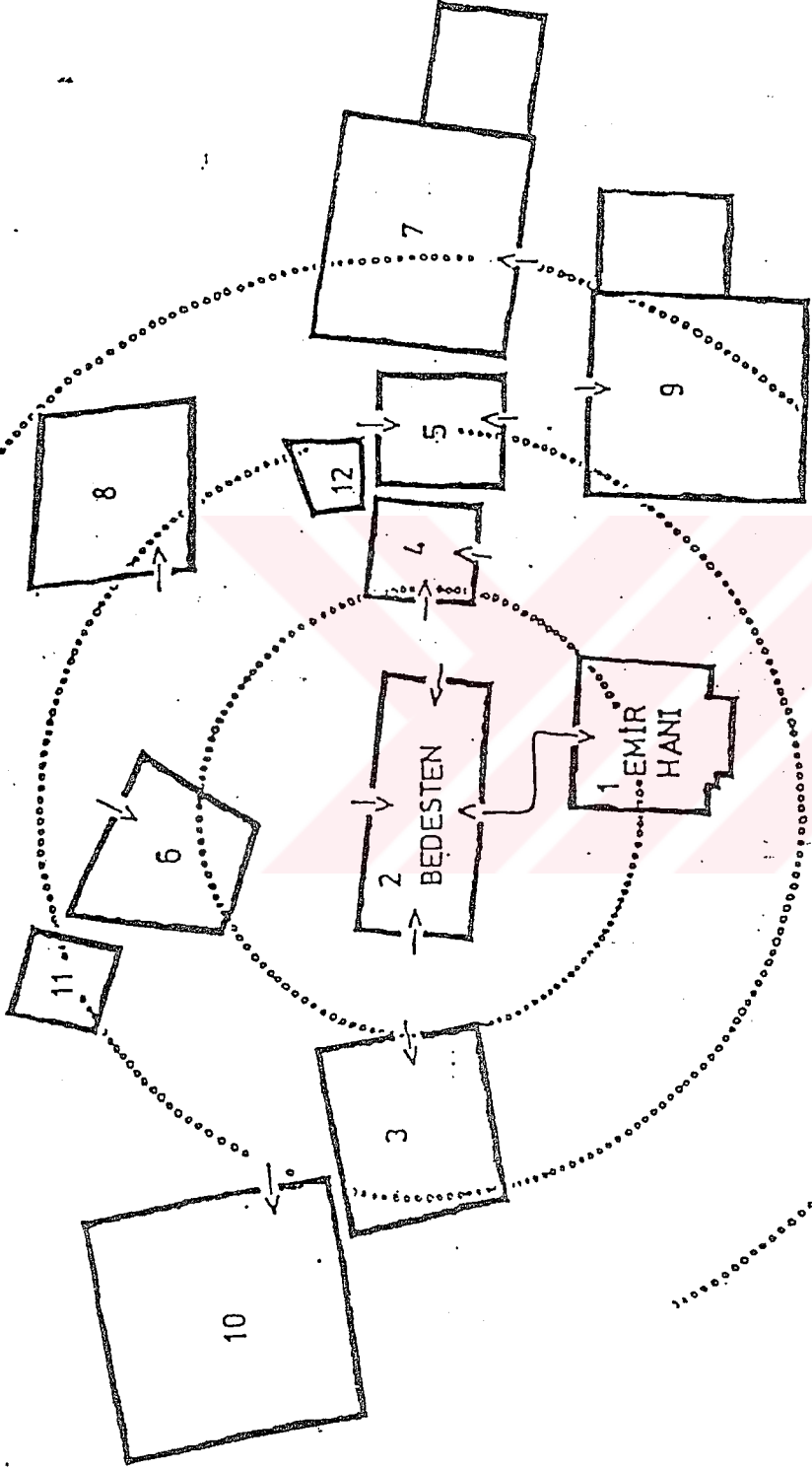
EK III
BURSA'DAKİ TEKKE VE ZAVİYELERİN LİSTESİ

Abdal Mehmet	Hayrettin Efendi
Abdal Murat	Hüsamettin Efendi
Abdûlmümin	Hüseyin Paşa (Kara)
Açıkbaş Mahmut Efendi	İlâhî (Yoğurtlu Baba)
Ahi Ali Şerefettin Oğlu	İsmail Rûmî
Ahi Hasan	İzzî Dede
Ahi Hoca Beyi	Kalenderhâne
Ahi Kirdecî	Kasım Subaşı
Ahi Mahmut	Kaygılızâde Hüseyin Efendi
Ahmet Baba	Koca (Çelebi)
Ahmet Gazzî	Mecnun Dede
Ahmet Paşa-yı Fenârî	Mevlevîhâne
Akarca Ahmet	Mısırî Tekkesi
Akbıyık Alaüddin Bey	Miskinler
Baba Zâkir	Nasuhî
Başçı İbrahim	Özbek
Bayezit Baba	Pir Emir
Cizyedarzâde	Reyhan (Ahi)
Çarşamba Yakup Efendi	Sa'dî
Davut Dede	Selçuk Hatun
Dâye Hatun	Şehreküstü
Demirtaş Gazi	Şemsi Bey
Düsturhan	Şerif Baba
Ebû İshak	Şeyh Ahmetzade
Ebû Şahme	Şeyh Mehmet
Enârî	Şeyh Tacüttin
Eşrefzâde	Üftâde
Eyyüp Efendi	Veysel Karânî
Gülbaba	Yakup Efendi
Hacı Şevki Efendi	Yoğurtlu Baba
Hasan Efendi	Yunus Emre
Hatice Hatun	Zeynîler

EK IV

BURSA MAHALLELERİNİN LİSTESİ

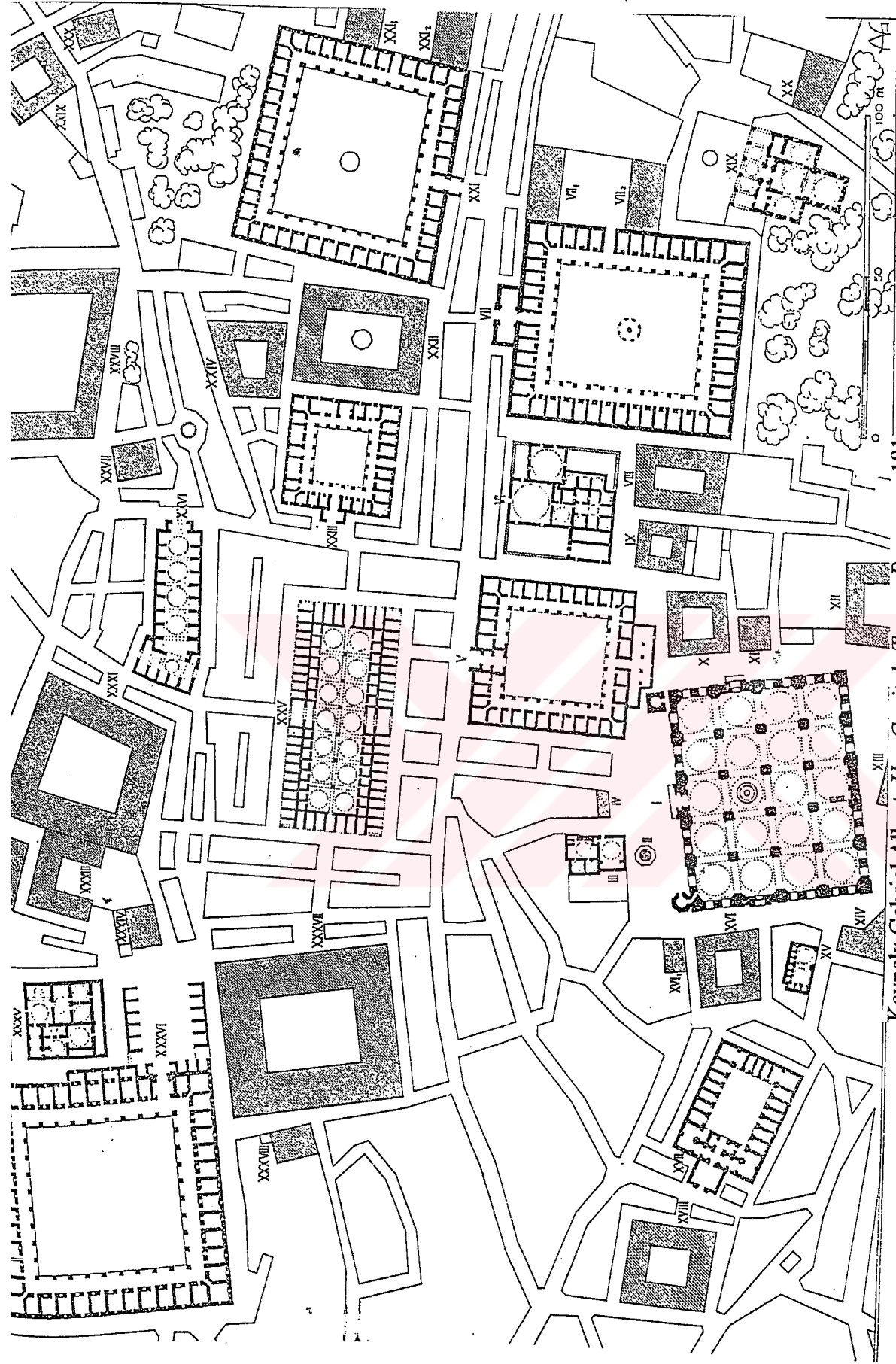
Abdal Mehmed Mahallesi	Hayreddin Paşa Mahallesi	Orhan Mahallesi
Ahmed Dai Mahallesi	Helvacıoğlu (Veled-i Helvayî) Mahallesi	Pınarbaşı Mahallesi
Ahmed Paşa Mahallesi	Hoca Alizade Mahallesi	Reyhan Paşa Mahallesi
Alaca Hırka Mahallesi	Hoca Hasan Mahallesi	Sağırnıç Sungur Mahallesi
Alaca Mescid Mahallesi	Hoca Mehmed El-Karamani Mahallesi	Sarı Abdullah Mahallesi
Alaeddin Bey Mahallesi	Hoca Mentesh Mahallesi	Sedbaşı Mahallesi
Alaşar Mahallesi	Hoca Tayyib Mahallesi	Selçuk Hatun Mahallesi
Ali Paşa Mahallesi	Hoca Yunus Mahallesi	Selîmzâde
Altıparmak Mahallesi	Hoşkademi Makramavi Mahallesi	Simidçi Mahallesi
Arab Mehmed Mahallesi	İbrahim Paşa Mahallesi	Simkeş Mahallesi
Arablar Mahallesi	İmaret-i İsa Bey Mahallesi	Sivasiler Mahallesi
Atpazarı Mahallesi	İncegizler (Karamazak ve Kutbeddin) Mahallesi	Sofî Fakih Mahallesi
Azep Bey Mahallesi	İncirlice Mahallesi	Sultan Mehmed Mahallesi
Babadag Mahallesi	İsabey Fenari Mahallesi	Sultan Murad Han Mahallesi
Baba Zakir Mahallesi	İshak Paşa Mahallesi	Kefen Süzen Mahallesi
Bahadır Ağa Mahallesi	İstabl-ı Bayezid Mahallesi	Şahin Lala Mahallesi
Balabancık Mahallesi	Kadem-Eri Mahallesi	Şehabeddin Paşa Mahallesi
Balıkpazarı Mahallesi	Kal'a Câmî Mahallesi	Şehreküstü Mahallesi
Başçı İbrahim Mahallesi	Kal'a-f'Umur Bey Mahallesi	Şeker Hoca Mahallesi
Bayezid Paşa Mahallesi	Kanberler Mahallesi	Şerafeddin Paşa Mahallesi
Bedreddin Mahallesi	Kapıcıoğlu Mahallesi	Şeyh Hamid Mahallesi
Beşikçiler Mahallesi	Kaplıca Ve Kükürtlü Mahallesi	Şeyh Paşa Mahallesi
Bezciler Mahallesi	Kara Kadı Mahallesi	Şeyh Şibli Mahallesi
Bilecik Mahallesi	Karaağaç Mahallesi	Tahta Mescid Mahallesi
Câmî-i Kebir Mahallesi	Karakürlü Mahallesi	Tahtel Kale Mahallesi
Cedid Mahallesi	Karaşeyh Mahallesi	Taşkın Hoca Mahallesi
Çardak Mahallesi	Kassab Hüseyin Mahallesi	Tatarlar Mahallesi
Çerag Bey Mahallesi	Kavaklı Mahallesi	Tefsirhan Mahallesi
Çoban Bey Mahallesi	Kayabaşı Mahallesi	Tekye Mescid Mahallesi
Çukur Mescid Mahallesi	Kazzazoğlu (Veled-i Kazzaz) Mahallesi	Temenna Ve Eşrefiler Mahallesi
Darbhané Mahallesi	Kepezler Mahallesi	Timurtaş Mahallesi
Daye Hatun Mahallesi	Kız Yakub Mahallesi	Tuzpazarı Mahallesi
Debbağlar Mahallesi	Kiremitçioğlu Mahallesi	Türbe-i Fenari Mahallesi
Demirkapı Mahallesi	Kirişçi Kızı Mahallesi	Uçkuz Mahallesi
Doğan Bey Mahallesi	Koca Naip Mahallesi	Umurbey Mahallesi
Duhter-i Şerif Mahallesi	Konurzade Mahallesi	Veled-i Enbiya Mahallesi
Ebu Şahme Mahallesi	Köseler Mahallesi	Veled-i Habib Mahallesi
Elmalık Mahallesi	Kuruçeşme (Yahudiler) Mahallesi	Veled-i Hariri Mahallesi
Elvan Bey Mahallesi	Maksem-i Gökdere Mahallesi	Veled-i Kürd (Kürdoğlu) Mahallesi
Enarlu(Narlu,İnarlu) Mahallesi	Manastır Mahallesi	Veled-i Sarayı Mahallesi
Fazlullah Paşa Mahallesi	Mantıcı Mahallesi	Veled-i Veziri Mahallesi
Filiboz Mahallesi	Mecnun Dede Mahallesi	Veled-i Yanic Mahallesi
Hacı İlyas Ve Veled-i Abdurrahman Mahallesi	Mesud Makramavi Mahallesi	Veli Şemseddin Mahallesi
Hacı İskender Mahallesi	Meydancık Mahallesi	Yahşi Bey Mahallesi
Hacı Sevinç Mahallesi	Mizanoğlu Mahallesi	Yeni Bezzaz Mahallesi
Hacı Sevindik Mahallesi	Molla Arab Mahallesi	Yerkapı Mahallesi
Hacı Seyfeddin Mahallesi	Molla Cürani Mahallesi	Yıldırım Mahallesi
Hacı Yakub Mahallesi	Mücellidi Mahallesi	Yigid-i Köhne ve Cedid Mahallesi
Hacılar Mahallesi	Nakkaş Ali Mahallesi	Zağfiranlık Mahallesi
Hamza Bey Mahallesi	Nalband Oğlu Mahallesi	Zindankapı Mahallesi
Hasan Paşa (Medrese-i Hasan Paşa) Mahallesi	Namazgah Mahallesi	

Kaynak: Yenen Zekiye, Vakıf Kurumu-İmâret Sistemi Bağlamında Osmanlı Dönemi,
Türk Kentleri'nin Kuruluş ve Gelişim İlkeleri, s.145.

BURSA'DA BEDESTEN VE EMİR HANININ TANIMLADIĞI ÇEKİR-
DEK ÇEVRESİNDE TİCARET YAPILARININ YOĞUNLAŞMASI İLE
TİCARET MERKEZİNİN OLUŞUMU
(ŞADECE HANLAR GÖSTERİLMİŞ VE YAPILUŞ SIRASINA GÖRE NUMARALANMIŞTIR)

Ek VII Ticari Merkezlerin Oluşumunu Gösteren Plan

Kaynak: Gabriel Albert, *Une Capitale Turque Brousse*, s.181

Ek VIII Ulucami Çevresindeki Dini Ve Ticari Yapıları Gösteren Plan

- I. Grande Mosquée. - II. Şadırvan. - III. Şengül hamamı. - IV. Mavakkülhanı. - V. Emir han. - VI. Orhan hamamı. - VII. Koza hanı. - VIII. Zeytin hanı. - IX. Küçük zeytin hanı. - X. Medrese. - XI. Mekteb. - XII. Medrese. - XIII. Mısır tekkesi. - XIV. Mısır mezarlığı. - XV. Lalrines publiques. - XVI. Valiye medresesi. - XVI. Miftülük. - XVII. Kapan hanı. - XVIII. Doğan gözü hanı. - XIX. Orhan camii. - XX. İmarat ambarı. - XXI. Fidan hanı. - XXII. Yeni harir hanı. - XXIII. Geyve hanı. - XXIV. Sandıklılar hanı. - XXV. Bedesten. - XXVI. Sipahiler çarşısı. - XXVII. Ertuğrul camii. - XXVIII. Eski Yeni han. - XXIX. Medrese. - XXX. Yigit celid camii. - XXXI. Karaca bey hanı. - XXXII. Kuşbazlar hanı. - XXXIII. İvaz paşa medresesi. - XXXIV. İvaz paşa camii. - XXXV. Meyhaneli hamamı. - XXXVI. Piriç hanı. - XXXVII. Eski harir hanı (Araba-cılar). - XXXVIII. Sağırca Songur camii.

Handwritten Ottoman Turkish text, likely a document related to the repair of vakıf (endowment) properties. The text is written in a cursive script and is heavily obscured by a large, faint, stylized watermark in the center of the page. The watermark appears to be a large, stylized 'X' or a similar geometric design. The text is arranged in several lines, with some words and phrases being legible despite the watermark. The document is identified as Ek XII and is related to the BŞS B-60/5b collection.

Ek XII

Vakıf Eserlerin Tamir Edilmelerinde Kullanıcıların Rolünü Gösteren Belge
BŞS B-60/5b

